

ТАФАККУР

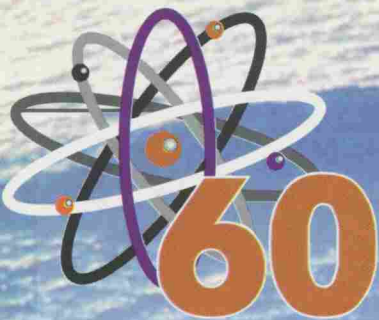

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

1/2004

Меҳр-мурувватли бўлайлик!

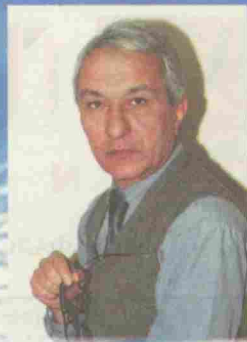
Бугун Фанлар академиясининг 60 йиллигини кенг нишонлар эканмиз, сизларнинг бу тарихий санага аввало она заминимизда қадимдан фаолият кўрсатиб келган Маъмур академияси, Самарқанд, Бухоро ва Фарғона водийси каби машхур илм-фан марказларининг мантиқий ҳосиласи, миллий тафаккуримизнинг табиий маҳсули сифатида қараётганингиз айниқса ибратлидир.

Табиийки, тарихни бундай англаш, бундай гурур ва ифтихор шу тупроқни жон-дилидан севадиган, шу юртга сидқидилдан хизмат қилиб, уни бутун дунёга тараннум этаётган сиз каби илм-фан фидойиларига ярашади.

Кўхна ва бой тарихимизни чуқур ўрганиш, томирларимизга етиб бориш, миллий руҳ, миллий ғоянинг жамиятимизда муносиб ўрин эгаллашига эришиш, энг муҳими, бетакрор меросимизни асраб-авайлаб, униб-ўсиб келаётган ёш авлодга етказишга фақат Ўзбекистонимизнинг тақдирини ўйлайдиган, унинг келажаги учун қайғурадиган одамларгина қодир, десак, айна ҳақиқатни айтган бўламиз.

Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Фанлар академияси аъзолари ва барча илмий ходимларига табригидан олинди.

SAN'AT — KIMNIKI?

Катта бир анжуманда шу ҳақда баҳс кетди. Аслида-ку, санъатнинг эгаси маълум: у — халқники, “санъатшунос” Ленин бабо айтиб кетган. Пролетар адиблар кейин бунга қўшимча қилдилар: халқдан олиб — халққа берамиз!

Қуллук! Лекин — бекордан-бекоргами? Мушук текинга офтобга чиқаркан-да? Қачондан бери? Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида-я?!

Модомики, санъат халқники экан, халққа маъқул бўлиши керак, шундай эмасми? Кейинги йилларда халққа маъқул келаётган, халқ энтикиб томоша қилаётган ёки ўқиётган асарлар, қарангки, турли “шунос-шунос”ларнинг эътирозига сабаб бўлаётир: чучмал, саёз, ҳазми енгил, кўчабоп. Дейлик, замонавий ишқ-муҳаббатни, бойваччаларнинг ширин-шакар ҳаётию ясама жаннатни “тараннум этувчи”, аксарияти тубан туйғуларни қитиқлашга мўлжалланган ялтироқ томошаларга ишқибоз ёпирилиб келади, чинакам санъат асарларининг эса харидори кам! Нега бундай? Халқимизнинг диди пасайиб кетдими? Умуман, санъат деганлари халқни эргаштириши — олдинда юриши керакми ёки майда майлларнинг дастёри бўлиши керакми? Боз устига, ўзи учун асар ёзодиган, ўзи учун кино оладиганлар тоифаси чиқиб қолди. (Буни кўрса, “пролеткульт”чиларнинг жон-пони чиқиб кетарди: санъат — санъат учун эмиш-а!) Майли, замон эркин, билганингни қил — матоҳингни ўзинг ўқи, ўзинг кўравер! Йўқ-да. Бунақаларга дарров ҳомий ҳам, ҳар турли ҳайбаракаллачи ҳам топилақолади. У ёғи кимнинг шўри, а, лаббай?

Анжумандаги мунозаранинг мазмун-моҳияти шу руҳда эди. Талаб ҳам шунга яраша қўйилди: ҳаммаёқни бемаза куй-қўшиғу саёз “эъжод” намуналари босиб кетди, бизга бадий юксак асарлар керак!

Ие, унақа асарлар иқтисодий жиҳатдан ўзини ўзи қопламайди-да, қолаверса, чинакам юксак санъат яратиш ҳамёнга ҳам боғлиқ! Ҳомий топинг, каллани ишла-тиш керак! Калла-ку ишляпти, лекин ҳам юксак бадий асар яратишга, ҳам уни ҳомийбоп (демакки, оммабоп) этишга калланинг ўзи камлик қилади-да!

Ўша анжуманда қатнашган оддий бир томошабиннинг гапи эсда қолди: “Асар ҳам қизиқарли, томошабоп бўлса, ҳам бамаъни, ибратли бўлса!”

Кошки эди!

Санъат жамиятдаги мавжуд муносабатлардан ифода топиши, шунга қараб ривожланиши маълум. Бизнингча, маънавият ва маърифатни шиор қилган жамиятда бевосита нафсу манфаат билан баҳоланмайдиган соҳаларга ҳам ўрин қолиши лозим.

“Жевачка” чайнаш осонми, бодом чақиш? Қайси бири фойдали? Бояги муаммо ана шу нарса тугал фарқлаб етилгандагина ечилади.

Аммо санъат буни кутиб туриши керакми, нима дейсиз? Туянинг думи ерга етишига эса шубҳамиз бор.

Зиёуз

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадлий муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Қобилжон ТОШМАТОВ
Нурислому ТҶҲЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБЎЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 120-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир. Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2003 йил 23 декабрь куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16, 8 басма тобақ, 5740-бўртма. Нашр адади 5000 нуска.

Журнални Наргиза Иброҳимова саҳифалаган.

Мусаҳҳих Шох Санам.

Ушбу сонда Машраб Нуриноев олган суратлардан фойдаланилди.

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Қуддус АЪЗАМ. Бурилиш нуқтаси.....4

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Расул ТОЖИЕВ, Исмадулла ТҶҲТАРОВ. Ноанъанавий таълим усули.....20

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

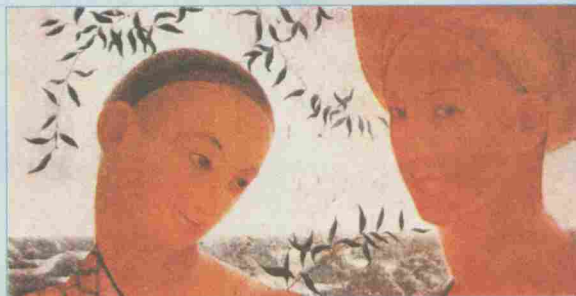
Баҳодир ЗОКИР. Глобаллашув зиддиятлари.....26

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Виктор АЛИМАСОВ. Борхес парадокслари.....36

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Наим КАРИМОВ. Тутинган фарзанд.....42

“Баҳор”. Уста Мўмин асари (1924)

ХАЗИНА

Алишер НАВОИЙ. Мурувват — борча бермақдур.....53

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Раҳим ВОҲИДОВ. Ёғди ўт устига қор.....54

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Аҳмад АБДУЛЛАЕВ. Бир матла билан ганимини мот этган шоир.....58

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Абдулла АЪЗАМ. "...Толиби илм керак"64

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Низом КОМИЛ. Муқимий ғазалига мухаммас.....74

Хорхе Луис Борхес

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ, Бахтиёр ДҶУСЧОНОВ. "Авесто" саргузаштлари.....76

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Ханс Кристиан БРАННЕР. Белнинг куввати.....80

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Карел ЧАПЕК. Масаллар.....90

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Иван ГОЛОВНЯ. Танҳолик азоби.....98

Раҳим ВОХИДОВ

ТАЛКИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Тангрикул ҲАМРОЕВ. Тарихий тараққиёт ва ижтимоий тасаввур.....112

Қосим МАЪМУРОВ, Абдуваҳоб ҚУЧҚОРОВ. Тил ва дил бирлиги.....113

Шерали ҲОЖИЕВ. Кулги маънавияти.....114

Комилжон ҒУЛОМОВ. Дизайн — санъатми ёки тижорат воситаси?.....116

Саидахбор БУЛАТОВ. Ранглар тилсими.....117

Муҳайё ЙЎЛДОШЕВА. Англаниши зарур бўлган моҳият.....119

Саодат КОМИЛОВА. Уста Қобилнинг ноқобил ўғли.....120

Акбарали СОБИРДИНОВ. Тилсимотларга тўла хилқат.....122

Саид БОЛТАЗОДА. Фитратнинг таълимот усули.....123

Шавкат ҲАЙИТОВ. Маърифат маҳсули.....124

Музаффар НАИМОВ. "Суст хотин"-ми, "суз, хотин"?.....125

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

BURILISH NUQTASI

Эврилиш

Аслида, кўп асрлик давлатчилик анъанасига эга, дунё тамаддунига улкан ҳисса қўшган халқимиз тарихида ўн-ўн беш йиллик давр — бир лаҳзадек гап. Ҳатто бу муддат бир йигитнинг камолга етиши учун ҳам камлик қилади. Лекин шундай қисқа вақт ичида Ўзбекистонимиз Президент Ислам Каримов етакчилигида асрларга татиғулик тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Ўзбек деган муборак ном ўз қадрини топди.

Навқирон Ўзбекистонимиздаги тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан битиладиган, келгуси авлодларга ибрат бўлиб қоладиган бунёдкорлик ишлари ҳақида ҳар қанча гапирсак — оз. Тоғнинг чинакам маҳобатини яқиндан эмас, узоқдан туриб кўриш мумкин бўлганидек, бу даврда амалга оширилган ислохотларнинг ахамияти йиллар ўтган сари янада ортиб бораверади.

Аммо эришган ютуқларимизга маҳлиё бўлиб, бу муваффақиятлар қандай мураккаб курашлар эвазига қўлга киритилганини, улар халқимиздан, унинг етакчисидан нақадар улкан матонат талаб қилганини, жамиятни кулфат ва мусибатлар домига тортмоқчи бўлган қанчадан-қанча сурону тўфонлар, тараққиётни бутунлай бошқа бир йўлга буриб юбориши мумкин бўлган хатарли таҳдиду хуружлар бартараф этилганини ёддан чиқармаслигимиз керак.

Кечагина биз ким эдик? Бошимизга қандай хўрлик ва кўргуликлар тушган эди? Қандай йўқотишларга дучор бўлган эдик?.. Бундай саволлар кулоғимиз остида мудом янграб турмоғи лозим. Неча юз минглаб ватандошларимиз мана шу ёруғ кунларни орзу қилиб, эрк дея, озодлик дея армон билан дунёдан ўтиб кетгани, миллати-

мизнинг не-не асл фарзандлари қатагонга учрагани, эътиқодимиз, тарихимиз, муқаддас қадамжоларимиз, ота-боболаримизнинг хотираси, қабрлари оёқости қилингани, бугунги дориломон кунларга эса қачон ва ким томонидан, қандай тарихий шароитда асос солинганини унутишга ўзини шу мамлакатнинг фуқароси деб билган, тақдирини шу юрт тақдири билан боғлиқ ҳолда кўрадиган ҳеч бир инсоннинг ҳаққи йўқ. Зеро тарихий руҳ халқни мудом уйғоқликка ундайди, улуғвор мақсадлар йўлида бирлаштиради.

Мустақиллигимиз тарихи ҳақида ўйлаганда, беихтиёр 1991 йилнинг 31 августи ёдга тушади. Чунки худди шу куни халқимиз ҳаётида оламшумул воқеа содир бўлди — Ўзбекистон мустақил ва суверен давлат деб эълон қилинди. Аммо тарихий ҳужжатлар Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўли 1989 йил июнидан, яъни Ислом Каримовнинг республикага раҳбар бўлиб келиши билан бошланганидан далолат беради. Шу нуқтаи назардан 1989 йилни ҳеч иккиланмай миллий давлатчилигимиз тарихининг **бурилиш нуқтаси** деб аташимиз мумкин.

Келинг, ана шу бурилиш нуқтасининг баъзи тафсилотларини кўздан кечирайлик.

Қашқадарёга “сурғун”

Ислом Каримовнинг партия ишига ўтиши, 1986 йилдан Қашқадарёга раҳбар бўлишининг биз билган ва билмаган тафсилотлари бор. (Ўқинг: **Поён Равшанов. “Қашқадарё: истиқлол арафасида. 1986 — 1989 йиллар”. Тошкент, “Маънавият”, 2003.**) Гап шундаки, юртбошимиз ҳеч қачон том маънодаги партия ходими бўлмаган. Зикр этилган китобда мамлакатимиз раҳбарининг бу ҳақдаги хотиралари келтирилади:

Тарих — бир лаҳза бўлсин тиним билмас узлуксиз жараён. У баъзи замонларда шу қадар зўр суръатлар билан кечадики, инсон бугуннинг ташвишию эртанинг ғами билан бўлиб, ўтган кунини, сал қолса, унутаёзади ҳам.

Истиқлолимиз арафасида — айнан мустақилликка эришиш йўлида дастлабки залварли одимлар ташланган йиллардан буён кўп фурсат ўтгани йўқ. Балки ўша давр воқеа-ҳодисалари кўпчилигининг ёдида бордир. Сиёсатшунос Қуддус Аъзамнинг мақоласида таҳлил этилган жараёнлар, шарҳланган воқеа-ҳодисалар, далил-ҳужжатлар муҳтарам журналхонларга маълум даражада таниш бўлиши ҳам мумкин.

Бироқ хайрли ишларни, айниқса, тарихнинг бурилиш нуқталарини эслаб, такрорлаб туриш ҳеч қачон ҳеч кимга зиён қилган эмас.

“Воқеа бундай бўлган эди. 1986 йили, Давлат план комитетининг раиси бўлган пайтимда, ишларнинг аҳволини чуқур ўрганиб чиққач, республика иқтисодий ҳалокат ёқасида турганини англадим. Шу боис менинг шахсий иштирокимда “Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш муаммолари ва истиқболлари тўғрисида” махсус хат тайёрланди ва у республика раҳбариятига тақдим этилди.

Ўшанда мен бу хат жиддий кўриб чиқилишига умид қилган эдим, лекин бунинг ўрнига жеркиш эшитдим.

Москванинг ўша пайтдаги гумаштаси, республика Компартияси Марказқўмининг иккинчи котиби Анишчев менга қаттиқ ва қўпол танбех берди.

Умуман, мен ўша вақтда ўзимни қуршаб олган тазйиқ ҳалқаси тобора сиқиб келаётганини сезар эдим. Раҳбарият мени очиқданочиқ ажратиб ташлаётган эди. Бундан буён Тошкентда туришим номақбул бўлиб қолди.

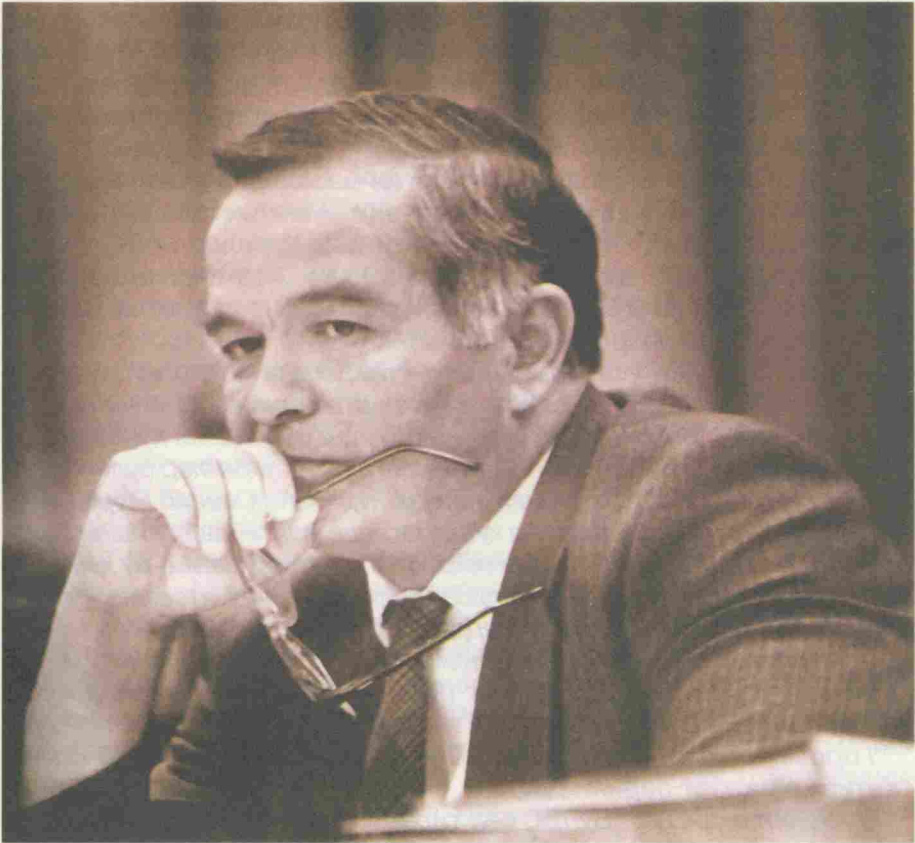
Қаршига, Қашқадарё вилоятига “сургун” қилинишимдан олдинги воқеалар, қисқача айтганда, ана шулардан иборат.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу ўринда партия тизимида жорий этилган тартиб-қоидалар, яъни вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби лавозимини эгаллаш тартиби умуман бузилган эди. Мен КПСС Марказқўми аппаратида стажировкадан, аниқроғи, текширувдан ўтиш у ёқда турсин, ҳатто Сиёсий Бюро мажлисида ҳам сиртдан тасдиқланган эдим”.

Кремль воқеаси

Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг 1984 йили бўлиб ўтган машъум XVI пленумидан сўнг собиқ Иттифоқ раҳбариятидан катта ваколат олган, республикага гўёки тартиб ўрнатиш учун келган В. Анишчев каби кимсаларни аслида бу ердаги ҳақиқий аҳволни ўнглаш масаласи мутлақо қизиқтирмас эди. Аксинча, улар шу юртга ичи ачиб, вужудга келган кескин вазиятни ижобий томонга ўзгартириш ниятида юрган одамларни, қандай қилиб бўлса-да, раҳбарлик лавозимларидан четлаштириш ҳақида бош қотирарди.

80-йилларнинг охирида бошланган, мазмун ва моҳиятини ҳеч ким охиригача тушуниб етмаган “қайта қуриш” таъсирида собиқ империядаги иқтисодий-ижтимоий турғунлик шиддат билан танглик тусини ола бошлади. Мамлакатда ошкоралик ниқоби остида минг-минглаб бегуноҳ одамларнинг ҳаётига зомин бўлган миллатлараро низолар келиб чиқди. Бундан устамонлик билан фойдаланиб ҳокимиятни қўлга олмоқчи бўлганлар мавжуд вазиятни янада беқарорлаштириш учун митингбозлигу сиёсий сафсатабозликни авж олдирди. Собиқ марказнинг кўрсатмасига биноан Кав-

1986 йилнинг 27 декабри.

Ислом Каримовга огир мерос қолган, инқирозли вазият ва “Ўзбеклар иши” деб аталмиш қатағон Қашқадарё аҳлини эзиб ташлаган эди.

каз, Болтиқбўйи ва бошқа минтақалардаги республикаларнинг тинч аҳолиси устига қўшин тортилди. Юзлаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилди. Мустабид тузумнинг асл башараси фoш бўлди.

Ўша даврда СССРнинг арзон хомашё базасига айланган Ўзбекистондаги вазият бошқа республикалардагига қараганда огир эди. Иқтисодий ва ижтимоий муаммолар кўпайган, жойларда бошбошдоқлик кучайиб, қонли низолар юз берган, пахта яккаҳокимлиги натижасида иқтисодиёт биртомонлама ривожланиб, чуқур инқирозга юз тутган эди. Айниқса, собиқ раҳбарларнинг субтсизлиги оқибатида содир бўлган Фарғона воқеаларидан сўнг вазият янада чигаллашди.

Ислом Абдуғаниевич Каримов ана шундай мураккаб бир шарoтда Ўзбекистон раҳбари этиб тайинланади.

1989 йили июнь ойида Ислом Каримов собиқ СССРнинг энг

нуфузли, мамлакат тақдирини ҳал қиладиган органи — Сиёсий Бюро йиғилишига таклиф қилинади. Йиғилишни КПСС Марказий Кўмитасининг бош котиби, империя раҳбари М. С. Горбачёв очади. Кун тартибига биноан, Ўзбекистонга янги раҳбар тайинлаш масаласи муҳокама этилади.

Одатда Сиёсий Бюрода кўриладиган масалалар аввал минг чириқдан ўтказиб, келишиб олинар эди. Мажлис эса қарор ёки унинг лойиҳасини эълон қилиш учунгина чақириларди.

Аммо Сиёсий Бюронинг бу галги мажлиси тамомила бошқача руҳда ўтади. Сиёсий Бюро аъзолари Ўзбекистонга раҳбар тайинлаш масаласида ўзаро тортишиб қолади.

Ислом Каримов ўша йиғилишни куйидагича хотирлайди:

“Мен қандай қилиб Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби бўлиб қолдим? Мени 1989 йил июнь ойининг дастлабки кунларида... Москвага таклиф этишди. Тегишли учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтди. 10 ёки 11 июнь куни, ҳозир аниқ эсимда йўқ, мени Сиёсий Бюро мажлисига таклиф этишди. Лигачёв кутилмаганда менга ташланишни бошлади. Умуман, муҳокама оҳанги нафақат танқидий, балки, бу ҳам мен учун кутилмаган бир ҳол эди, беписандлик, ҳатто ҳурматсизлик тусини ола бошлади. Шунда мен минбардан Горбачёвга қарата:

— Михаил Сергеевич! Менинг номзодимни олиб ташланг. Бу ерда кимгадир ёқмаётганга ўхшайман. (Мен, аввало, Лигачёвни назарда тутган эдим.) Менинг кетишимга ижозат беринг, — дедим.

Горбачёв мени ушлаб қолишга уринар эди, мен эса яна қайта: “Кетишга ижозат беринг”, дедим.

У кескин оҳангда: “Бўпти, оёқ тираб туриб олган экансиз, кетаверинг”, деди. (Леонид Левитин. “Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида”. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2001, 40-бет.)

Ичкиликбозликка қарши кураш шиори остида собиқ Иттифоқдаги минг-минглаб гектар тоқзорларни қуритишга сабаб бўлган Егор Лигачёвнинг асабийлашиши асло бежиз эмас эди. Партократиянинг “темир қонун”ларига биноан, республика раҳбарлигига номзод камида республика Олий Советининг раиси ёки ҳукумат раҳбари лавозимида ишлаган одамлар орасидан кўрсатилиши лозим эди. Ислом Каримов эса ўша вақтда Қашқадарё вилояти раҳбари эди. Егор Лигачёвни айнан мана шу ҳол ташвишга солган.

Сиёсий Бюро йиғилиши бундай кескин тусда ўтишининг шу чоққача бизга номаълум бўлиб келаётган бошқа сабаблари ҳам бор экан.

Ўша кезларда собиқ СССРнинг етакчи раҳбарларидан бири бўлган, Сиёсий Бюро аъзоси А. Н. Яковлев ана шу сабаблардан бирини хотирлаб бундай деб ёзади:

“Мен Ислом Каримовни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби лавозимида қандай тайинлашга-

нини яхши эслайман. Бу масалани ҳал этиш жуда қийин кечган эди. Дастлаб унга ким тарафдору ким қарши эканини билиб олиш мушкул бўлган эди. Дарҳақиқат, Сиёсий Бюрода бу масала бўйича яқдиллик йўқ эди. Бу вазиятни Ислом Каримовнинг ўзи ҳам тўғри баҳолаган ҳолда хотирлайди. Тан олишим керакки, бу лавозимга тайинлашдан олдин бериладиган айрим маълумот ва ҳужжатлар туфайли менда ҳам бу одамга нисбатан қандайдир шубҳа уйғонган эди. Бирок, қанчалик ғайритабиий туюлмасин, айнан шундай ҳужжатлардан бирининг мазмуни менинг барча шубҳа-гумонларимни тарқатиб юборди. Ҳужжатлар орасида ётган бу қоғознинг — у Ўзбекистондан келган хат эдими, москвалик бирон “хайрихоҳ одам”нинг уйдирмаси ёки Давлат Хавфсизлик Қўмитасининг маълумотномаси эдими, қаёқдан пайдо бўлгани ҳозир аниқ эсимда йўқ. Хуллас, у чақувга ўхшаган бир нарса эди. Ҳаммининг жонига теккан ва сийқаси чиққан жазолаш органлари мамлакат ҳаётига тикиштирган партиявий селекция амалиёти давом этмоқда эди.

Мен Ислом Каримовнинг тайинланишини ёқлаб овоз бердим. Менга унинг вазмин ва камгаплиги, ўзини тута билиши маъқул тушди”. (**Ўша асар, 6-бет.**)

А. Яковлев одилона таъкидлаганидек, Ислом Каримовнинг инсоний қадр-қимматини яхши англаб, шундай мураккаб вазиятда ўзини вазмин тута олгани, СССРнинг Сиёсий Бюродек энг нуфузли органи йиғилишида ҳам фикрида қатъий тургани мажлис иштирокчиларида катта таассурот қолдирган. Раҳбар этиб тайинланишида ҳам айна шу ҳол ҳал қилувчи омил вазифасини ўтаган бўлса керак.

Хуллас, 1989 йил 23 июнь куни Ислом Каримов Ўзбекистон раҳбари этиб тайинланди.

Фарғона воқеалари

Ислом Каримов раҳбарлик фаолиятининг илк кунидан бошлаб йиллар мобайнида тўпланиб қолган бир-биридан чигал муаммоларга дуч келди. Янги раҳбар ишни аввало Фарғона фожиасини бартараф қилишдан, юртимизда тинчлик ва барқарорликни қарор топтиришдан бошлади. Чунки бу бутун халқимиз манфаатларига жавоб берадиган энг муҳим масала эди.

80-йилларнинг охирига келиб собиқ империя заифлашиб қолган эди. Республикалар ўзига эркинлик талаб қила бошлади. Бундай жараёнлардан таҳликага тушган мустабид тузум раҳбарлари уларни тутқунликда сақлаб қолиш мақсадида турли фитнаю иғволар уюштирарди. Шу тариқа вазиятни издан чиқариб, “Сиз марказсиз мустақил яшай олмайсиз, акс ҳолда мана шунақа даҳшатли хунрезликлар рўй бераверади”, деган машъум фикрни

одамлар онгига сингдирмоқчи бўларди. Фарғона водийсида рўй берган можаролар ҳам ана шундай гаразли мақсадларда ташкил этилган эди.

Собиқ марказ Фарғона воқеаларини рўқач қилиб, ўзбек халқини дунёга ёмонотлиқ этишга уринди. Оммавий ахборот воситалари орқали содда ва камтарин, заҳматқаш ва бағрикенг юртдошларимизга нисбатан “босмачи”, “ашаддий миллатчи”, “экстремист”, “нашавандлар тўдаси” деган бўхтон гаплар тарқатилди. Жумладан, Головова деган журналист сурбетларча бундай деб ёзган эди: “20-йилларда босмачилик ҳаракатини уюштирган ўзбекларнинг кўли бугун ҳам калтак-тўқмоқларга тез-тез чўзиляпти” (Бу ҳақда ўқинг: **“Гулистон” журнали, 1990 йил, 2-сон, 11-бет**).

Бундай уйдирмалар оқибатида Совет Армияси сафида, асосан қурилиш батальонларида (ўзбеклар кўпроқ шундай қисмларга юборилар эди) хизмат қилаётган йигитларимизни хўрлаш ва камситиш баттар авж олди. Биргина 1989 йилнинг ўзида 430 нафар ўзбекистонлик аскар нобуд бўлди. Ислом Каримов ана шу фожиали воқеаларни хотирлаб бундай деган эди: *“Ўша замондаги носоғлом муҳит оқибатида ҳарбий хизматдаги қанча болалар ҳалок бўлиб, уйларига қорахат келганида, уларнинг мусибат эзиб ташлаган ота-оналарига ҳамдард бўлган кунларимни мен бугун ҳам изтироб билан эслайман”* (**Ислом Каримов. “Миллий армиямиз — мустақиллигимизнинг, тинч ва осойишта ҳаётимизнинг мустаҳкам кафолатидир”. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2003, 12-бет**).

Республиканинг собиқ раҳбарлари халққа яқин бориш, миллат шаънини ҳимоя қилиш, фожианинг асл сабабларини очиб ташлаш ўрнига, Фарғона воқеаларини хаспўшлаб, уларни “бир ҳовуч қулупнайдан келиб чиққан оддий жанжал”га йўймоқчи бўлишди. Бошқача айтганда, улар марказнинг ноғорасига ўйнаб, ўз халқи манфаатларига тескари иш тутди.

Ислом Каримов раҳбарлик фаолиятининг илк кунлариданоқ Фарғона воқеаларига биртомонлама қараш, бу можароларда ўзбек халқини айбдор қилиш ҳаракатига қарши чиқди.

Ўша даврда Фарғона воқеаларига ҳаққоний баҳо бериш, шу тариқа юртимиз манфаатларини, халқимиз шаъни ва ғурурини ҳимоя қилишнинг ўзиёқ мустабид тузум сиёсатига қарши чиқиш билан баробар эди. Бу республика раҳбаридан бениҳоя катта жасорат талаб қиларди. У киши 30 июнь куни Фарғона водийсига етиб борди, одамлар билан учрашди. Фожианинг асл сабаблари, уларни бартараф этиш йўллари ҳақида очиқчасига гаплашди. Янги раҳбарнинг ҳар томонлама асосли ва ҳаққоний фикрларини эшитгач, ғазабга тўлган одамларда келажакка ишонч пайдо бўлди.

Тез орада ҳаётда бу оқилона ёндашувнинг амалий натижалари кўрина бошлагач, нафақат Фарғона водийси, балки бутун юрти-

Ислом Каримов: «Шуни унутмаслик керакки, ҳаммасини ўзимиз, ўз қўлимиз билан қилишимизга тўғри келади».

миздаги вазият ижобий томонга ўзгара борди. Халққа қўшимча томорқалар берилиши, пахта майдонларининг қисқартирилиши, миллий кадриятларни тиклашга катта эътибор қаратилгани Ислом Каримов республикада мустақил ва халқчил сиёсат юритишга қатъий бел боғлаганидан далолат берар эди.

“Пахта иши”

Ўзбекистоннинг янги раҳбари олдида турган, мардлик ва жасорат билан, ҳар томонлама пухта ўйлаб ҳал этишни талаб қиладиган муаммолар кўп эди. Шулардан энг мушқули — “пахта иши” деб аталган, минг-минглаб инсонларга нисбатан адолатни тиклаш, Ўзбекистон номини, халқимиз шаънини ҳимоя қилиш билан боғлиқ масала эди.

Собиқ марказ 80-йилларнинг охирида “пахта иши” ниқоби остида юртимизда навбатдаги қатағонни бошлаб юборган эди. Бунинг натижасида қанчадан-қанча масъул ходимлар ва раҳбарлар, мутахассислар ва оддий деҳқонлар қамоққа олинди. Бу жараён катта бир фожиага айланиб, бутун республикани қамраб олди. Кексалар-

дан тортиб аёлларгача, беморлардан тортиб болаларгача — ҳамма-хамма сўроққа тортилди.

Гдлян ва Ивановлар бошчилигидаги жиноий тўда юртимиз бўйлаб кўрқинчли кўланкадай изғиб, кўнглига келган номаъқулчиликни қилишга уринарди.

Биргина Қашқадарё вилояти мисолида бундай шафқатсизлик қандай оғир оқибатларга олиб келганини қуйидаги рақамларда кўришимиз мумкин: вилоят раҳбарининг 3 муовини, 8 нафар бўлим мудири, шаҳар ва туман партия кўмиталарининг 26 нафар котиби, вилоят ижроия кўмитасининг раиси, унинг 4 ўринбосари, масъул котиби, шаҳар ва туман ижроқўмларининг 12 нафар раиси, йирик ташкилотларнинг 27 раҳбари, колхоз ва совхозларнинг 99 нафар раис ва директори ишдан олинди, уларнинг аксарияти жиноий жавобгарликка тортилди. Бошқа вилоятлардаги аҳвол ҳам шунга ўхшаш эди.

Энг ачинарлиси, республиканинг собиқ раҳбарлари бу фожиа ҳақида бонг уриш у ёқда турсин, аксинча, марказга ёқиш илинжида, янада кўпроқ кадр юборинг, дея ялтоқланар эди. Натижада маҳаллий кадрлар ўрнига Ўзбекистоннинг шарт-шароитини мутлақо билмайдиган, минг йиллик муқаддас урф-одатларимиз ҳақида зигирча ҳам тасаввурга эга бўлмаган, умрида пахтани кўрмаган, турли ўлкалардан келган “десантчи-мутахассис”лар масъул лавозимларни эгаллаб олди. Улар аксарият ҳолларда миллий қадриятларимизни оёқости қилиб, халқимизнинг бойликларини талаб, беғуноҳ одамларни ишдан бўшатиб ё қамаб, ўзларича “тозалаш” ўтказди.

Лекин қанчадан-қанча мард ва ботир фарзандларни, буюк инсонларни вояга етказган халқимиз орасида бундай адолатсизликка қарши жасорат билан майдонга чиқишга қодир бўлган одамлар ҳам бор эди. Буни Ислом Каримовнинг 1986-89 йилларда Қашқадарё вилоятидаги раҳбарлик фаолияти яққол тасдиқлайди. Шу маънода Ўзбекистонда юз берган сўнги қатағонга қарши кураш 1986 йилдан, яъни Ислом Каримов Қашқадарёга биринчи котиб этиб тайинланган вақтдан бошланган эди, десак, хато бўлмайди. Вилоят раҳбари ўша қалтис дамларда ҳам, аввало, адолатни тиклаш, “пахта иши” баҳонасида қамоққа олинган юртдошларимизнинг оғирини енгил қилиш, уларнинг оила аъзоларига моддий ёрдам кўрсатиш, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш масаласига қаттиқ киришгани, албатта, улкан жасорат намунаси эди.

Ислом Каримов республикага раҳбар бўлиб келгач, бу борадаги ишларни янада кучайтирди. Айниқса, унинг 1989 йил 19 август куни сўзлаган нутқида адолатсиз равишда ишдан четлатилган маҳаллий кадрларни ўз ўрнига қайта тиклаш ва ёш маҳаллий мутахассисларни лавозимларга кўтариш масаласини ўртага қўйгани бу йўлда қилинган катта амалий ишларнинг дебочаси эди.

1989 йилдан бошлаб Ўзбекистонга ташқаридан “мутахассис экспорти” тажрибасига тамоман чек қўйилди. Кўп ўтмай масъул лавозимларни эгаллаб турган 400дан ортиқ “десантчи” хуржунини елкалаб, бирин-кетин келган жойига равона бўлди. Ушанда уларнинг аксарияти тишини қайраб, “Шошмай туринглар ҳали, қайтиб келиб таъзирларингни берамиз”, деб дўқ-пўписа қилган бўлса-да, юртимиз раҳбари ўз танлаган йўлини изчил давом эттираверди. Чунки у тоғдек таянч бўлиб турган халқимиз иродасига, ҳақиқат ва адолат тантанасига ишонган, бу йўлда ҳеч қандай қийинчиликдан қўрқмайдиган мард ва собит йўлбошчи эди. Аммо, СССРдек дунёни зир титратган улкан салтанатнинг қулашини тасаввур эта олмаган, барибир, Москва айтганини қилдиради, дея ҳануз эскича ўй-хаёл билан яшаб юрган баъзи маҳаллий мансабдорлар ўзини чеккага тортиб, иккиланиб турарди.

Ана шундай мураккаб шароитда собиқ иттифоқдош республикалар орасида биринчи бўлиб бизда бош прокурор Ўзбекистон Президентининг тавсиясига биноан тайинланди. Ислон Каримов бош прокурор олдига республикамиз манфаатларини ҳимоя қилиш, энг аввало, “пахта иши” юзасидан ноҳақ қамалган фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқини тиклаш масаласини кўйди.

Шундан кейин “пахта иши” бўйича махсус комиссия тузилди. Бу комиссия юзлаб жиноий ишни синчиклаб ўрганди, тергов ҳужжатларини Ўзбекистонга қайтариб келишга муваффақ бўлди. Узоқ давом этган машаққатли кураш натижасида қатағон тегирмони тўхтатилди ва ноқонуний равишда ҳибсга олинган минглаб ватандошларимиз озодликка чиқди.

Ўзбекистонга “қонун посбонлари” сифатида, гўёки адолат ўрнатиш учун келган “десантчи”лар томонидан содир этилган қонунбузарликлар маҳаллий кадрларнинг кенг кўламда қувғин қилиниши, жиноятчиликнинг босқинчилик, ўғрилик, товламачилик, қотиллик каби ўта оғир турлари авж олишига сабаб бўлган эди.

Жабр кўрган фуқароларни баттар хўрлаш, таҳқирлаш шу даражага бориб етдики, машинани ўғирлаганларнинг ўзлари уни “топиб бериш” бўйича “хизмат”ини таклиф этадиган, шу тариқа кишиларни янада кўпроқ талайдиган бўлиб қолган эди.

Қонунсизлик ва бошбошдоқлик кучайиб кетиши оқибатида ҳар хил безори кимсалар, жиноий гуруҳлар одамлар устидан ҳукм чиқариб, уларга ўзларича жазо белгилай бошлади.

Бундай таҳликали жараёнга фақат қонун кучига таяниб, кенг жамоатчилик билан баҳамжиҳат иш юритган ҳолдагина чек қўйиш мумкин эди. Ўзбекистон раҳбари ана шу тамойилга амал қилиб, уюшган жиноятчиликка қарши 1989 йилдаёқ изчиллик ва қатъият билан кураш бошлади: *“Халқнинг ҳозирги куни ва келажагини кўзлаб бундай хатти-ҳаракатларнинг пайини қирқамиз. Онгли равишда ана шу ботқоққа итараётган кишилар*

билан бир йўлдан бора олмаймиз... Шунинг учун ҳам биз жиноятчиликка, айниқса, уюшган жиноятчиликка қарши курашни, хизмат мавқеининг ҳар қандай йўсинда суиистеъмом қилинишига қарши шафқатсиз курашни шу куннинг биринчи даражали ва энг ўткир вазифаси деб биламиз” (**“Совет Ўзбекистони”, 1990 йил, 4 январь**).

Бундай ҳаракатлар юртбошимиз сиёсий фаолиятининг маъно-мазмунини белгилаб берадиган Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигини таъминлашдек эзгу ва олижаноб ғояларга асослангани учун шу борадаги сиёсат истиқлол йилларида ҳам узлуксиз давом эттирилди. Айнан ана шундай сиёсат туфайли мамлакатимиз ижтимоий ҳаёт кўрсаткичлари бўйича салмоқли натижаларга эришмоқда. Буни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ЮНИСЕФ халқаро жамғармасининг 2002 йил мониторинги натижалари ҳам яққол кўрсатиб турибди. Биргина жиноятчиликка қарши кураш соҳасини оладиган бўлсак, мустақиллик йилларида юртимизда жиноятчиликнинг умумий даражаси учдан бирга камайиб, 2002 йилда 100 минг кишига нисбатан 298 ҳолатни ташкил этди. Бу кўрсаткичларни узоқ-яқин қўшниларимиз бўлмиш бошқа давлатларнинг шу борадаги натижаларига солиштирадиган бўлсак, мамлакатимизда мустақиллик йилларида бу йўналишда чиндан ҳам катта ишлар амалга оширилганига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Масалан, Россияда жиноятчилик шу даврда икки баробар ўсиб, ҳар 100 минг кишига 2056 ҳолат тўғри келади; Украина, Молдова ва Қозоғистонда жиноятчилик даражаси Ўзбекистондагидан уч баробар юқори. Вояга етмаганлар орасида жиноят содир этиш ҳолатлари Ўзбекистонга нисбатан Россияда 15, Украинада 10, Қозоғистонда эса 6 баробардан кўпроқ кўрсаткични ташкил этган (**“Халқ сўзи”, 2003 йил, 14 октябрь**).

Албатта, бундай ижобий натижаларга жиноятчиликка қарши фақат маъмурий йўл билан курашибгина эришиб бўлмайди. Булар, аввало, қонунчиликни мустаҳкамлаш, жамиятимизда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, қисқаси, кенг кўламли ислоҳотлар орқали қўлга киритилади. Бугун комил ишонч билан айта оламизки, Ўзбекистон халқи Президент Ислом Каримов раҳбарлигида бу қийин ва шарафли вазифани муваффақиятли адо этмоқда.

Иқтисодий аҳвол

Истиқлол арафасида республикаимизда иқтисодий вазият ҳам ғоят кескин эди. Юртимиздан олиб чиқиб кетилаётган бойликларнинг 70 фоизини фақат хомашё ташкил қилар, четдан эса 70 фоиз тайёр маҳсулот олиб келинар эди. Энг ачинарлиси ҳам —

Ўзимиздан олиб кетилган хомашёдан тайёрланган газламалар, кийим-кечаклар яна ўзимизга бир неча баробар қимматга сотиларди. Ўз пахтаси билан дунёни кийинтирган юртда ҳатто кафанлик учун зарур бўладиган сурп махсус рухсатнома билан берилганини қандай изоҳлаш мумкин?!

Пахта яккахокимлиги туфайли уйларнинг остонасигача чигит экиларди. Бунинг натижасида халқимизнинг қадимий деққончилик ва чорвачилик маданияти ривожланмай қолди. Ислоҳ Қаримов республика иқтисодиётига бу тарзда бирёқлама муносабат қандай ачинарли оқибатларга олиб келгани ҳақида тўхталиб бундай деган эди: *“Танг қоладиган ери шундаки, қишлоқлардаги ҳар беш хонадоннинг бирида бирорта ҳам чорва мол, 37 фоизида сизир, ярмисида қўй боқилмаяпти. Андижон, Наманган ва Тошкент вилоятларида эса аҳвол яна ҳам мушкул”* (**“Совет Ўзбекистони”, 1989 йил, 23 август**).

Шўро даврида шахсий чорва ҳам “хусусий мулкчилик қолдиқлари” сифатида давлат томонидан шафқатсизларча талон-тарож қилинарди. Миллионлаб ватандошларимиз эса мутлақо уй-жойсиз ва томорқасиз қийналиб яшарди. Кўпгина муаммоларнинг негизи айнан шу масалага бориб боғланишини билган республика раҳбари бу соҳага ҳам алоҳида эътибор қаратди: *“Қаранг, бугунги кунда қишлоқларимизда 240 минг оиланинг ери йўқ, 1 миллион 800 мингдан кўпроқ ҳовли эса уй-жой қурилиши ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун кенгайтиришга жуда муҳтож бўлиб турибди. Фақат Тошкент шаҳрида 92 минг оила ер участкаси олиш учун навбатда турибди”* (**ўша манба**).

Шахсий хўжалиги, хусусий мулки бўлмаган одамлар фақат давлат берадиган маошга қараб қолган эди. 80-йилларнинг охири, 90-йилларнинг бошига келиб иттифоқдош республикалар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узила бошлагач, бизда етиштирилдиган пахта хомашёсини қайта ишлайдиган корхоналар тўхтаб, минглаб одам ишсиз ва маошсиз қолди. Энг ёмони — республикада очарчилик хавфи туғилди. Ваҳимага тушган аҳоли дўкон пештахталарини супуриб кета бошлади. Совун, пахта ёғи каби кундалик турмушга зарур оддий маҳсулотлар ҳам тақчил бўлиб қолди.

Бундай мушкул вазиятни ўнглаш юзасидан республика раҳбарияти вақтида тегишли чора-тадбирларни кўрди. Махсус қарор билан одамларга томорқа ва уй-жой учун ер берилди бошлади. Одамлар яна ишлашни, тадбиркорликни ўрганди. Уларда эғалик туйғуси пайдо бўлди. Албатта, бу борадаги ишлар ҳам силлиқ кечгани йўқ. Эски даврни қўмсаб юрган айрим раҳбарлар, нима қилиб бўлса ҳам, бу жараённи секинлаштиришга уринарди.

Бундай қаршиликни енгиш, таъмагирлик ва порахўрлик ҳолатларига зарба бериш мақсадида 1989 йил 17 август куни республика

лика ҳукумати томонидан “Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари, гражданларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ва якка тартибда уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида” қарор қабул қилинади.

Уша йили Ислом Каримовнинг ташаббуси билан одамларга жуда катта миқдорда узоқ муддатли кредитлар — қарзлар берилди, уй-жой қуриш учун бинокорлик материаллари, аҳолининг чорваси учун дағал ем-хашак ажратилди. 80-йилларнинг ўрталарида йилига 2,5-3 миллион квадрат метр уй-жой қурилган бўлса, 1989 йили яратилган имкониятлар туфайли бу кўрсаткич 4,9 миллион квадрат метрни ташкил этди. Якка тартибда уй-жой қурувчиларга бериладиган қарз ресурсларининг умумий ҳажми 1989 йилда бир ярим баробар кўпайтирилди ва 187 миллион сўмга етказилди.

Одамларга ер улашиш, уларни иш билан таъминлаш, аҳолини, айниқса, аёллар ва болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш борасида олиб борилган оқилона сиёсат халқимизга тарихнинг оғир синовларидан омон-эсон ўтиш, юзага келиши мумкин бўлган ижтимоий тангликларнинг олдини олиш, иқтисодий юксалиш учун замин тайёрлаш имконини берди.

ЮНИСЕФ халқаро жамғармасининг маълумотларига кўра, Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг амалдаги ўсиши 2002 йилда 1989 йилга нисбатан 106,8 фоизни (бу МДХ мамлакатлари орасида энг юқори кўрсаткич) ташкил этган. Давлат бюджетининг қарийб 40 фоизи ижтимоий соҳага ажратилмоқда. Юзлаб янги иншоотлар, завод-фабрикалар, шифохоналар, қишлоқларда тиббий марказлар, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари қурилди. Улар энг замонавий асбоб-ускуналар, дастгоҳлар, компьютерлар билан жиҳозланди. Минг-минг километр йўллар, юзлаб кўприклар барпо этилди. Буларнинг барчаси юртимизда ислоҳот ислоҳот учун эмас, балки инсон учун, унинг фаровон ҳаёти, бахту саодати учун амалга оширилаётганини кўрсатади.

Яна бир далилга эътибор берайлик. Агар истиқлол арафасида мамлакатимизда йилига атиги 900 минг тонна атрофида ғалла етиштирилган бўлса, 2003 йили 5 миллион 100 минг тонна сарадон олинди. Бу Ўзбекистоннинг тўлиқ ғалла мустақиллигига эришганидан далолатдир.

Маънавият

Шўро даврида барча қадриятларимиз қатори ўзлигимизнинг асоси бўлган маънавиятимиз ҳам тақиқланди. Миллий қадриятларимизга қарши хуруж шўро тузумининг сўнгги йилларида яна ҳам кучайтирилди. Жумладан, ҳар бир мусулмон ўзининг муқаддас бурчи деб билган суннат тўйлари тазйиқ остига олинди. Чо-

“Эзгу ишларимизда Яратганнинг ўзи мададкор бўлсин!..”

расиз қолганлар бу қадимий маросимни “туғилган кун” ёки “юбилей” номи билан ўтказишга мажбур бўлди. Одамлар ҳатто ота-онаси ёки қариндошининг дафн маросимида иштирок этишга ҳам кўрқадиган бўлиб қолди.

Биргина мисол. 1984 йили ўз укасининг жанозасига боргани учун академик С. Йўлдошев Ўзбекистон Компартияси XVI пленумида аёвсиз танқид қилинди. Ўша пленум минбаридан куйидагича айбловлар янграган эди: “Яқинда бўлиб ўтган дафн маросимида бағишланган жанозада ВАСХНИЛ академиги С. Х. Йўлдошев, унга фан доктори, бешта фан кандидати қатнашган. Уларнинг кўпчилиги партия аъзоларидир, бу масалада бошланғич партия ташкилоти, Киров райони, Тошкент шаҳар партия комитетлари сукут сақлаб турганлиги сиёсий жиҳатдан зарарли ва социал жиҳатдан хатарлидир”.

Ўйлаб кўринг, ўз укасининг жанозасида қатнашиш “сиёсий жиҳатдан хатарли” деб баҳоланса, одамгарчилик қаёқда қолади?! Табиийки, бундай таҳдидлар жамиятдаги оммавий таҳлика ва саросимани баттар кучайтириб юборди. Натижада баъзилар яқинлари оламдан ўтса, жанозага боришдан чўчиб, зудлик билан касал-

хонага ётиб олар ёки “хизмат сафари”га жўнаб қолар эди. Бугина эмас, “алла”, “ялла” каби сўзлар “Аллоҳ” сўзидан келиб чиқмаганмикан, деган мутлақо асоссиз даъволар ўртага ташланди. Бу миллий қадриятларимизни, ота-боболаримиз асрлар оша эътиқод қилиб келган муқаддас динимизни таҳқирлаш учун ўйлаб топилган маломат эди.

Хаттоки, исломдан илгари пайдо бўлган қадимий Наврўз байрамини нишонлаш ҳам тақиқланди. Унинг ўрнига “Лениннинг ҳаёти ва фаолиятини тарғиб этишга асосланган илғор совет удумларини жорий этиш” шиори остида миллий хусусиятларимизга зид бўлган сохта анъаналар зўравонлик билан жорий қилинди. Рамазон ва Қурбон ҳайити кунлари КПСС ташвиқотчилари худосизликни тарғиб этишга зўр берар, даҳрийлик сиёсатини кучайтириш тўғрисида махсус дастурлар ишлаб чиқилар эди.

Амал курсисига зулукдек ёпишиб олган айрим хушомадгўй мансабдор шахслар уйма-уй юриб, дошқозонларда қайнаётган сумалакларни ағдариб ташлар, қолоқлик ва феодализм сарқити сифатида миллий либосларимиздан воз кечиш, диний маросимларда қатнашмасликка даъват этар эди. КПСС фаолларини жанговарликка ундаган қарорлардан бирида шундай таъкидланади: *“Идеологик, сиёсий-тарбиявий ишни олиб боришда партия комитетлари жиддий хатоликлар ва нуқсонларга йўл қўймоқдалар, кўпгина салбий ҳодиса ва жараёнлар принципиал партиявий позицияларда туриб қараб чиқилмаётир, уларнинг моҳияти, асл сабаблари очиб ташланмаётир”* (**“Партия турмуши”, 1984 йил, 7-сон, 27-бет**).

Миллий қадриятларимизни йўқ қилишга қаратилган бундай мудҳиш сиёсат 80-йилларнинг охирига қадар давом этди. 1989 йилдан бошлаб эса вазият тубдан ўзгарди — маънавиятимизнинг оёқости қилинишига чек қўйилди ва уни тиклаш жараёни бошланди. 1990 йили “Навбахор”га ўхшаш ясама, “қизил” тадбирлардан безиб қолган халқимиз ўзининг азалий ва жонажон байрами — Наврўзни кенг нишонлади. Бу қадимий шодиёна билан юртимизга янги замон, келажакка ишонч руҳи, озодлик эпкинлари кириб келди. Одамлар янги давр бошланаётганини, Наврўз унинг элчиси эканини юракдан ҳис қилди.

Республика раҳбари ўша йиллардаёқ Наврўзни умумхалқ байрами сифатида нишонлаш ҳақида Фармон чиқариб, унинг мақомини қатъий белгилаб қўйди. Шундан бери ҳар баҳор юртимизда Наврўз янгиланиш, гўзаллик, табиат байрами сифатида кенг нишонланади. Қадимий фалсафаси, бетакрор анъаналари билан дунё аҳлини ҳайратга солаётган бу кўҳна ва ҳамиша навқирон шодиёна сунъий йўлдошлар воситасида жаҳоннинг 60 дан ортиқ мамлакатига намойиш этилмоқда.

Айни ўша оғир ва мураккаб йилларда бошқа миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, анъаналаримизни ҳам қайта тиклашга асос солинди. Халқимиз шўро замонида биринчи марта очикчасига Рамазон ва Қурбон ҳайитларини нишонлади. Бу муборак байрамларимиз ўша даврдаёқ дам олиш куни деб эълон қилинди. Даҳрийликка асосланган тузумда исломий байрамларимизни нишонлашдек савоб ишларни йўлга қўйиш осон кечмади — ҳукмрон мафкура тарафдорларининг кескин қаршилигини енгиб амалга оширилди.

Ҳамма соҳада олий ҳакам аталмиш тарих ўшанда ташланган дадил қадамлар нақадар тўғри бўлганини, бугунги собит эътиқодимизга худди ўша йилларда асос солинганини кўрсатди. Келгуси авлодлар буни ҳеч қачон унутмаслиги даркор.

* * *

Мана, орадан йиллар ўтди. Бир вақтлар жамиятни ларзага солган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий тўфонлар тинди ва такрорланмас тарихга айланди. Президент Ислон Каримов раҳбарлигида миллионлаб ватандошларимиз ҳузур-ҳаловатдан воз кечиб, мустақил давлат барпо этиш йўлида тинимсиз курашди, меҳнат қилди, ҳаётнинг бору йўлига чидади, синовларга бардош берди, кўплаб хавфу хатарлар, тажовуз ва таҳдидларни матонат билан енгиб ўтди. Юртимизда тинчлик ва осойишталик ўрнатиш, диний ақидапарастлик, терроризмга қарши курашнинг ўзи қанчалик куч, жасорат, қурбонлар талаб қилди. Мамлакатимизнинг жанубий сарҳадларидаги жиддий хавф-хатар — Афғонистондаги биродарқушлик урушига барҳам бериш йўлида Ўзбекистон Президенти томонидан олиб борилган саъй-ҳаракатлар охир-оқибат самарасини берди — дунё жамоатчилиги бу масалага эътибор қаратиб, жафокаш афгон заминига уя қуриб олган ашаддий террорчи кучларни тор-мор этди.

Бугун дунёда тенглар ичра тенг бўлган она Ўзбекистонимизни, кун сайин чирой очиб бораётган шаҳар ва қишлоқларимизни, ҳар томонлама соғлом ёшларимизни, ҳар ишга қодир, ўзлигини англаган, жаҳонда ҳеч кимдан кам бўлмай яшашга интилаётган халқимизнинг тинч-осойишта ҳаётини кўрганда, биз шу давр мобайнида нақадар мураккаб ва шарафли йўлни босиб ўтганимизни яна бир бор аниқ тасаввур этамиз. Ҳар гал ана шу юксалишларнинг ташаббускори ва раҳнамози бўлган Президентимиз Ислон Каримовнинг ақл-идроки, мардлик ва матонатига қайта-қайта тан берамиз, шундай инсонни халқимизга бош қилгани учун Яратганга шукроналар айтамыз.

Расул ТОЖИЕВ,
Исматулла ТҶХТАРОВ

NOAN'ANAVIY TA'LIM USULI

• KHIVA

SAMARKAND

SHAKHRISABZ

TERMEZ

Бугунги ўқувчиларни бундан ўн-ўн беш йил илгариги ўқувчиларга тенглаштириб бўлмайди. Гап шундаки, авваллари ўқувчи зарур маълумотларни асосан ўқитувчидан, тегишли дарслик ва қўлланмалардан олган бўлса, бугун бу борадаги вазият тамоман ўзгарди. Замонавий педагогик технологияларнинг кенг жорий этилаётгани, мамлакатимизнинг жаҳон аҳборот алмашинув тизимига жадал кириб бораётгани таълим соҳасида катта имкониятларни яратмоқда. Бу жараёнлар замон талабларига жавоб бера оладиган ўқув адабиётларининг янги авлодини яратишни заруратга

айлантирмоқда. Ҳозирги пайтда бу йўналишда бир қатор ибратли ишлар амалга оширилмоқда.

Айниқса, Президент Ислом Каримов ташаббуси билан "Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар" фанининг барча таълим муассасалари ўқув режаларига киритилиши алоҳида эътиборга молик. Чунки мураккаб давр эркин ва мустақил фикрлайдиган, дунёдан огоҳ бўлиб яшайдиган, ўз халқи ва ватанини чин дилдан севадиган инсонларни вояга етказишни талаб қилмоқда. Мазкур ўқув фани эса айнан ана шу мақсадларга хизмат қилади.

Умуман, истиқлолга эришган мамла-

катда миллат ва халқни бирлаштириш, эзгу мақсад ва муддаолар сари сафарбар этишда миллий ғоя ва мафкура катта ўрин тутлади. Ана шундай ғоя ва мафкура асосидагина ижтимоий ҳаётда мустақкам тинчлик ва осойишталик, барқарорлик ва ҳамкорликка эришиш мумкин. Аксинча бўлса, турмуш издан чиқиб, жамиятда беқарорлик, маънавиятсизлик иллатлари авж олади. Миллат ва халқнинг тарқоқлиги, давлат ва жамият бошқарувидаги заифлик эса бузғунчи ва вайронкор кучлар учун қўл келади. Бунга тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Масалан, қадимги Рим давлатини олиб кўрайлик.

Маълумки, бу давлат катта империя бўлиб, Шимолий Африка ва Нил дарёси соҳилларидан Рейн дарёси бўйларидаги ҳудудларгача ёйилган эди. Гарчи сарҳадлари ва давлат бошқаруви турли муаммолардан холи бўлмаса-да, қадимги Рим яшаш тарзи ва қадриятлари турфа халқларни ягона давлат байроғи остида бирлаштира олган. Бу давлат тажрибасидан, халқ ва жамият илмий тараққиёт ғоялари атрофига бирлашгандагина ривожланиши мумкин, деган хулоса келиб чиқади. У халқ ва давлат яқдиллиги тимсоли сифатида тарих сахнасида узок вақт ҳукмронлик қилди.

Бироқ бузғунчи ғояларнинг таъсири остида бу давлат ҳам аста-секинлик билан емира бошлади ва ниҳоят, майда-майда давлатларга бўлиниб кетди. Улар узок асрлар давомида миллий тараққиётда арзигулик натижаларга эриша олмади. Фақат Оврупо Уйғониш даврига келиб, миллий маҳдудлик қобиғини ёриб чиқишга даъват этувчи тамойиллар қарор топа боргач, бир қатор давлатлар миллий тараққиёт томон юз тутди. Бунда халқ орасидан етишиб чиққан фидойи маърифатпарвар зотларнинг хизмати катта бўлди. Чунончи, амалий билимларнинг назарий асосларини яратиб берган Галилей, Ньютон

каби мутафаккирларнинг таълимотлари, аввало, ўз юртларининг миллий иқтисодиётини ривожлантиришга қаратилган бўлса, Декарт, Руссо, Дидро, Гольбах каби файласуфлар қарашларида миллат ва халқни маърифат воситасида бирлаштириш туфайли тараққиётга эришиш ғояси мужассам эди. Шу тариқа Оврупода кишилар тафаккурини юксалтириш, уларнинг онгига илғор ғояларни сингдиришга хизмат қиладиган маърифатпарварлик оқими шакллана бошлади. Дастлаб Англияда пайдо бўлган бу оқимнинг асосий мақсади этник тарқоқлик, диний хурофот ва мутаассибликни танқид қилиш орқали дунёвий, илмий ва фалсафий фикр эркинлиги учун курашишдан иборат эди. Француз маърифатпарварлиги ҳам, инглиз маърифатпарварлиги сингари, фан ютуқлари асосида вужудга келди. Бу оқим тарафдорларини бирлаштирувчи куч — юрт ташвиши, унинг келажакки, халқ фаровонлиги, давлат бошқарувини мукамаллаштириш каби ғоялар эди. Ана шундай ғоялар туфайли, XVIII асрга келиб, Англия ва Франция Оврупо халқлари тараққиётида том маънода етакчилик қилишга киришди.

Маърифатварлар инсонни энг олий мавжудот, табиатнинг беқиёс неъматидеб эълон қилди. Уларнинг фикрича, ўша пайтда инсоният ақл ва озодлик тантанаси даврига қадам кўядиган палла етиб келган эди. Ўз умрини яшаб бўлган тор ва биқик қарашлар ўрнига улар оқилна муносабатларни шакллантириш ғояларини илгари сурди. Бунда француз маърифатпарварлари миллий тараққиётга эришишда анча жанговар ва исёнкор йўлни танлаган бўлса, немис маърифатпарварлари ўзгача йўлни тутди. Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель каби буюк мутафаккирларни етиштириб берган бу халқ миллий тараққиётга мураса йўли билан ҳам эришиш мумкинлиги тўғрисидаги таълимотга амал қилди.

Миллий тараққиёт борасида Марказий Осиё халқлари тўплаган тажриба ҳам ўзига хос тарихий хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради. Мелоддан олдинги даврларни оладиган бўлсак, бу пайтда жаҳоннинг кўпгина халқлари тарқоқ яшагани ҳолда, ўлкамиз аҳолиси зардуштийлик таълимоти асосида бирлашиб ривожланаётган эди. “Авесто”да ўз ифодасини топган қадриятлар узок асрлар мобайнида юртимиз халқларининг ўзига хос миллий мафкураси, қадрият ва анъаналарини шакллантирди.

Диний қадриятлар, аслида, инсон ақли ва тафаккурининг буюк неъматидир. Улар халқнинг ҳис-туйғулари, ишонч-эътиқодини акс эттиради. Дунёда диндан бошқа инсоннинг икки борлиги — жисмоний ва маънавий ҳаётини яқдил қила оладиган қадрият йўқ. Шу боис кишилар неча асрлардан буён диний қадриятларни ардоқлаб келади.

Ислом динининг кириб келиши билан халқимиз ҳаётида мусулмон анъана ва қадриятлари муҳим ўрин тутубошлади. Айна пайтда зардуштийлик бутунлай унут бўлиб кетмади.

Маълумки, ўрта асрлар халқимиз тарихида ўзига хос олтин давр ҳисобланади. Чунки айнан шу даврга келиб юртимизда давлат ва жамият бошқаруви такомиллашди, иқтисодиёт ривожига алоҳида эътибор қаратилди, савдо-сотиқ, хунармандчилик, шаҳарсозликда катта ўзгаришлар рўй берди, Буюк ипак йўли бўйлаб савдо қарвонларининг бехатар қатнови йўлга қўйилди.

Одатда, олис сафарга отланган сайёҳ қаерда яхши кутиб олишса, ўша ерда тўхтаб ўтишни маъқул кўради. Савдо қарвонларини равон йўллар, сўлим боғлар, гўзал шаҳарларда кутиб олиш, зарур хизматни кўрсатиш тизими ривожлангани боис юртимизнинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Марғилон каби шаҳарлари доимо сайёҳлар билан гавжум бўлган.

Айниқса, илм-фан бобида бу даврда мислсиз ютуқларга эришилди. Диёри-миздан Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино каби буюк мутафаккирлар етишиб чиқиб, бутун жаҳон илм-фани ривожига беқиёс ҳисса қўшди. Ўрта асрларда диний илмларнинг юксалиши ушбу мутафаккирларнинг номи билан бевосита боғлиқ.

Бу даврда дунёвий илмлар билан бирга тасаввуф таълимоти ҳам кенг ёйилгани халқимиз маънавий илди-ларининг нақадар бақувват бўлганидан далолат беради.

Миллий тараққиёт — мураккаб жараён. Чунки унда халқ ва давлат манфаатлари уйғунлашади. Давлат ва жамият бошқарувида бунга эътибор бериш сув билан ҳаводек зарур. Акс ҳолда тараққиёт ўрнига таназзул, ривожланиш ўрнига заифлашув рўй бериши мумкин. XIII аср бошларида хоразмшоҳлар даври тараққиёти фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Бу даврга келиб Хоразмда давлат бошқаруви ўз холига ташлаб қўйилган, халқ ва жамиятнинг аҳоли, турмуши эътибордан четда қолган, амалдорлар кўпроқ шахсий манфаатлари тўғрисида қайғуриб, маишатпарастлик, ичкиликбозлик каби иллатларга ружу қўйган эди. Натижада ён-атрофдаги мамлакатларни таҳликага солиб турадиган бу қудратли давлат заифлаша борди, халқнинг турмуши оғирлашиб, жамият бошқарувида бошбошдоқлик кучайди. Табиийки, бундай ачинарли ҳол айрим душман кучлар учун қўл келди. Бир томондан, баъзи жосус, сотқин тўдалар пайдо бўлган бўлса, иккинчи томондан, босқинчилар учун қулай фурсатни юзага келтирди. Натижада XIII аср бошларида мўғул босқинчилари қисқа муддатда Марказий Осиёни забт этди.

Тўғри, бу даврда довурак шахзода Жалолиддин Мангуберди халқимизнинг бошини қовуштириб, душманга қарши

миллий озодлик курашига отлантириш учун бел боғлади. Аммо, афсуски, вақт бой берилган эди. Ҳар қанча уринмасин, Жалолиддин Мангубердиннинг барча саъй-ҳаракатлари зое кетди. Халқимиз тарихида оз эмас, кўп эмас, 150 йил давом этган мустабидлик даври бошланди. Рўй берган фожиали воқеалар миллий тараққиёт ғояларини халқ қалби ва онгига сингдириш, давлат ва жамият бошқарувида унинг тамойилларига изчил риоя қилиш лозимлигини кўрсатди.

1370 йилда Мовароуннаҳр тахтини қўлга киритган Амир Темурнинг шижоати туфайли юртимиз мўғул истилосидан озод бўлди. Шунинг учун миллий давлатчилигимиз тарихида соҳибқирон Темурнинг ўрни беқиёс. Жаҳонгир даврида Мовароуннаҳр ички низолардан халос бўлиб, ягона, кучли давлатга бирлашди, эл-юрт тинчлиги, Ватан ободлиги ва халқ фаровонлиги тамойиллари амалда қарор топа бошлади, давлат бошқарувида адолат мезонлари устувор бўлди.

Амир Темур ўзи асос солган қудратли давлатнинг доврўгини бутун оламга ёйишга интилди. Ана шу мақсадда ўз давлати сарҳадларини етти иқлимга тенг ерларгача кенгайтирди. Лекин Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари босқинчилик мақсадида эмас, балки ўзга юртларда авжига чиққан ички низо ва урушларга барҳам бериш, адолат тамойилларини ўрнатиш, тарқоқ халқларни ягона, кучли ва қудратли давлат байроғи остида бирлаштириш мақсадида амалга оширилган эди. Буюк жаҳонгир бобомизнинг тарих ва келажак олдидаги хизматларидан миннатдор бўлган халқлар бугун ул зотнинг хотирасига ҳайкаллар қўймоқда, темурийларнинг давлат бошқариш борасидаги тажрибасидан сабоқ олмоқда.

Темурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида миллий тараққиётимизнинг муҳим даври Мирзо Улуғбек номи билан

узвий боғлиқ. Улуғбекнинг ҳукмронлик йиллари (1409 — 1449) илм-фан, маънавият ва маърифат юксалгани билан ажралиб туради. Эл-юрт ташвишини ўйлаб яшаш, халқ манфаатларини кўзлаш, унинг маънавий-маданий салоҳиятини ошириш, илм ва ижод аҳлига ҳомийлик қилиш тамойилларига таяниш миллий тараққиётнинг негизини ташкил қилишини буюк аллома Улуғбек ҳукмронлиги даври яна бир бор тасдиқлади. Улуғбек яратган бой илмий мерос ва мактаб бутун умумбашарий маданиятнинг ҳам катта ютуғидир.

Миллий тараққиёт ғоялари тарихи халқимизнинг жуда мураккаб давларни бошдан кечирганини кўрсатади. Улуғбекдек маърифатпарвар ҳукмдор ҳаётининг фожиали интиҳо топиши, Бобурдек мард ва шижоатли темурийзоданинг Ватандан йироқда, айрилиқ азобларида ўтгани, темурийлардан сўнг узоқ давлар мобайнида давлат бошқаруви қўлдан-қўлга ўтиб, ўзаро тожу тахт талашишлар авж олиб, халқимиз жаҳолат домида қолгани — бунга яққол мисол бўла олади.

Тарихий илдизи бир бутун бўлган халқнинг учта хонликка бўлиниб кетиши унинг тақдирига ҳеч бир ижобий таъсир кўрсатмади, аксинча, “бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил” шиори остида мустамлака сиёсатини олиб борган ёвуз кучлар учун қўл келди, холос. Оқибатда халқимиз ўн йиллар мобайнида миллий камситиш, қирғин-қатағон, моддий ва маънавий талончилик шароитида яшашга мажбур бўлди.

Шу маънода, мустақиллик биз учун тарихий заруратга айланди. Шунинг учун мустақилликни қадрлаш, халқимизнинг асрий орзулари акс этган эзгу ва олижаноб ғоялар атрофида бирлашиш, турли ёт ва зарарли ғоялар таъсирига берилмасдан, ўткинчи қийинчиликларни сабр-бардош билан енгиб ўтган ҳолда озод ва обод Ватан барпо этишни тарихнинг ўзи тақозо этмоқда.

Ушбу улкан вазифани адо этишда “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” фанини ўқитиш билан бирга, миллий истиқлол ғоясини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш, ўрганиш ва тарғиб қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Чунки жамият тараққиётининг туб бурилиш даврларида истиқлол ғояси сингари илғор қараш ва таълимотларга ҳар қачонгидан кўра кўпроқ эҳтиёж сезилади. Ҳозирги даврда ана шу эҳтиёжни инобатга олган ҳолда миллий истиқлол ғоясининг маъно-мазмунни, уни халқимиз қалби ва онгига сингдириш йўллари, бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси, турли марказлар ўртасида авж олиб бораётган ахборот жанглари ҳамда ғоявий курашлар таҳлилига бағишланган рисола ва тўпламлар чоп этилмоқда. Бу адабиётлар, албатта, истиқлол мафкурасининг фан сифатидаги асосий тушунча ва тамойилларини акс эттириши билан бирга, миллий ғоя тарғиботи жараёнида ҳам муҳим ўрин тутади.

Шунингдек, ўз-ўзидан равшанки, “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушун-

ча ва тамойиллар” фани ҳам ўзгармас қарашлар мажмуасидан иборат эмас, балки у ҳам ижодий фандир. Бинобарин, ушбу фан асослари, унинг назарий муаммолари ва долзарб жиҳатларини ўрганиш борасидаги изланишлар давом эттирилиши табиий. Чунки у муайян халқ ва давлат ривожига ҳамда ижтимоий тараққиётга хос бўлган хусусиятларни ўзида акс эттиради. Халқ ва давлат ривожига эса диалектик бир бутун жараён сифатида узлуксиз равишда янгича сифат касб этиб боради. Демак, миллий истиқлол ғояси тамойиллари бизни доимо жамият тараққиётига дахлдор бўлган бу хусусиятлар ҳақида ўйлаш ва уларни англашга даъват этиб туради. Айниқса, мустақилликка эришган халқ ва давлатнинг дадил, ишончли одимларини кўра олмайдиган, унинг миллий-маданий қадриятларига тош отиш, диний қадриятларини тескари ташвиқот қилиш орқали фуқаролар бирлиги ва жипслигига путур етказишни ният қилиб олган кучлар фаоллашиб қолган дамларда миллий истиқлол ғояси асосидаги мафкуравий тарбия

хар қачонгидан кўра зарур. Чунки фақат шу йўл билан кишиларда оқни қорадан, дўстни душмандан, ростни ёлгондан ажрата оладиган зарур мафкуравий иммунитетни шакллантириш мумкин бўлади. Бунинг эса йўллари ва усуллари кўп. Чунончи, оммавий суҳбатлар уюштириш, аҳолининг барча қатламлари орасида маънавий эҳтиёжларни батафсил ўрганиш, ижтимоий турмушдаги муаммоларни вақтида ҳал этиш, қарияларимизнинг доно ўғитларидан, миллий урф-одат ва қадриятларимизнинг тарбиявий имкониятларидан унумли фойдаланиш, муқаддас динимизнинг инсонпарварлик моҳиятини кенгроқ тарғиб этиш, бунга таълим муассасалари, ахборот воситаларини фаол жалб қилиш шулар жумласидандир. Бундан ташқари, кишилар қалби ва онгига миллий истиқлол ғояси асосий тушунча ва тамойилларини сингдиришда замонавий, таъсирчан ва самарали воситалардан фойдаланиш тўғрисида ҳам қайғуриш лозим. Яъни, шундай усул ва воситаларни топиш ҳамда миллий ғоя тарғиботида қўллаш лозимки, токи аҳолининг барча қатламлари уларга нисбатан бефарқ қарай олмасин. Бунинг учун, албатта, айрим анъанавий, айтиш мумкинки, сийқаси чиққан усуллар ўрнига янгича, қизиқарли, ноанъанавий усуллардан фойдаланишга эътиборни қаратиш керак. Назаримизда, ана шундай усуллардан бири миллий истиқлол ғоясини тарғиб қилишнинг электрон қўлланма усулидир. Агар шундай қўлланма ёрдамида тушунтириш ишлари олиб борилса, мафкуравий тарбиянинг самарадорлиги катта бўлади. Чунки бу усулнинг бир қатор афзал томонлари бор. Аввало, бундай ёндашув анъанавий усулларга хос зерикарликка барҳам беради. Зеро, электрон қўлланмада мультимедия ва анимация унсурларидан, миллий истиқлол ғояси тушунча ва тамойилларига мос тарихий лав-

ҳалар акс эттирилган суратлар, юрт ва Ватан озодлиги мадҳ этилган қўшиқлардан унумли фойдаланилади. Бу ғояларни тушунтиришда ранг-баранг эффектларни қўллаш эса уларнинг ўқувчилар қалби ва онгига сингишини тезлаштиради ва осонлаштиради.

Ҳозирги пайтда ушбу йўналишдаги изланишларда юқоридаги каби унсурларнинг етишмаётгани уларнинг таъсирчанлигини сусайтирмоқда. Айрим электрон қўлланмалар фақат матнни кўчириб, катталаштирилган ҳолда кўрсатишдан иборат бўлиб қолган бўлса, айримлари эса турли видеолардан иборат видеофильм бўлиб қолган. Албатта, уларнинг ҳар бири муайян бир даврада ўзига хос таъсир кучига эга бўлиши мумкин. Аммо уларни замонавий педагогик технология талабларига тўлиқ жавоб беради дейиш қийин.

Юқорида биз қайд этган электрон ўқув қўлланмаси эса замонавий педагогик технология талабларига тўлиқ мос келади. Матнларни ўқиш учун танланган овозлар, ўқув материалларини ифодалашда қўлланган турли усуллар миллий истиқлол ғояси тушунча ва тамойилларининг ўқувчилар хотирасида муҳрланиб қолишига ёрдам беради.

Электрон ўқув қўлланмада миллий истиқлол ғояси бўйича чоп этилган муҳим адабиётлар матнини хотирага кўчириб қўйиш ўқувчининг фан асосларини ўрганиш имкониятларини янада кенгайтиради. Буларнинг барчаси тарғибот ишида таъсирчан усуллардан фойдаланиш талабларига ҳам мос тушади. Электрон ўқув қўлланмадан фойдаланиш ўқувчининг компьютер саводхонлигини ошириш учун ҳам хизмат қилишини инобатга олсак, масаланинг муҳимлиги янада ойдинлашади. Унда масофавий таълим имкониятларининг мавжудлиги ҳам ушбу изланишларнинг бугунги кундаги аҳамиятини яна бир бор намоён этади.

Баҳодир ЗОКИР

GLOBALLASHUV ZIDDİYATLARI

*Тараққиёт,
севаман сени,
Тараққиёт,
сендан кўрқаман!..*

Муҳаммад РАҲМОН

Кейинги вақтда илмий адабиётда ва оммавий ахборот воситаларида “глобаллашув”, “глобал дунё”, “иқтисодий-молиявий глобаллашув”, “аксилглобал ҳаракатлар”, “маданий глобаллашув” каби иборалар кўп қўлланидиган бўлиб қолди. Айниқса, дунё иқтисодиётида рўй бераётган салбий жараёнлар ҳақида сўз очилиб қолса, шубҳасиз, гап глобаллашув жараёнига бориб тақалади.

Бугунги кунда кўпчиликнинг бошини қотираётган бу масаланинг маъно-моҳияти нимадан иборат?

Бунинг боиси шундаки, XX асрнинг охири — XXI асрнинг бошида жаҳон тараққиётида янги умумсайёравий тартиб, тамаддуний босқич мазмун-моҳияти, давлатлар ва кишилар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозорида тамоман янгича вазиятнинг вужудга келиши, атроф-муҳитга техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, информацион-мафкуравий ва диний-экстремистик хуружлар хавфининг ортиб бориши, хуллас, жамият ҳаётининг барча соҳалари — иқтисодиёт, сиёсат, мафкура, маданият, ҳатто шахсий турмуш тарзини қамраб олган глобаллашув жараёни би-

лан боғланмоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки мазкур жараён глобал коммуникация тармоғининг вужудга келишига имкон яратган информатсион инқилоб, капиталнинг интернационаллашуви, жаҳон бозорида рақобатнинг кучайиши, табиий захиралар тақчиллиги ва уларга эгалик қилиш учун курашнинг кескинлашуви, оммавий қирғин қуроолларининг тарқалиши, умумсайёравий фалокат хавфи каби омиллар билан белги-ланади. Ана шу омилларнинг ўзaro боғлиқлиги, бир-бири билан туташиб кетишида глобаллашув жараёнининг зиддиятли ҳамда мураккаб моҳияти намоён бўлади. Ушбу мақолада мазкур жараённинг айрим жи-хатлари хусусида сўз боради.

Глобаллашувнинг мазмун-моҳияти ва асосий белгилари

XX асрнинг 70-йилларигача дунё мамлакатларининг иқтисодий-ижтимоий ҳамда сиёсий тараққиёти ҳар бир давлатнинг ўз худуди доирасидаги ривожланиш суръатлари ёхуд уларнинг ўзaro муносабатлари даражасидан иборат жараён сифатида талқин этилар эди. Глобаллашув даврига келиб эса тараққиёт борасида ўзгача қараш — воқеа-ҳодисаларни макон ва замондан ажратмаган ҳолда, синхрон тарзда талқин этиш тамоийили кўзга ташлана бошлади. Шу маънода, глобаллашув жараёни бошланадиган аниқ бир тарихий давр ва маконни ажратиб кўрсатиш қийин. Негаки, назарий жиҳатдан қараганда, тарихий тараққиёт хусусиятларидан қатъи назар, халқaro меҳнат тақсимооти тизимига уйғунлашиб бораётган, хорижий сармояларни ўз иқтисодиётига изчил жалб этаётган ҳамда замонавий технологиялар сари интилаётган ҳар қандай мамлакат учун глобаллашув жараёни туфайли вужудга келган иқтисодий афзалликлардан фойдаланиш имконияти туғилади. Аммо унинг салбий жиҳатларидан ҳам қочиб қутулиб бўлмайди.

“Глобаллашув” атамасини дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йили “Гарвард бизнес ревью” журналида чоп этилган мақоласида тилга олган эди. Муаллиф йирик трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини шундай деб атаган эди.

Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу масалада ягона умумий қараш шаклланмаган бўлса-да, гуманитар илмнинг турли соҳаларида муайян концепция ва ёндашувлар мавжуд. Жумладан, иқтисодиёт фани назариётчиларининг диққат-эътибори асосан молиявий глобаллашув, глобал трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иқтисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалалар таҳлилига қаратилган. Тарихий асарларда эса бу жараён капитализмнинг кўпасрлик тараққиёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшунослар трансмиллийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мамлакатлари ўртасидаги ўзaro боғлиқлигининг кучайиши, БМТ ва бошқа халқaro ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибнинг шаклланишини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этмоқда. Социология соҳаси мутахассислари маданиятнинг универсаллашуви таъсирида турли мамлакат ва минтақа халқлари турмуш тарзининг яқинлашуви ва бир хилла-

шувини тасдиқлайдиган далилларни изламоқда. Файласуфлар эса, Кантнинг яхлит абадий дунё ҳамда умумдунёвий ҳукумат ҳақидаги ғоясига таяниб, турли миллат ва халқлар қадриятларининг уйғунлашувини асослашга интилоқда. Маълум бўладики, глобаллашув жараёнининг ягона таърифи ҳам, унинг мазмун-моҳиятини акс эттирадиган яхлит концепция ҳам яратилмаган. Шундай бўлса-да, мазкур жараённинг энг умумий жиҳатлари, бизнингча, қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, XX аср иккинчи ярмига хос асосий технология — ядро қуроллини ишлаб чиқариш билан боғлиқ эди. Глобал давр технологиялари эса телевидение, реактив самолёт, космик йўлдош, компьютер, уяли телефон, Интернет каби алоқа воситалари билан белгиланади.

Иккинчидан, инсониятнинг глобаллашув даврига қадам қўйгани коммунистик ғоя, мафкура ва сиёсатнинг таназзули ва шунинг натижасида либерал-демократик қадриятлар ғалабасини англатади. Аммо бу қадриятлар жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида қарор топаётган бўлса-да, уларнинг шакл-шамойили ва моҳияти баъзан ҳақиқий демократик ғоя ҳамда тамойиллардан фарқ қилаётгани ҳам сир эмас. Бинобарин, муайян мамлакатда демократик институтларнинг жорий этилиши ҳали жамиятнинг туб манфаатларини ифодаладиган тузум шаклланганини билдирмайди. Дейлик, Белоруссия ёки Туркменистонда АҚШ Конституциясини тарғиб этиш билангина демократик тузумни қарор топтириб бўлмайди. Қолаверса, муайян мамлакатга оғир шартлар асосида кредит ажратиш ёки бошқа тазйиқ усулларини қўллаб, унинг ички сиёсатига аралашуш кўпинча тесқари натижа бериши ҳам мумкин. Шу боис Шарқий Оврупо ва Болтиқбўйи давлатлари иқтисодиётининг либераллашуви ҳамда халқаро ташкилотлар (Оврупо Иттифоқи) билан уйғунлашуви ушбу давлатларнинг туб миллий манфаатлари, ўша мамлакатлар халқларининг менталитети ва қадриятлари билан белгиланади.

Учинчидан, баъзан глобаллашув билан бир вақтда унга тесқари бўлган минтақавийлашув жараёнининг, жумладан, минтақавий савдо-иқтисодий ҳамда сиёсий ташкилотлар фаолият доираси ва обрў-эътиборининг кучайиш жараёни кузатилмоқда.

Тўртинчидан, глобаллашув жараёнининг олдинги сафларида бораётган (асосан йирик, тараққий этган) мамлакатлар ҳамда ривожланаётган давлатлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги тафовутнинг кучайиб кетаётгани кўзга ташланмоқда. Чунончи, Жаҳон банкининг расмий маълумотларига кўра, ҳозирги вақтда дунё аҳолиси ярмининг кунлик сарфхаражати икки долларга яқин, бир миллиард 200 миллион кишиники эса бир долларга тўғри келар экан. (*“Доклад о мировом развитии 2000/2001 года”*. *“Борьба с бедностью”*. Вашингтон, 2001, 3-бет).

Глобаллашув субъектлари

Глобаллашув халқаро муносабатларнинг аънавий иштирокчиси — давлатлардан ташқари умумдунёвий жараёнларга бевосита таъсир этувчи янги субъектларни — Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, ЮНЕСКО, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон савдо ташкилоти, “катта саккизлик” (АҚШ, Германия, Буюк Британия, Япония, Франция, Канада,

Италия, Россия), минтақавий ташкилотлар (Европа Ҳамжамияти, АСЕАН, ГУУАМ ва ҳоказо), трансмиллий корпорациялар (ТМК), нодавлат ташкилотлар (масалан, “яшиллар” ҳаракати каби), Ж. Сорос ва Б. Гейтс сингари бадавлат кишиларни сиёсат майдонига олиб чиқди.

Совет Иттифоқи барбод бўлгандан кейин АҚШ дунёдаги энг қудратли давлат сифатида иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий соҳада глобаллашув жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучи ва ўзига хос синов лабораториясига айланиб қолди. Париждаги Сиёсий тадқиқотлар институтининг профессори А. Валладао Францияда чоп этиладиган “Ижтимоий фанлар” журналида таъкидлашча, турли халқ ва миллатлар синтези негизида шаклланган америка жамиятининг маданий қадриятлари ўзга мамлакатлар қабул қилиши учун осон кечади. Қолаверса, ушбу давлат маданий маҳсулот ишлаб чиқариш индустриясининг (кино ва видеофильмлар, шоу-бизнес ва ҳоказо) бозор шароитига мослашувчанлиги унинг деярли бутун дунёда шерик ва ҳамкорларини топишга имкон яратади. Ҳозирда турли мамлакатларда намоиш этилаётган кино ҳамда видеофильмларнинг тўртдан уч қисми америка маҳсулоти экани ҳам шундан далолат беради.

Маълумки, айрим ривожланган мамлакатлар саноат маҳсулотлари, ахборот ва мафкуравий таъсир кўрсатиш воситалари орқали кенг кўламдаги геосиёсат юритиш билангина чекланмай, ўз халқининг табиати, маданияти, мафкурасига хос жиҳатларни мунтазам равишда дунё халқлари турмуш тарзига, онгу шуурига, бир сўз билан айтганда, улар ҳаётининг барча жабҳаларига изчил сингдиришга интилмоқда. Бу ҳол, айниқса, эндигина мустақилликка эришган мамлакатлар халқининг миллий ўзлиги, маданиятининг ворисийлик анъаналари ҳамда менталитетига путур етказиши турган гап. Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, “...баъзан беозор бўлиб туюлган мусиқа, оддийгина мультфильм ёки реклама лавҳаси орқали ҳам маълум бир мафкуравий мақсадлар ва интилишлар ифодаланади” (“Тафаккур”, 1998 йил, 2-сон, 6-бет).

Ривожланган давлатларнинг бошқа мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ҳаётига таъсири трансмиллий корпорацияларнинг жаҳон хомашё ва истеъмол бозорида ҳукмрон қилишга интилаётганида намоён бўлмоқда.

Маълумки, XIX асрнинг охирида пайдо бўлган дастлабки ТМКлар куйидаги тамойиллар асосида фаолият юрита бошлаган: 1) ишлаб чиқаришни четдан келтириладиган хомашё билан таъминлаш; 2) хорижий бозорларда тармоқлар ташкил этиш орқали мавқеини мустаҳкамлаш; 3) маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарини харажати камроқ бўлган минтақаларга жойлаштириш; 4) жаҳон бозорларини доимий назорат этиш имкониятини берувчи ўзига хос технологик-молиявий стратегия асосида фаолият юритиш.

Ана шу тамойилларга қатъий амал қилган ҳолда тараққий этган ТМКлар XX асрнинг охирига келиб глобаллашув жараёнининг асосий “иштирокчи”си ва муҳарририга айланди. Бу ўз-ўзидан бўлгани йўқ, албатта. Мазкур корпорациялар жаҳон бозоридаги вазият ва рақобатлашув жараёнини теран таҳлил этиш, зарур ҳолларда иш услуги ва чиқарилаётган маҳсулот турини ўзгартириш, асосан юксак технология соҳаларида фа-

олият юритиш, ишлаб чиқаришни маҳсулот рентабеллиги юқорироқ бўлган ҳудудларга жойлаштириш, ўз таркибидаги корхоналар фаолиятини ягона тизимга бирлашган, ўта мослашувчан ишлаб чиқариш ва ахборот технологиялари воситасида мувофиқлаштириш, ихтисослашган тармоқларнинг ягона халқаро бошқарув тизимига интеграциялашувини таъминлаш орқали глобаллашув жараёнининг етакчи кучларига айланди. Бу ҳол замонавий технологиялар, айниқса, коммуникация ва компьютер тизими соҳасида аниқ кўзга ташланмоқда.

Янги технология инсониятни тараққиётга етаклайдими ёки таназзулга?

Замонавий ахборот технологиялари, бир томондан, жаҳон халқларининг иқтисодий-ижтимоий, маданий-маърифий тараққиётига ҳамда сайёрамиз тақдири учун масъулиятни англаган умумжамоага айланишига хизмат қилаётган бўлса, иккинчи томондан, дунёнинг парчаланиши ва жаҳон майдонида ўзаро кескинликнинг кучайишига сабаб бўлмоқда.

Глобаллашув жараёнини кенгроқ тасаввур этиш учун ушбу масаланинг ҳар икки жиҳатида тўхталиш лозим.

Постиндустриализм концепцияси асосчиларидан бири Д. Белл ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ вужудга келаётган янги даврга (илмий адабиётда у “информацион” ёки “технотрон” давр деб ҳам аталади) хос айрим муҳим белгиларга эътибор қаратган эди. Унинг назарида, асосий ишлаб чиқариш омили индустриализмдан олдинги даврда — қўл меҳнати, индустриализм даврида — техник қурилма бўлган бўлса, постиндустриал босқичда билим, ақлий салоҳият ҳал қилувчи аҳамият касб этиши лозим эди. Бу даврда ишлаб чиқарилган моддий бойликларнинг миқдори эмас, сифати, аниқроқ айтганда, одамларнинг турмуш даражаси, ижодий, интеллектуал меҳнат асосий омилга айланиши зарур эди. Модомики, шундай экан, бугунги кунда юксак ақлий салоҳиятга эга бўлган олимлар, муҳандис ва мутахассислар жамиятнинг етакчи кучи (элитаси), технологик кашфиёт ва ихтироларнинг ижодкорига айланмоғи даркор.

Дарҳақиқат, ўтган асрнинг сўнгги чорагида улкан илмий-технологик тараққиётга асос солинди. Шунинг натижаси ўлароқ ҳозирги вақтда саноат корхоналарида юз минглаб роботлар ишламоқда: кўплаб соҳалар автоматлаштирилган; биотехнология фани кашфиётлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳасида туб бурилиш ясаши кутилмоқда; ген муҳандислиги борасида эришилган ютуқлар туфайли миллион-миллион инсонлар ҳаётига зомин бўлган ирсий касалликларни бартараф этиш имконияти туғилмоқда.

Ҳолбуки, бундан атиги чорак аср илгари “компьютер” атамаси кўпчиликка номаълум эди. Бугунги кунда эса компьютер технологиялари ва телекоммуникация тармоқлари соҳасида эришилган муваффақиятлардан инсон ақли шошади. Мисол учун, 70-йилларнинг бошида ИНТЕЛСАТ йўлдош алоқа тизими Антантика ортидан атиги 240 та телефон сўзлашувини қабул қилган бўлса, бугун бу кўрсаткич 120 мингдан ошиб кетди. Биргина СВІРТ халқаро молия тизими 200 минг компьютер орқали 50 мамлакатнинг икки минг банкини боғлаб тургани ҳар қандай

одамни ҳайратлантириши табиий. Дунёни тўр сингари ўраб олган ИНТЕРНЕТ тизими ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бу тизим воситасида дунёнинг исталган нуқтаси билан боғланиш, керакли маълумотларни олиш, зарур одамлар билан мулоқот қилиш, хат ёзишиш мумкин. Бундай тараққиётни қирқ-эллик йил олдин тасаввур ҳам қилиб бўлмасди. Шу боис бугунги ёшлардан ота-бобоси яшаган давр ҳақида сўрасангиз, аксарияти “э, бу тош даври-ку!” деб қўя қолади.

Кўпгина файласуф ва социологлар бугунги кунда ахборот асосида ривожланувчи жамиятнинг етакчи ҳаракатлантирувчи кучи, ўзига хос интеллект соҳиблари — киберкратиянинг шаклланаётганини эътироф этмоқда. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бундай тузилма фаолияти коммуникация тизими, электрон алоқалар асосида вужудга келадиган ахборот майдони, маълумотлар захирасида сақланадиган хотира, янги ғояларни илгари сурадиган ақл-заковат соҳиблари, компьютер техникасини мукамал эгаллаган одамлар, “интеллектуал бозор”, маълумот ва ғоялар алмашуви орқали кечади. Буларнинг барчаси интеллектуал мулоқотнинг маданият, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий ҳаётдаги узлуксиз фаолиятини таъминлайди. Ҳатто айрим олимлар ахборот ва электрон техника воситалари амалдорларнинг кўпгина вазифаларини ўз зиммасига олаётгани маъмурий тизим тазйиқини жиловлаш, инсон ва жамият ҳаётини янада эркинлаштиришнинг муҳим омили бўлади, деб ҳисобламоқда. Тараққий этган давлатларда бу борада жиддий ютуқларга эришилган. Жумладан, ҳар бир компьютер соҳиби бозордаги вазиятга аралашиш, керакли маҳсулотни танлаб олиш, исталган корхона ёки фирма билан мулоқотга киришиш, хоҳлаган бошқа маълумотдан (давлат сири бўлган маълумотлардан ташқари) хабардор бўлиш имкониятига эга. Аслида “ахборотга асосланган демократия жамияти” деган ижтимоий-сиёсий тузум ҳам шундан иборат эмасмикан? Лекин бу жамият инсониятни ташвишга солаётган масалалар, хусусан, электрон технологиялар келтириб чиқарадиган муаммоларни ҳал этишга қодирмикан?

Маълумки, саноат корхоналарида янги технологияларнинг жорий этилиши ҳамда автоматлаштириш жараёнининг кучайиши иш жойларининг кескин қисқаришига олиб келади. Чунки битта робот камида тўрт ишчининг вазифасини уддалайди. Фақат дунёдаги биргина давлат — роботлаштириш суръати ва саноатда қўлланадиган электрон қурилмалар сони бўйича жаҳонда етакчи ўринни эгаллаб келаётган Японияда, машҳур фирмаларининг ўзига хослиги ҳамда ижтимоий тотувлик анъаналари туфайли, шунингдек, юзага келган муаммо баҳамжиҳатлик билан ҳал этилаётгани боис ишсизлик муаммосининг кескин тус олиб кетмаслигига эришилмоқда. АҚШ ва Оврупонинг тараққий этган мамлакатларида эса вазият бошқачароқ: ишсизликнинг салбий оқибатларидан хавфсираган маъмурлар бунда янги технологияларни жорий этиш суръатларини сунъий равишда секинлаштиришга мажбур бўлмоқда. Шунга қарамай, мазкур давлатларда иш жойларининг қисқариб бораётганини кузатиш мумкин. Хусусан, ўтган асрнинг 80-90-йилларида АҚШ пўлат эритиш компанияларида, ишлаб чиқариш кўлами ўзгармагани ҳолда, ишчилар сони олти баробар, “Женерал Электрик” компаниясида уч баробар камайган.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида эса вазият янада ачи-

нарли тус олмоқда. Уларда миллион-миллион арзон ишчи кучининг мавжудлиги сабабли замонавий технологияларни жорий этиш жиддий муаммога айланаётир. Оқибатда иқтисодий ва ижтимоий табақалашув жараёни кескинлашиб бормоқда. Жумладан, АҚШда сармоядорларнинг бешдан бири мамлакат миллий бойлигининг 80 фоизига эгалик қилмоқда. Ёки Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё аҳолисининг энг бой тоифаси ҳисобланган 20 фоиз одамнинг даромади 20 фоиз камбағалларникига нисбатан 30 баробар кўп бўлган бўлса, XXI асрнинг бошида улар ўртасидаги фарқ яна шунчага ошган.

Яна бир мисол. Кейинги вақтда Россия матбуотида бойлик ва қашшоқлик нисбати ўта хавфли тус олаётгани, чунончи, мамлакат ялпи даромадининг тўқсон фоизи ўн беш миллион бой-бадавлат кишилар қолган ўн фоизи эса бир юз ўттиз миллион аҳоли ўртасида тақсимланаётгани тўғрисидаги маълумотлар чоп этилмоқда. Бошқача айтганда, инсоният ташвишини энгиллаштириши лозим бўлган юксак технологиялар даврида тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёт даражасидаги тафовут камайиш ўрнига кўпайиб бормоқда. Гоҳо ўйлаб қоласиз, дунёнинг баъзи минтақаларидаги нотинчлик, турли қонли можаролар, иқтисодий-ижтимоий зиддиятларнинг кучайиши, ғайриинсоний гоё ва мафкуралар хуружи кучайиб боришининг асл сабабларидан бири шунда эмасмикан?

Бундан ташқари, биотехнология тараққиёти, унинг ютуқлари асосида ишлаб чиқарилиши мўлжалланаётган маҳсулотларнинг анъанавий деҳқончилик ва фермерлик фаолиятига салбий таъсир этиши, шунингдек, жаҳондаги бир қатор илмий лабораторияларда ген муҳандислиги ҳамда ирсий чатиштириш борасида юритилаётган тадқиқот натижалари кўпинча сир сақланаётгани дунё жамоатчилигини ташвишлантирмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, мазкур соҳада фаолият юритаётган трансмиллий корпорацияларнинг аксарияти фақат моддий манфаатни кўзлаб ҳаракат қилмоқда. Мисол учун, қишлоқ хўжалигида фермерлар учун сабзавот навларини етиштириб берувчи ТМКларнинг бирида ген муҳандислиги технологияси асосида яратилган навлар фақат биринчи йили мўл ҳосил берар экан. Демак, келаси йили агрофирма ёки фермер яна ўша якка-ҳоким корпорация навидан янги уруғ сотиб олишга мажбур бўлади. ТМКлар фаолият юритаётган бошқа соҳаларда ҳам вазият шундан айтарли фарқ қилмайди.

Бугунги кунда 60 мингга яқин ана шундай корпорация ва уларнинг 500 мингдан зиёд компанияси фаолият юритмоқда. Мазкур корпорациялар халқаро иқтисодий муносабатлар ва умуман жаҳон иқтисодиётида етакчи ўрин тутаяди. Чунончи, дунё бўйича ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг ярми, ташқи савдо ҳажмининг олтимиш фоизи, янги техник қурилма, илғор технология учун берилган патент ва лицензияларнинг саксон фоизи ТМКлар ҳиссасига тўғри келади. Шу билан бирга, улар буғдой, қаҳва, жўхори, қурилиш материаллари, тамаки, каноп, чой, темир рудаси, мис ва боксит, табиий каучук ва нефть хомашёси ишлаб чиқаришнинг 75-90 фоизини назорат қилади. АҚШда чоп этиладиган “Иқтисодчи” журналида таъкидланишича, жаҳон бўйича ишлаб чи-

қарилаётган, узоқ муддатга мўлжалланган буюмлар, самолёт, электрон асбоб-ускуна, автомобиль каби маҳсулотларнинг ярмидан кўпини бешта энг йирик ТМК ўз назорати остига олган экан.

Айрим трансмиллий корпорациялар нисбатан кичикроқ мамлакатлар билан иқтисодий жиҳатидан бемалол рақобатлаша олади. Биргина “Женерал моторс” компаниясининг савдо-сотиқ ҳажми Швецария, Австрия ҳамда Швеция сингари ривожланган давлатлар ялпи ички маҳсулотидан кўп экани шундан далолат беради. Эътиборли жиҳати шундаки, ЮНКТАД рўйхатига киритилган юзта энг йирик ва қудратли ТМК орасида америка корпорациялари етакчилик қилмоқда. Жумладан, нефть ишлаб чиқариш ва уни қайта ишлаш тармоғида фаолият юритаётган “Эксон”, “Мобил”, “Шеврон”, “АМОКО”, “Атлантик ричфилд” корпорацияларининг хорижга маҳсулот чиқариш ҳажми 189 миллиард 200 миллион доллар (яъни, юзта ТМК маҳсулот ҳажмининг 49 фоизи), кимё-фармацевтика соҳасида “Дюпон (Е.И.)”, “Доу кемикл”, “Проктер энд Гембл”, “Джонсон энд джонсон”, “Американ хоум продакте”, “Фармасиа энд Апжон инк.” 71 миллиард 200 миллион доллар (27,6 фоиз), электрон технология ва коммуникация соҳасида “Женерал корпорейшн”, “Хюлетт-Паккарт”, “Ксерокс корпорейшн”, “Моторолла инкорпорейтед”, “ИБМ”, “АТ&Т” корпорацияларининг улуши 123 миллиард 600 миллион долларни (30 фоиз) ташкил этади.

Электрон технологиялар тараққиёти табиий равишда молиявий глобаллашув жараёнини келтириб чиқарди. Ҳозирги вақтда халқаро молиявий компьютер тармоғи орқали дунёнинг бир бурчагидан бошқасига исталган миқдорда маблағ ўтказиш мумкин. Шу соҳа мутахассисларининг эътироф этишича, ўтказилаётган маблағнинг бир кунлик умумий миқдори бир триллион доллардан ошар экан. Энг ёмони, маблағ оқимининг ҳақиқий ишлаб чиқариш ва савдо соҳасидан узоқлашаётгани, кундалик валюта савдоси миқдори маҳсулот ва хизматлар қийматидан бир неча юз баробар кўплиги, эртами-кечми, глобал молиявий инқирозга олиб келиши мумкин. Дарвоқе, XXI аср арафасида Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё мамлакатларида рўй берган молиявий таназзул глобал инқирознинг дастлабки аломати эмас деб ким кафолат бера олади?

Электрон технологиялар банк-молия соҳасининг криминаллашувига ҳам кенг имкониятлар яратмоқда. Турли банк муассасалари ва йирик корпорацияларнинг компьютер кодларини бузиб, миллион-миллион доллар миқдоридаги маблағни ўмараётган фирибгар “хакер”лар сони кун сайин ортиб бормоқда. Бугунги кунда банк-молия соҳасига ихтисослашган минглаб майда гуруҳлардан ташқари ўнга яқин йирик жиноий ТМКлар наркотрафик, қурол-яроғ ва ҳатто одам савдоси билан шуғулланмоқда. Бундай жиноий фаолият инсоният ҳаётига қанчалик хавф солаётганини тасаввур этиш учун сўнги ўттиз йил мобайнида гиёҳванд моддалар савдоси қарийб эллик баробар ошганини эслашнинг ўзи kiffoя. Биргина АҚШ ва Оврупо мамлакатларида ҳар йили 120-150 миллиард доллар миқдорида гиёҳванд моддалар (героин, кокаин, наша ва ҳоказо) сотилаётгани ҳеч кимни бефарқ қолдирмаслиги керак. Оқ уй статистика хизмати маълумотида кўра, 1998-99 йиллар мобайнида АҚШда гиёҳванд

моддалар савдоси ва уни истеъмол қилгани учун бир ярим миллион киши ҳибсга олинган (*"США. Канада", 2000 йил, 12-сон, 65-бет*). Қолаверса, кўплаб сохта фирма ва оффшор банклар (сармоя киритишда имтиёз берадиган ҳудудий молия муассасалари) эса жиноий йўллар билан топилган маблағни қонунлаштиришга, яъни даромадли соҳаларга жойлаштириш, уй-жой, қимматбаҳо буюмлар сотиб олиш, экстремистик, кўпуровчи гуруҳларни молиявий жиҳатдан таъминлашга сарфламоқда. Сирасини айтганда, бу соҳада глобаллашув жараёни шу даражада криминаллашиб кетганки, халқаро жиноий гуруҳлар фаолиятига чек қўйишга ҳатто Интерполдек қудратли ташкилотнинг ҳам "тиши" ўтмаяпти.

Хуллас, постмодернизм асосчилари илгари сурган ғояларнинг аксарияти бугунги кун воқелигига зид келмоқда: билим, ақлий салоҳият товар муносабатлари ўрнини эгаллаш қолиб, ўзи товарга айланиб бормоқда.

Бизнингча, инсоният тарихида кўп марта содир бўлган ҳолат бугун яна такрорланмоқда: сиёсий институтлар, ижтимоий муносабатлар ҳамда ахлоқ ривожига технологик тараққиётдан ортда қолмоқда. Жумладан, "энг қонли аср" дея эътироф этилган XX асрда 50 миллиондан зиёд одамнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган иккита жаҳон уруши, сайёрамизнинг турли минтақаларида бугунги кунгача давом этиб келаётган низолар, тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий ривожига тафовут тобора ортиб бораётгани, айирмачи ҳамда экстремистик гуруҳлар таҳдиди кучайгани ва бошқа шу каби зиддиятлар сиёсий институтлар, ижтимоий муносабатлар ҳамда ахлоқнинг кишилар онги ва менталитетининг давр талабларига мос келмаётганининг ёрқин ифодасидир. Бу ҳол мазкур жараёнлар билан бевосита боғлиқ бўлган экологик муаммоларнинг глобаллашиб бораётганида ҳам намён бўлмоқда.

Табиатни ҳусусийлаштириш инсофданми?

Бундан чорак аср муқаддам "Рим клуби" атрофида уюшган олимлар томонидан чоп этилган "Тараққиёт чегараси" деб аталмиш машҳур маърузада сайёрамиз иқтисодий ривожига хавф туғдираётган энергетик ва хомашё захираларининг тугаб бораётгани ҳақида сўз юритилган бўлса, бугун масала одамзод ҳаётига жиддий хавф солаётган табиат ва атроф-муҳит ҳолатининг кескин ёмонлашуви, биосферага техноген таъсирнинг кучайиши, кўплаб жонивор ва ўсимлик турларининг йўқолиб кетиши оқибатида сайёрамиз генофондида тузатиб бўлмас ўзгаришлар рўй бераётгани тўғрисида бормоқда. Бундай аянчли ҳолат учун масъулият глобаллашув жараёнидан манфаатдор бўлган мутараққий мамлакатлар, аввало, трансмилий корпорациялар зиммасига юкланмоғи лозим.

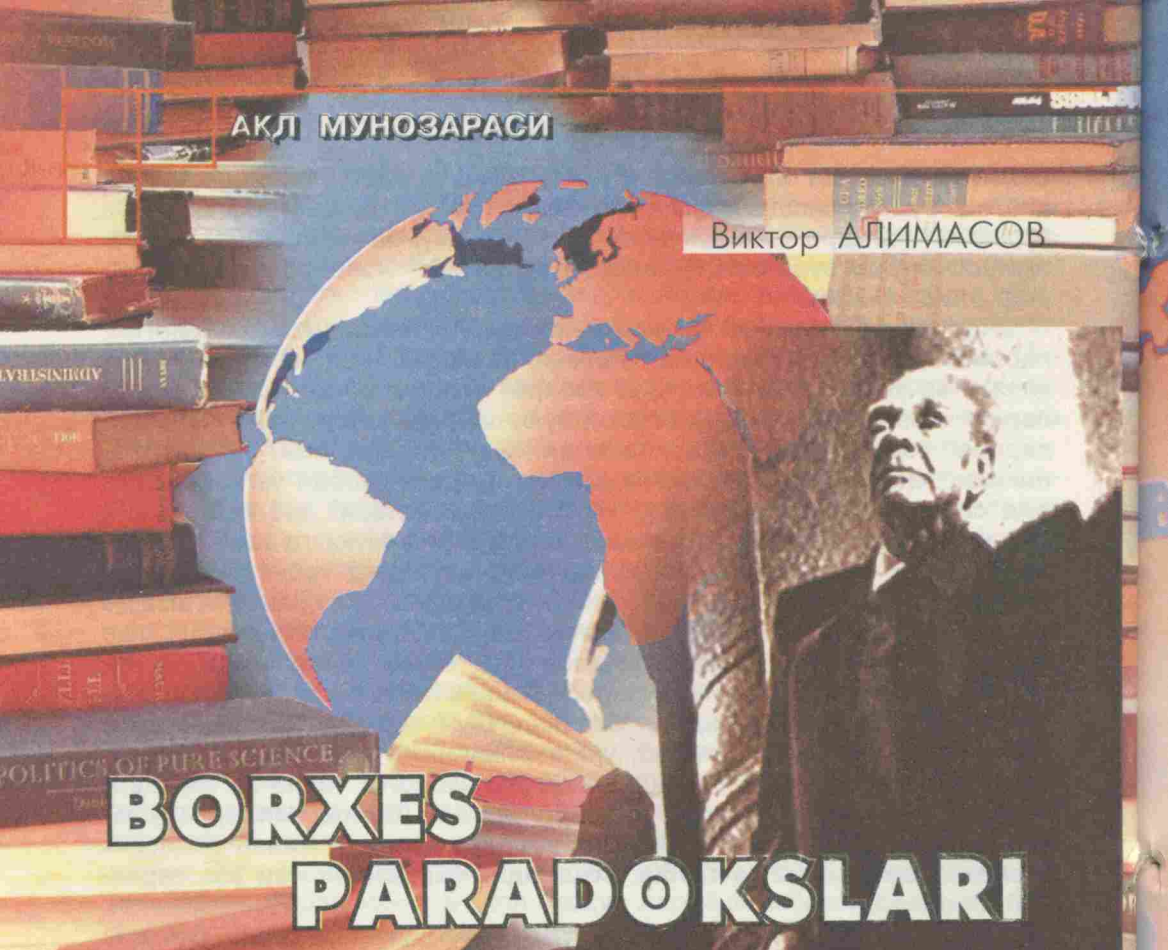
Экологик вазият шу қадар кескин тус олганки, бу борадаги баҳс-мунозаралар аллақачон халқаро ташкилотлар, ҳукуматлар, йирик корпорация ва молиявий тузилмаларни қамраб олган умумсиёсий жараённинг ажралмас қисмига айланиб қолди. Албатта, бу борада жаҳон ҳамжамияти қўл қовуштириб ўтиргани йўқ. Жумладан, экологик инқирозни бартараф этиш, иқтисодий тараққиётни табиий муҳит ҳимояси

билан уйғун ҳолда олиб бориш бўйича тегишли дастурлар ишлаб чиқи- лаётир. Бу йўналишдаги илк қадам сифатида БМТнинг Атроф-муҳит ва тараққиёт халқаро комиссиянинг “Бизнинг умумистикболимиз” маъру- засида илгари сурилган “Барқарор тараққиёт” концепциясини эъти- роф этиш мумкин.

Унда асосий эътибор чиқимсиз, хомашёни тежайдиган технология- ларни жадал ривожлантириш, халқаро ташкилотларнинг атроф-муҳит ҳолати ва ундан фойдаланишни назорат этишни кучайтириш масала- ларига қаратилган. Лекин, афсуски, бу борада қабул қилинаётган қарор- ларнинг барчаси ҳам бажарилаётгани йўқ. Чунончи, 1997 йилда Япо- ниянинг Киото шаҳрида сайёрамиз иқлимидаги глобал ўзгаришларга оид халқаро конференцияда (у “Киото келишувлари” деб юритилади) бир қатор тараққий этган мамлакатларда атроф-муҳитга тарқатилаёт- ган зарарли моддалар (фреон, карбонат ангидрид каби) миқдорини кескин камайтиришига келишиб олинган эди. Аммо бу ҳужжатни амалга оширишда сусткашликка йўл қўйилмоқда. Баъзан экологик дастурлар турли сиёсий ва иқтисодий гуруҳларнинг (биринчи навбатда, транс- миллий корпорацияларнинг) ўзаро кураш майдонига айланиб қолаёт- гани ҳам ташвишланарлидир. Масалан, БМТ қошида ТМКлар бўйича махсус марказ ташкил этилиб, унинг зиммасига мазкур корпорация- лар фаолиятини чеклаш борасида қатъий экологик талаб ва стандар- тлар ишлаб чиқиш вазифаси топширилган эди. Бироқ ТМКлар манфа- атларини ҳимоя қилувчи кучларнинг саъй-ҳаракати билан экологик стандартлар амалиётга татбиқ этилмади, марказнинг ўзи эса тарқа- тиб юборилди.

Бу ўринда гап экологик стандартлар, табиий захиралардан оқилона фойдаланиш қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этиш ҳақидагина бораётгани йўқ. ТМКлар ва уларнинг ҳомийлари сайёра- миз табиий захиралари, жумладан, ер ва ерости бойликлари, сув ва умуман биосферани тўлиқ назорат остига олиш каби долзарб эколо- гик масалалар муҳокамасига кенг халқ оммасини йўлатмасликка ҳара- кат қилмоқда. Лондонда чоп этиладиган “Экологист” журналининг но- шири Н. Хилдьярднинг таъкидлашича, “Мавжуд муаммоларга қарши гўё “курашаётган”, аслида эса табиий захираларга эғалик қилмоқчи бўлган жаҳон технократияси экологик инқироздан фойдаланиб қолишга ин- тилмоқда. Атроф-муҳитни ҳимоя этиш баҳонасида фақат моддий ман- фаатларни кўзлаётган глобал менежерлар қавми қулдорликнинг янги шаклига замин ҳозирламоқда”.

Хулоса қилиб айтганда, глобаллашув жараёни одамзодга ўзаро ахбо- рот алмашув, алоқаларни мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш суръатини кен- гайтириш борасида катта имкониятлар бериш билан бирга йиллар, аср- лар давомида етилиб келган муаммоларни ҳам юзага чиқара бошлади. Бугунги кунда техник тараққиётнинг юксак чўққисига кўтарилган инсо- ниятнинг ўзи кўпгина муаммолар қошида ожиз қолмоқда. Бу эса баша- риятни яна бир бор огоҳликка, ақл-идроки ва салоҳиятини фақат эзгу- лик йўлида ишлатишга даъват этади.

BORXES PARADOKSLARI

Кутилмаган фикрлари билан кўпчиликни ҳайратга солиб келаётган бу ёзувчи дунёга жуда теран назар ташлайди. Шу боис унинг парадокслари, жумбоқли мулоҳазалари ҳали бирон бир файласуф ёки донишманд охиригача англаб етмаган кажрафтори фалакнинг инсон тафаккуридаги ифодаси бўлиб туюлади. Жумладан, у дунё ҳақида қуйидагича ҳукм чиқаради: “Дунё — ғаройиб: унда ҳар нарса бўлиши мумкин. Бизгача ҳамма нарса кашф этилган. Аммо ғаройиб дунё янада ғаройиб тадқиқотларга муҳтож” (Хорхе Луис Борхес. “Изид битиклари”. М., 1992, 413-414-бетлар). Бошқа бир жойда Борхес ушбу фикрини давом эттириб бундай деб ёзади: “Олам мен учун туганмас ҳайрат, қайғу, фожиа ва айрим ҳолларда бахт манбаидир; мен оламнинг тузилиши ҳақида назария яратмадим, фақат турли метафизик, диний-мистик таълимотларни

адабий-бадий мақсадларимга татбиқ этдим, холос. Менда оламни қайта қуриш гоёси йўқ; мен билим кучига ишонмайдиган агностикман” (434-бет). Дунё ғаройиботларини ўрганишга умрини сарф этган ёзувчи-файласуфнинг “мен агностикман” дейиши унинг ижодига хос, аммо мос бўлмаган парадоксдир.

Борхес асарларини ўқиш осон эмас, улар хусусида ёзиш эса ундан ҳам қийинроқ. У нималар тўғрисида ёзмади дейсиз: китоблар ва қумкитоб, тошбақа ва вақт машинаси, жаннат ва дўзаҳ, вайроналар уюми ва илоҳият гули, қаббала ва муббаро рух, тириклар ва ўликлар суҳбати, туш ва тушнинг туши, илк одам ва аллодам, физика ва алкимё, мусиқа ва мистика, Шарқ ва Ғарб, “Минг бир кеча” ва “Фауст”, “Авесто” ва “Айвенго”... У кимлар ҳақида ёзмади дейсиз: Анаксагор ва Аристофан, Арасту ва Ашок, Би-

атриче ва Данте, Гомер ва Гегель, Зардушт ва Зигмунд Фрейд, Ши Хуанди ва Рихард Вагнер, Питер Рубенс ва Бертран Рассел, Исо ва Бенедетто Кроче, Александр Македонский ва имом Ғаззолий, Конфуций ва Кьеркегор, Форобий ва Тойнби, Сукрот ва Сведенборг, Монтесума ва Шарлб Бодлер, Умар Хайём ва Морко Поло, Шанкара ва Олдс Хаксли, Ибн Сино ва Генри Ҳаққард... У қайси тилларни ўрганмади дейсиз: лотин, иврит, санскрит, араб, португал, испан, италян, немис, француз, инглиз... Шу боис унинг “Қайси маданиятнинг ворисисиз?” деган саволга ҳақли равишда “хаммасининг” деб жавоб бериши бежиз эмас.

У инсоннинг умри қисқа эканини ва борхесларнинг беш авлоди умрининг иккинчи ярмини сўқир ўтказганини ҳам яхши билади. Демак, кўп нарсани билиш, ўрганиш ва кўп нарсалар ҳақида ёзиш керак эди. Бу борада унинг учун китобдан яқинроқ дўст йўқ эди. Борхес қайси шаҳар ёки мамлакатга бормасин, аввало китоб дўкони ва кутубхона қидиради, кейин эса — нон дўкони ва ётоқхона таъшишини қиларди. Бу ҳақда унинг ўзи “Бобил кутубхонаси” асарида бундай дейди: “Мен жаннатни кутубхонага ўхшатаман. Ўлганимда кимнингдир меҳрибон қўллари кутубхона панжараларидан мени пастга отсин, чексиз коинот — менга қабристон, шамол эса майин пар бўлсин” (ўша асар, 217-бет).

Китоб ва китоблар Борхес асарларининг том маънодаги бош қаҳрамонларидир. Унинг учун нафақат одам, ҳатто худо ҳам ўқилиши, англаниши зарур бўлган

китобдир. Ушбу китобни у “Алпкитоб” (“Сверхкнига”), борлиқни эса “Бобил кутубхонаси” деб атайди.

“Инжил”да ёзилишича, одам худо даргоҳига етиш учун минора қуришга аҳд қилибди. Одамнинг бу шаккоклиги худода ёқмабди ва у кишиларнинг тилини бир-бирини тушунмайдиган даражада чалкаштириб юборибди. Натижада Бобил минораси битмай қолибди. Қадимги одамлар ниҳоясига етказолмаган минорани Борхес китоблари билан қурмоқчи бўлади (аслида бу ҳам парадоксдир).

Адибнинг ёзишича, коинот олти бурчакли улкан кутубхона (коинот-кутубхона), одамлар эса ундаги китобхонлардир. Мазкур кутубхонада борлиқнинг, мавжудликнинг ғаройиботлари, сир-асрори, идрок этилмаган моҳияти, ҳали ҳеч ким англаб етмаган ҳикматлари битилган китоб — Алпкитоб мавжуд. Китобхонлардан бири уни ўқиб, худосифат бўлган ва Одам-Китобга айланган. Қолганлар ҳам шундай ҳислатга эришиш ва борлиқ сирларидан воқиф бўлиш учун Алпкитобни топишга бел боғлайди, аммо уларнинг барча саъй-ҳаракатлари зое кетади. Уларга кимдир А га етиш учун Б ни, Б га етиш учун В ни, В га етиш учун эса С ни топиш зарур деб маслаҳат беради. Бу аслида Борхеснинг ўз изланишларидан чиқарган хулосаси эди. Бу ҳақида у шундай деб ёзади: “Мен умримни ана шундай изланишларда ўтказдим. Менга Коинот-Кутубхонанинг аллақайси тоқчасида борлиқ сир-асрори битилган Алпкитоб бордек туюлди. Агар бу китобни мен топа олмасам, ҳеч бўлмаганида минг йилда

Аргентиналик машҳур адиб ва файласуф Хорхе Луис Борхес асарлари ўзбек китобхоналарига деярли маълум эмас. Ваҳоланки, у XX асрда китоблари Оврупо ва Америкада энг кўп ўқилган, Ғарб фалсафасига Шарқ диний-мистик қарашлари ва таълимотларини сингдирган ҳамда ғайримантикий, парадоксал фикрлари билан гносеологияга (билиш назарияси) жиддий таъсир кўрсатган мутафаккирлардан биридир.

Борхес 1899 йили Буэнос-Айрес шаҳрида юрист оиласида дунёга келган. Ота хонадонидagi инглиз ёзувчи ва файласуфларининг асарлари тўпланган каттагина кутубхона унинг келгуси ҳаёт йўлини белгилаб беради. Бўлажак ёзувчи беш-олти ёшидаёқ баъзи китобларни мустақил ўқийди, саккиз ёшида эса уларни испан тилига таржима қила бошлайди. У кунт билан Шекспир, Томас Браун, Шелли, Стивенсон,

кимгадир уни топиб ўқиш насиб этсин! Одамзод эртами, кечми, ер юзидан қирлиб кетиши мумкин экан, сирли ва қимматбахо асарларга тўла Коинот-Кутубхона ва Алпкитоб сақланиб қолсин, деб худога ёлвордим” (*ўша асар, 222-бет*).

Ёзувчи-файласуфнинг ушбу фикрлари замирида олампарварлик ва инсонпарварлик гоёлари ётса-да, чексиз коинот сирлари биргина китобга жо бўлади, деб қараш ғайримантикийдир.

Борхес назарида, нафақат Алпкитоб, балки ундаги ҳар бир ҳарф, чизиқ ва белгилар ҳам сиру синоатга тўла, чунки бутуннинг хусусиятлари қисмда ҳам мавжуд бўлиши зарур. Аммо бутуннинг хусусиятларини ҳамма ҳам идрок эта олмайди. Чунки оддий ақл оддий ҳарф, чизиқ ва белгиларнигина англаши мумкин, холос. Алпкитоб сирларини тўлиқ англаш учун эса Алподам керак. Борхес худодан, кимдир минг йилда Алпкитобни топиб ўқисин, деб сўраганида Алподамнинг келиши муқаррар эканини назарда тутган.

Борхес тилга олган “Алподам”, “Алпкитоб”, “Коинот-Китоб”, “Бобил кутубхонаси” иборалари мажозий маъно-мазмун касб этса-да, ёзувчи уларни реал ҳақиқат сифатида қабул қилади ва уларнинг мавжудлигига ўқувчини ҳам ишонтиришга интилади. Бироқ, бутуннинг қисмга жо бўлиши, чекланган нарсада чексиз нарса тўлиқ ифодаланишини тасаввур этиб бўлмаслиги боис, Борхеснинг бу истиоралари парадоксал, ғайримантикий бўлиб кўринади.

Буюк Хитой деворини император Ши Хуанди қурдиргани маълум, аммо уни

кимлар курганини деярли ҳеч ким билмайди. Ши Хуанди Хитой тарихининг ўзидан бошланишини истаган ва уч минг йил давомида яратилган барча нарсаларни йўқ қилишга, жумладан, китобларни ҳам оловга ташлашга буйруқ берган. Китоб яширганларнинг эса пешонасига тамға босиб, девор қурилишига умрбод маҳкум этган. Борхес китоб кашф этилганидан буён уни йўқ қилиш йўлидаги ҳаракатлар ҳалигача давом этаётганини эслаб, бундай хулоса чиқаради: “Ши Хуанди ёққан китобларнинг аччиқ ҳиди ҳамон томоғимдан кетмайди. Китобларни ёқиш ва халқлар орасига деворлар қуриш ҳукмдорларнинг азалий иши бўлиб қолмоқда” (*ўша асар, 228-бет*). XX асрнинг 30-40-йилларида собиқ Иттифокда ҳамда фашистлар Германиясида минглаб ноёб китобларнинг кули кўкка совурилгани, машъум Берлин деворининг барпо этилгани ва бизнинг давримизда Исроил — Фаластин чегарасида улкан сим-девор қурилаётгани Борхес хулосалари ҳақиқатдан у қадар йироқ эмаслигидан далолат беради.

Борхес кўп мурожаат этган мавзулардан яна бири — туш ва уни англаш масаласидир. У тушдаги воқеаларни бадиий-фалсафий таҳлил этишни, ғайримантикий хулосалар чиқаришни севган. Бошқача айтганда, у тушдан ўзига хос маъно-мазмун, моҳият излаб топишга интилган.

...Кекса одам кимгадир ниманидир ўргатапти. У анатомия, космология, магиядан маърузалар ўқийди, инсон руҳининг мавжудлигини, у, истаса, янги бир борлиқ яратиши мумкинлигини исботла-

Жойс, Киплинг ижодини, кейинчалик қадимги юнон, рим, хитой ва ҳинд фалсафий ҳамда диний-мистик таълимотларини ўрганади. “Илиада”, “Одиссей”, “Инжил”, “Авесто” каби муқаддас китобларнинг илоҳий гоёларидан баҳраманд бўлади.

Борхеслар оиласи Оврупога кўчиб келгач, Хорхе Луис немис, италян, француз мумтоз адабиёти ва фалсафаси билан бевосита танишиш имкониятига эга бўлади. У бадиий-фалсафий ижод орқалигина мавжуд маданий меросни эгаллаш ва оммалаштириш мумкинлигини англаб етади. Ўта мураккаб спиритуалистик таълимотларни ҳам у енгил эссе ёки ҳикоя тарзида баён этишга, эртақ, афсона, хаёл, тушни реал воқелик билан боғлиқ ҳолда тасвирлашга интилади. Натижада оддий воқеликдан кутилмаган, ғайритабиий фикрлар келиб чиқади.

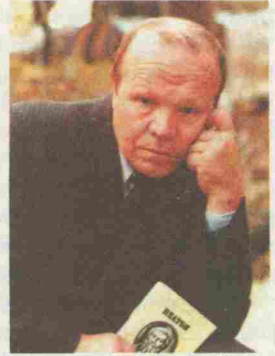
моқчи бўлади, лекин ҳеч ким уни тушунмайди. Унинг тингловчилардан кўнгли қолади ва шундан сўнг бир пайтлари Олов худоси шаънига қурилган, энди эса ташландиқ бўлиб қолган ибодатхонага узлат қилади. Тушида борлиқни англаш ва поклашга қодир қалбни, одамни яратмоқчи бўлади. Икки ҳафта ўтгач, у муштдек юракни пайдо қилади. Уни фарзандидек тарбиялаб, катта қилгач, бошқа бир ташландиқ ибодатхонага жўнатади. Жохил одамлар вайронага айлантирган ибодатхонанинг қайта тикланишига умид қилади. Кунлардан бир кун дарё орқали оқиб келган турқи совуқ кимсалар ибодатхонада қандайдир шарпа пайдо бўлгани ҳақида унга хабар етказди. Кекса одам гап ким ҳақида бораётганини англайди ва унинг қалбини ваҳима босади. “Ахир, у тушимда яратилган шарпа-ку?! Агар у тушда яратилганини билса борми... Ақлни чалғитувчи бу кимса кимнингдир тушида яратилган шарпа эканини англаш нақадар аянчли қисмат!” (*ўша асар, 207 — 212-бетлар*). Ногаҳон Олов худосининг амри биланми ёки бошқа сирли каромат туфайлими, ибодатхонага ўт кетади. Ҳамма нарса аланга ичида қолади. Тушда яратилган одам эса шод бўлиб, ўзини ўтга уради. Аммо, олов ундан тисарилади, уни мавҳ этишга ҳатто Олов худосининг ҳам кучи етмайди. Кекса одам бехосдан уйғониб кетади ва даҳшатли воқеалар тушида содир бўлаётгани, унинг ўзи ҳам бошқа бировнинг тушига кираётганини англайди.

Борхеснинг бундай қарашлари реал борлиқ — туш, инсон кимнингдир тушига

кириш учун яратилган деган қадимги идеалистик таълимотга таянади. У ташландиқ ибодатхонани — дунё, одамни эса уни қутқаришга, поклашга қодир куч, дея тасаввур этади. Бироқ тушда яратилган одам вайронани тиклашга қодирми? Туш тасвиридан келиб чиқадиган фалсафий маъно нимада?

Ёзувчи Шопенгауэрнинг “Ҳаёт — тушдир. Тарих — авлодларнинг чексиз ва беором туши. Ҳаёт ва туш айнан бир китобнинг варақларидир” деган сўзларини бот-бот такрорлайди. Бир қарашда ёзувчи воқеликни инкор этаётган ёки туш ва ҳаётни бир хил ҳодиса сифатида талқин этаётгандек туюлади. Дарҳақиқат, Борхеснинг “Туш — бир жанр, кўрқинчли туш эса унинг мавзуидир” деган фикрлари оқилона фикрлаш, ақл-идрок қоидаларига зиддек кўринади. Чунки туш умрнинг бир қисми бўлса-да, у ўта индивидуал, бетакрор ва ғайриодатий ҳодисадир. Ақл-идрок эса ҳаётда, воқеликда такрорланмайдиган ва муқим шаклга эга бўлмаган нарсалардан маъно қидиришга ҳали ўрганмаган. Айнан шунинг учун ҳам Борхеснинг туш ҳақидаги фикрлари, унинг тасвирлари бизга ғайритабиий туюлади.

Борхес умри давомида Шарқ тарихи, адабиёти, фалсафий-диний қарашлари,

Борхес кўлига тушган ҳар қандай китобдан ана шундай парадокслар топа олади. Тўғри, у илгари сурган барча фикрлардан далил-исбот, мантикий боғлиқликни англаб олиш қийин. Эҳтимол, бу ҳам Борхес ижодига, тафаккур оламига хос бир парадоксдир.

Хорхе Луис Борхеснинг улкан бадиий-фалсафий меросининг айрим қирраларига оид мақола журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда. У юртимизда машҳур ёзувчи ва файласуф ижодини ўрганиш сари ташланган илк қадамдир. Мақола ўқувчиларимизда ғайриодатий ғоя ва фикрларга бой Борхес ижодига қизиқиш уйғотади деган умиддамиз.

ривоят ва ёзувлари билан қизиқади. Унинг ижодида Шарқ тафаккур оламидаги бир-бирига зид ёндашувларни уйғунлаштиришга интилиш кўзга ташланади. Бундан ташқари, Борхес Фарб рационализмини Шарқ спиритуалистик фалсафаси билан бойитган, мантиқий идрокни рад этувчи (аслида тўлдирувчи) бетакрор бадий-фалсафий асарлар яратган файласуф сифатида ҳам қадрланади.

Ёзувчини мангулик сирлари қизиқтиради. Шунинг учун у “чексиз”, “муқаддас”, “бутун”, “худо” тушунчалари орқали мангуликнинг мазмун-моҳиятини англашга интилади.

“Тошбақанинг саргузаштлари” ҳикояси қадимги юнон файласуфи (мелоддан олдинги 490—430 йиллар) Зеноннинг иккинчи апориясига (апория — юнонча зиддият) қурилган. Унга кўра, Ахиллес қанчалик тез чопмасин, тошбақага ета олмайди. Нима учун? Дейлик, Ахиллес тошбақадан ўн марта тез чопади. Ахиллес ўн метр чопса, тошбақа — бир метр; Ахиллес бир метр чопса, тошбақа — ўн сантиметр; Ахиллес ўн сантиметр чопса, тошбақа — бир сантиметр; Ахиллес бир сантиметр чопса, тошбақа бир миллиметр чопади. Макон, вақт ва хаёл чексиз экан, Ахиллес ва тошбақанинг ҳаракати ҳам чексиз давом этади, акс ҳолда борлиқнинг чексизлиги ҳақидаги фикрнинг мантиққа зид эканини тан олишга тўғри келади. Мулоҳазани шу тарзда давом эттирсак, Ахиллес, чиндан ҳам, ҳеч қачон тошбақага ета олмайди.

Борхес назарида Ахиллес билан тошбақа ўртасидаги мусобақани кузатувчи субъект бўлиши шарт. Бироқ у бошқа бир субъектнинг, у эса ўз навбатида, яна бирининг мавжуд бўлишини тақозо этади, яъни бу жараён тўхтовсиз давом этади. Бинобарин, субъектларнинг сони қанча бўлишини ҳеч ким аниқ айтиб бера олмайди. Демак, улар ҳам чексиздир.

Борхеснинг фикрига кўра, одам билан олам ўртасидаги боғлиқлик онтологик ва гносеологик илдизларга эга. “Одам” ва “олам” ибораларининг оҳангдош, қофиядош экани ҳам бежиз эмас. Одамнинг

вужуди ва руҳида Ой таратаётган нур, тошлар орасидан бўй кўрсатаётган майса, кўним ва макон излаб оқаётган жилга, майин эсаётган шабада, ҳатто йўлда ётган кесакнинг ҳам таъсири бор. Ана шу боғлиқликни Борхес бундай таърифлайди: “Мен ҳаво бўлганман, мен — сув; мен нур бўлганман, мен — шамол; мен башоратчи бўлганман, мен — худо”. Файласуфнинг “мен ҳаво бўлганман” дегани эътироз уйғотмайди, аммо унинг худоликка даъво қилиши барча динларда шакколик ҳисобланади. Аммо Борхес учун бу шакколик эмас, ғайритабиий фикрлаш тимсоли, холос. “О, билиш қувончи, — деб ёзади у, — сен ҳис этиш ва ифодалаш қувончидан улуғроқсан! Сен туфайли коинотни кўрдим ва унинг махфий сирларини англаб етдим. Вақтнинг ибтидосини, сувдан кўтарилган тоғларни, хокдан яратилган одамни, худолар ортидаги худони кўрдим” (*ўша асар, 216-бет*). Дили ва руҳи мудом мангуликка, Коинотнинг чексизлигини англашга интилиб яшаётган кишигина “мен худони кўрдим” дейиши мумкин.

Борхес “Каббала” асарида мангулик мавзусини давом эттиради.

Каббала — яҳудийларнинг турли, гоҳо зиддиятли қарашлардан иборат диний-мистик таълимоти. Унда дунёни номукамал илоҳий куч яратган, деган гоё илгари сурилади. Инсон ана шу дунёда яшашга маҳкум этилган бўлса-да, мукамаллик ҳақида ўйлаш, унга интилиб яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинмаган. Аммо, мазкур таълимотга кўра, инсон унга етиш учун 365 та эманацияни (босқични) босиб ўтиши зарур. (Инсон умри нақадар қисқа, камолот йўли қанчалар йироқ — Ҳёте). Шунга қарамай, Борхеснинг фикрича, номукамал куч яратган номукамал дунёда инсон мукамалликка етиши мумкин.

Борхес бу жараён ҳам оддий ҳол эмаслигини, у ғайриодатий ҳодиса эканини таъкидлайди. Табиийки, уни оддий воситалар билан тасвирлаб бўлмайди, деб ҳисоблайди. “Ҳар қандай инсон моҳияти, — деб ёзади Борхес, — ҳаётида-

ги яккаю ягона бир он, яъни ўзи билан ўзи азалий учрашган лаҳза билан белги-ланади”. Бир қарашда, бу фикр қандайдир мужмал, ҳатто бемаъни кўриниши мумкин. Лекин бир нарса ни унутмаслик лозим: парадокс ғайриодатий фикр маҳсули бўлгани сабабли теран мушоҳада этилмоғи лозим. Гоҳо шундай онлар бўладики, улар инсон ҳаётини тубдан ўзгартириб юборади. Демак, юқоридаги фикрнинг биринчи қисмига эътироз билдириш қийин. Бироқ “Инсоннинг ўзи билан ўзи азалий учрашган они”ни қандай талқин этиш мумкин? Ёзувчи бу масала устида бош қотирмайди. Унга жавоб излашни эса ўқувчининг ўзига ҳавола этади. Назаримизда, ушбу фикр замирида инсоннинг бир елкасида эзгулик, иккинчисида эса ёвузлик париси ўтиради, деган шарқона ҳикмат мужассам. Инсон гоҳ у, гоҳ бу парининг сўзларига қулоқ тутиб яшайди. Борхеснинг таъкидлашича, ҳар бир инсон ўзлигини англаши ва қалбига қулоқ тутиб яшамоғи лозим. Шу маънода, Борхес “Изланишларим мақсади — ўзим” деганда “инсоннинг ўзи билан ўзи азалий учрашиш они” деган тушунча мазмуни билан бир оз ойдинлашгандек бўлади. Файласуфнинг фикрича, инсон ана шу онни яқинлаштириш учун оламни яратган илоҳий руҳдан кам тер тўкмаслиги керак.

Борхеснинг “Эзид битиклари” ҳикояси ҳам китобхонлар ўртасида неча асрлардан буён баҳс-мунозара уйғотиб келмокда. Асарда инсоннинг тутқинликдан нажот излаши ҳақида фикр юритилади. Умр бўйи у тутқинликдан халос бўлишга интилади, ҳатто баъзан ўлимни ҳам ҳақиқий нажот сифатида қарши олади. Асарда тасвирланган маҳбус-қаҳрамон девордаги аллақандай чизиқлардан, қафасдаги ягуар терисидаги ола-була излардан нажот қидиради. Ногаҳон унинг хаёлига ягуар — худонинг илк тимсоли, теридаги ола-була излар эса унинг битиклари-ку, деган фикр келади. Афсуски, инсон зоти ушбу битикларни ўқий олмайди. Шунинг учун унинг “дунё”, “жа-

мият”, “коинот” деган такаббуруна иборалари Эзид битигининг заиф акс садоси, холос. “Худо борлиқни ўзида тўлиқ жо этган биргина сўз билан оламни яратган. Шунинг учун унинг бирорта сўзи оламнинг ўзидан кам эмас”. Бир сўз билан оламни яратган худо бошқа бир сўз билан уни йўқ қилиши мумкин. Аммо инсон зоти оламда қандай ўрин тутади, деган саволга ёзувчи жавоб бермайди. У ўқувчини ғайриодатий фикрларга рўпара қилиб, бу каби саволларга жавоб излашга унинг ўзини мажбур этади.

Борхес ҳамма тан олган қарашлардан, доғмалардан қутилмаган хулосалар чиқариб, ўқувчининг ақл-идрок, тафаккур доирасини кенгайтиришга интилади. Масалан, у насронийликдаги доғмаларга эътибор бермай, худо яратган илк одам — Одам Ота ва эрамиз бошида яшаган Исо пайғамбар ўртасида бевосита боғлиқлик бор, деб таъкидлайди. “Одам Ота таққиланган мевани еб авлодларини гуноҳга ботирди, Исо эса одамларнинг бу гуноҳини ювиш учун чормихга тортилди. Исо қатл этилган хоч Одам Ота мевасини еган дарахтдан ясалган”. Шу ўринда ёзувчи яна бир парадоксни илгари суради: “Одам Ота билан Момо Ҳавони худо яратган, шунинг учун уларнинг киндиги йўқ; Исонинг эса киндиги бор, демак, у — инсон фарзанди...”

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Борхес ғайриодатий фикрларга, тасвирларга ўч. У қўлига тушган ҳар қандай асардан парадокс топа олади. Эртас, афсона, хаёл, туш, мистикани, сон-саноксиз исм, ибора, истилоҳ, атамаларни ҳаётини ва бадий лавҳалар билан уйғунлаштириб, ғайриодатий хулосалар чиқаради. Кўп ҳолларда ёзувчининг парадокслари ғайримантиқий бўлиб туюлиши мумкин, лекин ғайриҳаётини эмас, чунки уларда асрлар давомида кишиларни ўйга солиб келаётган муаммоларга жавоб излаш истаги мавжуд. Дарвоқе, буюк фикр, гоҳ ва кашфиётлар ғайриодатий изланишлардан пайдо бўлган эмасми?..

Наим КАРИМОВ

TUTINGAN FARZAND

Турли-туман унвонлар ва таърифу тавсифларга кўниккан кишилар учун бугун “уста” сўзи ўзининг асл маъно-оҳорини йўқотган, десак хато бўлмас. Аммо шогирдлар узоқ даврлардан бери устоз созандалар, хонандалар, рассомлар, халқ амалиёти санъати намояндалари номига “уста” сўзини қўшиб, уларга нисбатан ҳурмат ва садоқат туйғуларини ифодалаб келган. Халқ ҳам, масалан, “Уста Усмон” ёки “Уста Ширин” деганда бу қўли гул сиймоларнинг ўз санъатларини илоҳий юксакликка кўтарганлари учун “уста” сўзига беадад ҳурмат ва эҳтиром туйғуларини пайвандлаб келган.

Шу ўринда усталар мавзуига вақтинча нуқта қўйиб, XVIII аср охиридаги Россия шаҳарларидан бирига ҳаёлан назар ташласак.

Тарихий этюд

1897 йил 30 август куни Воронежда истикомат қилган ҳарбий муҳандис Николаев оиласида фарзанд туғилиб, унга Саша — Александр деб исм берадилар. Александрнинг отаси дворянлар сулоласидан бўлгани ва бу тоифа учун ҳарбий хизматни ўташ ватан олдидаги муқаддас бурч ҳисоблангани туфайли ўғлини 1908 йили Полтава вилоятининг Сумск шаҳридаги кадетлар корпусига ўқишга беради. Александр 1916 йилга қадар мазкур ҳарбий ўқув юртида таълим олади. Сўнг, Тверь шаҳридаги отлик аскарлар корпусида қисқа вақт ўқигач, 1918 йил февралда чор армияси тарқатиб юборилгунга қадар отаси сингари ҳарбий хизматда бўлади.

Александр болалик кезларидаёқ тасвирий санъатга қизиққан ва унча-мунча машқлари билан рассомлик истеъдодини намойиш этган эди. Шунинг учун ҳам у ҳарбий хизматни ўтаб бўлиши билан Воронежга қайтади ва рассом А. Бикчуриннинг студиясида тасвирий санъат сирларини эгаллашга киришади. Иттифоқо, шу йили Москвадаги Эркин театрнинг филиали Воронежга гастролга келганида у театрга иккинчи рассом бўлиб ишга киради. Кейин у театр билан бирга Москвага бориб, Олий бадиий-техника устахонасида (ВХУТЕМАС) икки йил давомида таҳсил олади.

Давр денгиздек долғали эди. “Қизиллар”га хайрихоҳ кишилар гоҳ “оқлар” тарафига ўтар, гоҳ “оқлар”га умид боғлаган кишилар “қизиллар” билан апоқ-чапоқ бўлиб кетарди. Куни кеча чор кўшинларида хизмат қилган Александр ҳам яна ҳарбий хизматга чақирилиб, энди генерал Деникинга қарши ҳаракатларда иштирок этади.

Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси республикада тасвирий санъатни ривожлантириш мақсадида 1920 йили Москвага мурожаат этиб, бир гуруҳ истеъдодли рассом ва меъморларни юборишни сўрайди. Шу йили Москвадан Тошкентга кўчиб келган ёш рассомлар орасида эндигина ҳарбий хизматдан бўшаган рассом Александр Васильевич Николаев ҳам бўлади.

А. Николаев Тошкентда бир йил турар-турмас, Самарқандга кўчиб боради ва 1921—25 йилларда, яъни беш йил давомида Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш қўмитасининг (Комстарис) Самарқанд бўлимида хизмат қилади. Россиянинг тарихий ва жуғрофий муҳитида яшаган рассом учун Самарқанд ўзининг ажойиб меъморий обидалари билангина эмас, балки бозорлари, тор ва гавжум кўчалари, бутунлай ўзгача кийинган аҳолиси, ҳатто ўзига хос шовқин-сурони — мусиқаси билан ҳам бошқа бир олам эди. Бундай олам кимнингдир кўнглига хуш келмаслиги мумкин, аммо Шимолда, совуқ ўлкада туғилиб ўсган рассом учун Самарқанд бамисоли афсонавий бир шаҳар бўлиб туюлади. У ўз ҳаёти ва ижодини Ўзбекистон, ўзбек халқи ва ўзбек санъати билан бир умрга боғлашга аҳд қилиб, XVII аср Табриз миниатюра мактабининг йирик намояндалари Ризои Аббосий, Султон Муҳаммаднинг тасвирий меросини кунт билан ўрганади, улар ижоди таъсирида асарлар ярата бошлайди.

Маиший-ҳаётӣ этюд

...1923 йилнинг ёз ойлари эди. Бозор куни бўлса керак, А.Николаев Улуғбек мадрасасининг томига кўтарилиб, рўпарадаги Шердор мадрасаси тасвирини чизишга киришади. Тасвир ҳали ниҳоясига етмасдан, Отбозор томондан ўқ овозлари эшитила бошлайди. Қасир-кусур овозлари тобора яқинлашиб, отишмадан қўрқиб қочаётган кишиларнинг катта бир тўдаси кўринади. Тўда қочиб борар экан, дам-бадам кимгадир ўқ тегиб йиқилар эди. Регистондаги дўконлар бир зумда ёпилиб, қочаётган ва сафлари камайиб бораётган омма кимсасиз майдондан ўта бошлайди. Шу пайт яна икки киши ўқдан ер тишлайди. Айни пайтда Янги раста кўчаси томонидан отлик қизил аскарлар пайдо бўлади. Улар қандай учиб келган бўлса, шундай елиб ўтиб, Отбозор томонга кетади. Кўп ўтмай, шовқин-сурон тинади ва Регистон майдонида яна одамлар пайдо бўла бошлайди. А.Николаев эндигина мадраса тоmidан майдонга тушмоқчи бўлганида Отбозор тарафдан яна икки взводга яқин қизил аскарлар саф тортиб кела бошлайди.

Рассом воқеанинг қандай тус олишини кутиб, турган жойида тек қотади. Қизил аскарлар командири мадраса томидаги кимсани кўриб, икки аскарига уни ушлаб келишни буюради. А. Николаев кўнгилсиз воқеанинг олдини олиш ниятида пастга тушади-да, қўлидаги расм билан қизил аскарлар командирига юзланади.

— Мадраса томида нима қилаётгандинг? — деб сўрайди у.

— Шердор мадрасасининг расмини чизаётгандим, — деб жавоб беради рассом қўлидаги расмни кўрсатиб.

Командир рассомнинг соф рус тилидаги жавобидан ҳайрон бўлади-да:

— Нега мусулмонча кийингансан? — деб сўрайди.

А.Николаев одатда ўзбекона либосда юришини, Улуғбек мадрасаси Самарқанддаги Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш қўмитасининг таянч манзили эканини айтади. Шундан кейин командир рассом шахсини текшириб кўриш учун уни Янги шаҳардаги “особий отдел”га олиб бориш ҳақида буйруқ беради. А. Николаев қўриқчилар кузатувида Янги шаҳар сари илдамлар экан, Янги раста кўчасини тўлдирган текин томоша иштирокчилари уни бир-бирларига кўрсатиб, “Ана, босмачини ушлаб олишибди”, дейишарди. Ҳатто сартарошхонада соч-соқолини олдираётган бир мўйсафид ҳам совун кўпиклари билан кўчага отилиб, оламшумул томошадан баҳраманд бўлишга ошиқади.

Қўриқчи рассомни тўппа-тўғри ГПУга олиб боради-да, комендатурага топширади. Навбатчи “маҳбус”ни қабул қилиб олар экан, ундан кимлиги ва қандай шароитда қўлга олинганини сўрайди. “Маҳбус” рассом экани, Улуғбек мадрасасининг томида расм чизаётган пайтда ҳибсга олингани ва ўзининг шахсини текшириш учун осори атиқа ишлар билан шуғулланувчи идорага кўнғироқ қилиш лозимлигини айтади.

Кун оққани учун осори атиқа идорасидан ҳеч кимни топиб бўлмади. Шундан кейин “маҳбус” навбатчидан Самарқанд шаҳар кенгашининг котиби Бриманга кўнғироқ қилишни илтимос қилади. У Рязань ўқчи дивизиясида рота сиёсий раҳбари бўлиб хизмат қилган кезларда Бриман

шу дивизия партия ташкилотининг котиби эди. Навбатчи уч кишилик конвойни чақиради-да, Бриман номига хат ёзиб, хатни улардан бирининг қўлига беради. Конвойлар “маҳбус”ни ўртага олиб, уни шаҳар кенгашига олиб боради.

Бундан ярим йил муқаддам рассом осори атиқа кўмитаси ишлари билан шаҳар кенгашига борганида Бриман уни таниган, 1919 йилнинг унутилмас кишини Скопин деган шаҳарчада қандай ўтказганларини эсланган ва унинг уст-бошига қараб, нега ўзбекона кийинганини сўраган эди. Ушанда рассом мусулмончиликни қабул қилгани ва асл ўзбекларга ўхшаб яшаётганини айтган эди. Бриман бу сафар ҳам жанговар биродарини таниди ва унинг уст-бошига разм ташлаб, гижингандек бўлди-да, сўкиниб қўйди. “Бунақа кийинишни бас қилмасанг, аҳволинг бундан ҳам баттар бўлади”, — деди ва яна қўшиб қўйди: “Тагин ўзинг биласан, аммо мен сенга ўзбекча кўйлак-иштонни кийиб юришни маслаҳат бермаган бўлар эдим”.

...А. Николаевнинг Оренбургдаги бадиий техникумда сахна безаги бўйича устахона раҳбари лавозимида ишлаб юрган кезлари эди. У Ўзбекистон ҳукуматидан таклифнома олгач, 1920 йилнинг кузида, айтиб ўтилганидек, Тошкентга келади ва 1921 йил ёзида Самарқандга йўл олади. “Самарқанд ўз обидаларининг гўзаллиги, аҳолисининг олижаноблиги, қарийб ўрта асрларга хос турмуш тарзи билан менда фавқулудда кучли таассурот қолдирди. Теварак-атрофимга назар ташлаб, шаҳарнинг ўзига хос гўзаллигига борган сайин мафтун бўлардим, ҳаёт бу шаҳарда кўркам бир байрамдагидек туюлар эди”, деб айтган эди у кейинчалик...

Хуллас, Самарқандга икки тошнинг орасида келиб кетмоқчи бўлган рассом бу кўҳна шаҳарда бир умрга қолади. У Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва ўрганиш кўмитасининг Самарқанд бўлимида академик В.Вяткин ва археолог М.Массон раҳбарлигида меъморий ёдгорликларни қайд этиш ишига астойдил киришиб кетади. Теварак-атрофнинг декоратив хусусиятлари билан қизиқиш унда нотаниш халқ ҳаётига чуқурроқ кириб бориш, бу юртнинг санъати, фольклори ва маиший турмушини пухта ўрганиш истагини уйғотади. У машҳур сайёҳ Вамберининг Ўрта Осиёни яхшироқ ўрганиш мақсадида ислом динини қабул қилгани ва бутун Туркистон ўлкасини дарвеш либосида кезиб чиққанини эслайди. Вамберидан кам машҳур бўлмаган француз рассоми Поль Гоген эса Таити оролида етти йил яшаб, шу оролликлар билан баравар нафас олиб, уларнинг урф-одат ва маросимларида баравар қатнашган ва ўша ерда яратган ажойиб санъат асарлари туфайли жаҳоншумул шуҳрат қозонган эди.

А.Николаев, Вамбери ва Гогендан ибрат олган ҳолда, ишни ўзбек тилини ўрганишдан бошлайди. Кутилмаганда унда лисоний истеъдод нишонлари пайдо бўлади ва у ўзбек тилини осонгина ўзлаштириб олади. Шундан кейин рассом мусулмончилик асослари билан танишиш иштиёқида кутубхонадан Куръони каримнинг Казимирский таржимасидаги русча нашрини олиб, уни ўқиб чиқади. Шаҳар кенгашида таржи-

мон бўлиб ишлаётган жадид драматурги Абдулла Бадрий ёрдамида эса диний маросимларни ўрганиб, Қуръон сураларини ёд олади. Насронийликдан мусулмончиликка ўтишнинг бу уч ойлик жараёнидан сўнг рассом уй соҳибига учраб, унга мусулмонликни қабул қилиш ниятида эканини айтади.

Александр Васильевич Самарқандга кўчиб келганидан кейин Регистонга яқин боғларнинг бирида ижарада яшаётган эди. Замон офтоби рус миллатидаги кишиларга жилмайиб турган бир пайтда “ўрис рассом”нинг ислом динига ўтмоқчи бўлгани соҳиби хонадонни довдиратиб қўяди. У дастлаб ишонмайди, “кофир ё ҳазиллашяпти ё лақиллатяпти мени”, деб ўйлайди. Аммо “ўрис рассом”, кутилмаганда, “Бақара” сурасини, ундан кейин яна қайси бир сурани қироат билан ўқиб, юзига фотиҳа тортади. Шунда ҳам соҳиби хонадон ўз динини ўзгартирмоқчи бўлган “кофир”нинг мурод-мақсадини тушунмай, уни ўн беш-йигирма кун обдон “қийнайди”:

— Расм-пасимингни чизиб юравермайсанми, нима қиласан мусулмон бўлиб? Бечора мусулмонларнинг ҳолини кўрмаяпсанми? Диндошларнинг уларни одам ўрнида кўрмаяпти-ку. Улар назарида ҳамма — босмачи. Мана, яқинда Регистоннинг муқаддас майдонида қанчадан-қанча мусулмонларни отиб ташлашди. Биров нега отдинг, дедими? Улар нима ёмонлик қилган эди, деб сўрадимми? Йўқ! Сўрайдиган мард қолмаган, бу дунёда! Шунақа ишлар...

— Мен ҳамма нарсани кўриб турибман. Тўғри, ҳозир мусулмонларга осон эмас. Инқилоб қиличи кимнинг қўлида бўлса, шу зўравонлик қиляпти. Аммо мен мусулмонларнинг бағрикенг, меҳрибон, яхши ниятли кишилар эканини ўз кўзим билан кўриб турибман. Уларнинг урф-одатлари ҳам менга манзур бўлди. Модомики, мен шу ерда, мусулмонлар орасида яшашни ва ишлашни хоҳлаган эканман, ислом динини қабул қилиб, мусулмон бўлиб яшаганим яхши эмасми? Қолаверса, Қуръони каримни сиздан кам билмайман...

Хуллас, соҳиби хонадон “ўрис рассом”га бас келолмайди ва кўни-қўшнилари билан гапни роса пишитганидан кейин, кунларнинг бирида бир муллани бошлаб келади. Мулла ҳам бундай ғайритабиий ҳодисага илк бор дуч келгани учун “ўрис кофир”ни дабдурустдан мусулмон қилишга ботинмайди. Мулла иштирокидаги бир неча кунлик мусулмонлаштириш маросимидан кейин рассом шаҳар қозисининг ҳузурига бориб, исм-шарифини Уста Мўмин деб ўзгартириб олади. Кейинчалик ўша “тарихий кун”ни шундай эслайди:

“Мусулмонлаштириш маросими унча мураккаб кечмади. Кўни-қўшнилари таклиф этилиб, мулла чақирилди. Мен ўзим ёдлаб олган сураларни ўқиб бердим. Кейин мулла узундан-узоқ бир сурани ўқиб, менга фотиҳа берди. Кейин ош тортилди, ошдан кейин эса мен муллага чопон кийгиздим. Шу кундан бошлаб ўзбекча кийиниб, масжидга борадиган бўлдим”.

Илмий этюд

Ўзбек халқининг тили, маиший турмуши ва урф-одатларини ўрганиш Уста Мўминга теварак-атрофга теран назар ташлаш, бошқа рус

рассомлари илғаши маҳол бўлган чизиқ, ранг ва оҳанглари топиш имконини берди.

Тасвирий санъат фақат чизиқ ва ранглар салтанати эмас. Ҳар бир асарда бўлганидек, тасвирий санъат намуналарида ҳам ички мусиқа – оҳанг устуворлик қилади. Аслида, рассом шу оҳангни топганидан кейингина у билан уйғун бўлган чизиқ ва рангларни танлайди. Бинобарин, оҳанг, ички мусиқа тасвирий санъат асарларида юрак сингари гуп-гуп уриб, унга қон ва жон бағишлаб туради. Томошабинни, аввало, ана шу оҳанг ўзига жалб этади. Бу оҳанг томошабин қалбига қанчалик кириб борса, асарнинг таъсир кучи шунчалик катта бўлади.

Шубҳасиз, шўро даври адабиёти ва санъатининг бошқа намояндалари ижодига бўлганидек, Уста Мўминнинг, айниқса, 20-30-йиллардаги ижодига ҳам синфийлик ўқтин-ўқтин ўзининг хунук башарасини кўрсатиб туради. Агар “Муаллим” (1923), “Ўрта Осиёда эски усул мактаби” ва “Янги мактаб. Музейда” (1934) ёки “Бой” (1932) асарларида ўзбек халқининг яқин ўтмиши тасқара образлар орқали ифодаланган бўлса, “Дуторчи бола” (1924) ва “Миниатюра” (1927) сингари асарларда рассом янги, рангин ва мунаввар ҳаёт кўринишларини ёрқинроқ тасвирлаш мақсадида ўтмишни қора бўёқлар билан кўрсатишга уринган. Бу ҳол пировардида рассомнинг воқеликни бадиий акс эттириш тамойилларидан бирига айланган.

Уста Мўминнинг 20-50-йилларда дастлаб пролетар маданияти, кейин социалистик реализм деб аталган ғоявий-бадиий оқимлардан четда ижод қилиши, албатта, маҳол эди. Шунинг учун ҳам биз рассом ижодигаги синфийликнинг бундай кўринишларидан катта хулосалар чиқаришимиз адолатдан бўлмас. Зеро, ҳар бир инсон ва ижодкор, аввало, ўзи яшаган даврнинг маҳсули, шохиду йилномачисидир.

Бугун, Уста Мўмин вафотидан кейин қарийб ярим аср ўтгач, рассом ижодига назар ташлар эканмиз, уни икки босқичга — Самарқанд ва Тошкент давларига ажратиб ўрганиш тўғри кўринади. Уста Мўмин, айтиб ўтганимиздек, Самарқандда бор-йўғи беш йил яшади. Шу вақт ичида у Шарқ миниатюра санъатини, Самарқанд меъморий обидалари, айниқса, уларнинг ёғоч, ганч ва мрамарга муҳрланган нақшларини ҳайрат билан ўрганди. Улардаги чизиқларнинг тиниқлиги, уйғунлиги, майин ва латиф тармоқларга бўлинган, турли-туман шаклларга кирган, катта ва кичик ҳовузчаларга келиб қуюлган ҳолда ажойиб бир манзарани яратиши мусаввирни мафтун этди. Аммо, унинг назарида, Шарқ уйғониш даврига хос миниатюра санъати ҳам, ҳатто Оврупо уйғониш даврининг буюк самараси — мумтоз портрет санъати ҳам ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган эди. Буни у айниқса “Дуторчи бола” ва “Миниатюра” асарларини яратганидан сўнг сезади. Тўғри, “Дуторчи бола” Уста Мўминнинг ҳали ҳам энг яхши асарлари жумласига киради. Дутор чертаётган боланинг асар композицияси марказидан ўрин эгаллагани, икки кекса кишининг эса, худди ёмон ниятли фаришталар сингари, унинг икки елкаси оша қараб тургани буюк итальян рассомлари ижодига мансуб полотноларни эслатади. Уста Мўмин шу асарида қўллаган тазод усулидан бошқа асарларида ҳам самарали фойдаланган.

Шубҳасиз, йиллар ўтиши билан рассом рангтасвир сирларини тобора мукамал эгаллаб боради. Унинг ижоди янги жанрлар ҳисобига бойийди. У миллий либос эскизларини яратишда ҳам, китоб графикасида ҳам, театр спектаклларини безаш санъати — сценографияда ҳам ҳормай-толмай ижод қилади. Аммо Уста Мўмин ижодининг Тошкент босқичида, албатта, давр талаби билан плакат жанри ва ушбу йўналишга хос тарғибий-ташвиқий усуллар (“Паранжи ташлаган қиз”, “Пахтакор қиз”, (1930) юзага чиқади; рассом социалистик реализм методини тезроқ эгаллашга интилиб, “Оқ олтин” (1934), “Уйғур театри”, “Оталар юрти” (1934) сингари картиналарни яратишга катта эътибор беради. Шундай қилиб, Уста Мўмин ижодининг Тошкент даври, бир томондан, янги мавзулар ва жанрлар билан бойиган ва айнан шу пайтда рассомнинг ижодий имкониётлари беҳад кенгайган бўлса, иккинчи томондан, у санъаткор сифатида шўравийлашиб, янги тарихий даврга тобора мослашиб боради. Унинг 20-йилларга оид портретларидаги психологик тасвир, қаҳрамонлар образидаги ўзига хос ва ёрқин миллий белгилар анъана тарзида, бадиий ютуқлар сифатида давом эттирилмайди.

Уста Мўминнинг Самарқандда яратган дастлабки асарларидан бири “Куёв” (1923) деб аталади. Агар унинг шу йили чизган “Баҳор” картинасида XX асрнинг биринчи чорагидаги рус рангтасвир санъатига хос композиция ва тафсиллар кўзга ташланса, мазкур асарда бундай яққол таъсир ёхуд кўчирмани кўрмаймиз. Ундаги куёв тимсолида ёшлик нашидаси ва уйланиш истиқболидан сархуш бўлган, туйғу ва кечинмалари ғоят нозиклашган йигит намоён бўлади. Унинг оппоқ, узун ва ўзига ярашган либоси (тўни) руҳиятида кечаётган инжа туйғуларни бўрттириб кўрсатади. Либоснинг куёв жуссасига нисбатан катталиги ҳам рамзий маънодан холи эмас: унинг бутун ҳаёти олдинда. Тўқ кўк рангдан ташкил топган фон куёвга улугворлик ва салобат бағишлайди. Шу фон этагидаги баркаш ва обдастанинг сезилар-сезилмас қирралари гўё турмушнинг икир-чикирлари қиз билан йигитнинг оташин муҳаббати олдида ҳеч нарса эмаслигини таъкидлаётгандек. Куёвнинг сўл томонидан аста бўй чўзган ниҳол эса ёшлик ва муҳаббат рамзи ўлароқ эътиборни тортади.

Уста Мўмин куёв образига кейин ҳам мурожаат этган. Унинг 1928 йилда яратган шу номдаги асари мутлақо бошқача бадиий ечимга эга. Романтик тасвир услубида яратилган тимсол 20-йиллар воқелигидан эмас, балки кўпроқ халқ оғзаки ижодидан озикланган. Биз тулпор устида учиб кетаётган куёвни кўрар эканмиз, нафақат шу тулпор, балки бир қўлига гул, иккинчи қўли билан тулпор жировини тутган куёв ҳам худди халқ дostonлари саҳифаларидан отилиб чиққандек туюлади. Тулпор туёқларининг ердан кўтарилиб, бамисоли ҳавода учиб бораётгани куёвнинг шу пайтдаги романтик туйғу ва кечинмаларига ҳамоҳанг.

Тулпор минган куёв қаерга, ким сари учиб бормоқда? Бу саволга ички бир овоз: “Албатта, келиннинг олдига, қайлигининг олдига” деб жавоб беради. Куёвнинг ёр сари ошиқиб, учиб бораётганида асарнинг ғояси мужассамдек. Негаки, ёшликнинг асосий шиори — интилиш, гўзал ва юксак орзулар сари, янги-янги доvonлар сари талпинишдир! Ёр сари,

Уста Мўмин. “Анор нашъаси” (1923)

муҳаббат сари интилиш эса дунёдаги энг юксак романтикадир. Рассом ана шу романтикани, куёвни чулғаб олган кечинмаларни бадиий жиҳатдан янада яққолроқ гавдалантириш учун кўпроқ мовий рангдан фойдаланган. Мовий ранг эса кун билан тун бир-бирига яқинлашган (худди келин-куёвдек), кўк гумбазида ойнинг сезилар-сезилмас тасвири пайдо бўлган вақтда ёрқин намоён бўлади. Рассом табиатнинг ана шу ҳолатидан асарда бадиий фон сифатида фойдаланади. Агар асарда тасвир этилаётган киши (нарса) Куёв бўлса, тасвир этилаётган вақт табиатнинг ана шу пайтдаги, ана шу сониядаги ҳолатидир.

Машҳур рус шоири Михаил Светловнинг бундай сатрлари бор:

*Мен сен билан учрашажак он
Замин билан учрашар осмон...*

Уста Мўминнинг мазкур полотносини кўздан кечирар эканмиз, рус шоирининг ана шу гўзал сатрлари ёдга келади. Куёв гўё осмон ва ер ўзаро туташадиган манзилда севган ёри билан учрашадигандек, елиб бормоқда ...

Ҳар ҳолда камина бу асарни шундай тушунгим келади.

Рассомнинг юқорида тилга олинган “Дуторчи бола”, “Беданавоз”, “Беданавоз бола” (1928) ва айниқса, “Чойхоначи” (1928) сингари асарлари тўғрисида ҳам кўп яхши гапларни айтиш, уларни рассомнинг портрет санъатини эгаллаш йўлидаги катта ижодий ютуқлари сифатида баҳолашга барча асослар бор.

Уста Мўмин ижодининг Тошкент даврида кўп ижод қилди. М.Козимийнинг “Кўрқинчли Техрон”, А.Қодирийнинг “Обид кетмон”, С.Айнийнинг “Эски мактаб” асарларига, Насриддин афанди латифаларига анчагина график расмлар чизди. Натюрморт жанрида ҳам асарлар яратди. Самарқандда яшаган ва теурийлар даври тарихини яхши билган рассом сифатида А.Козловскийнинг “Улуғбек”, шунингдек, Ж.Бизенинг “Кармен” операларига сахна беазаги эскизларини чизди ва бошқа қатор ижодий ишларни амалга оширдик, улар туфайли Уста Мўмин номи ўзбек тасвирий санъати тарихидан мустаҳкам ўрин эгаллаган.

Сиёсий этюд

Уста Мўмин, эҳтимол, кўплаб натюрмортлар яратган бўлиши мумкин. Аммо мен унинг “Лагандаги анор” деб номланган биргина натюрмортини биламан. Рассом ушбу натюрмортга фон сифатида жигари, қизил ва тўқ кўкдан иборат ранглар колоритини танлаган. Улар ўзаро туташмай, худди иссиқ қон сингари, оқиб, мавж уриб тургандек. Ана шу фонда биз бир неча анорни кўрамыз. Агар улардан учтаси лycopчa устида бўлса, бир нечтаси тепарoқда гужанак бўлиб турибди. Яна бир нечтаси эса полотнонинг ўнг тарафида ёрилган, пичоқ теккан каллалардек аянчли бир ҳолда...

Ушбу натюрморт 1937 йилда яратилган. Агар асарнинг яратилиш вақти бошқа бир даврга оид бўлганида, эҳтимол, анорлар 1937 йилда ке-

силган каллалар, улар атрофини қуршаган фон эса 1937 йилнинг қонли дарёси ўлароқ гавдаланмаган бўлармиди. Аммо ҳозир бу асарга назар ташлашингиз билан фон ҳам, унинг қонли бағридаги анорлар ҳам сиёсий маъно касб этади.

1937 йилга қадар натюрморт жанрига мурожаат этмаган Уста Мўмин келиб-келиб худди шу йили тасвирий санъатнинг бу беозор ва ҳамшиша нафосат атри уфуриб турадиган жанридан бежиз фойдаланмагандир. Бу асар, эҳтимол, биз ўйлаганимиздек, рассомнинг 1937 йил воқеаларига бўлган онгли муносабатидир.

...1933 йилнинг май ойида “Ўзбекистанская правда” газетаси таҳририятида рассом С.Мальтнинг шахсий кўргазмаси бўлиб ўтган. Ушбу кўргазма Иссиқ кўл сафаридан қайтган мусаввирнинг дўст-ёрлари ва ҳамкасблари олдидаги ўзига хос ижодий ҳисоботи эди. Мазкур кўргазма ўзбек маданияти тарихида муҳрланиб қолган. Бунинг сабаби шундаки, шу куни кўргазмага маст ҳолда келган истеъдодли рассом М. Курзин шовқин-сурон кўтарибгина қолмай, ҳамкасбларига қараб: “Қўлингиздаги чўткангиз билан бўёқларингизни улоқтириб ташланг! Ҳозир санъат билан машғул бўладиган давр эмас. Бунинг ўрнига қўлингизга бомба билан қурол-яроғ олиб, Сталинни ҳам, коммунистларни ҳам қириб ташланг! Кремлни ер билан яксон қилинг” дея бақирган.

Ўша вақтда М. Курзиннинг бу хатти-ҳаракати тезда босди-босди қилинган. Ичкиликка ўч рассомнинг бошидан бир толаси ҳам юлинмаган. Аммо орадан уч-тўрт йил ўтгач, 37-йил болта кўтариб келади. Курзин 1937 йил арафасида, Уста Мўмин эса 1938 йил 9 ноябрда қамоққа олинади. Шу вақтда Москвада Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўргазмасини ташкил этиш ишлари авж олган, Уста Мўмин эса 1937 йил апрелида Ўзбекистоннинг шу кўргазмадаги павильони лойиҳасини тайёрлаш учун Москвага бориб-келиб турган эди. Уста Мўмин ёлғиз қизининг касалликка чалиниши туфайли ва бошқа баҳонаи сабаблар билан орада бир-икки марта Тошкентга келиб кетади. Унинг қатағон денгизида даҳшатли тўлқинлар ҳайқириб турган бир пайтда учинчи марта бола-чақасини ташлаб Москвага кетиши сиёсий идорани шубҳалантириб қўяди. Шу сабабдан уни Тошкентга келишини кутмай, Москвада, у ижарада турган хонадонда қамоққа оладилар. Уста Мўмин Ўзбекистон Рассомлар уюшмасида гўё шўроларга қарши фаолият олиб бораётган аксилинқилобий зараркунандачи ташкилотнинг фаол аъзоси сифатида айбланади.

Ҳажвий этюд

Уста Мўмин, М. Курзин сингари, сиёсий қарашларини ошкора баён этаверадиган кишилардан эмас эди. Уни аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида жазолаш учун етарли далил-ашёлар топилмайди. Шу боис 1940 йил февралда у озодликка чиқади.

Одатда сиёсий масалаларда айбланган кишилар жазо муддатини ўтаб келганидан кейин ҳам шубҳа ва гумоннинг қора булути остида яшашга маҳкум этилган. Уста Мўмин ҳам маълум вақт шундай оғир ҳаводан нафас олиб

яшайди. Лекин 1942 йили “Улуғбек” операсининг сахналаштирилиши муносабати билан Самарқандга бориши ва Улуғбек мадрасасининг иккинчи уйига айланиб қолиши рассомнинг ижодий ҳаётга қайтишига сабабчи бўлади. Орадан бир йил ўтгач, Андижонда Уйғур театри ташкил этилади ва Уста Мўмин янги театрнинг дастлабки спектакларини безайди. 1944 йили эса у “Муштум” журнали ва “Қизил ўзбекистон” нашриётининг бош рассоми этиб тайинланади.

Уста Мўмин бош рассом сифатидаги фаолиятини “Афанди латифалари” тўпламини безашдан бошлайди.

Рассомнинг Насриддин афанди латифаларига қизиқиши ундаги Шарққа нисбатан қизиқишнинг ажралмас бир қисми эди. У Хўжа Насриддин номи билан боғлиқ латифаларнинг жаҳон халқлари, биринчи навбатда рус халқининг ҳам мулкига айланишини чин дилдан истаган. Унинг назарида, Афанди латифаларини ўқимай туриб, ўзбек халқининг қалбини, табиатини тушуниш мумкин эмасдек эди. Шунинг учун ҳам у “Афанди латифалари” тўпламини меҳр билан безайди.

Ривоят қилишларича, кунларнинг бирида рассом навбатдаги латифа учун расм чизиб ўтирган пайтда эшик тақиллаб қолибди. “Кираверинг”, дебди рассом. Бир маҳал қараса, худди шу топда чизаётгани афандининг расмига ўхшаган бир кекса киши салом бериб, кириб келибди. “Сиз кимсиз? Кимни йўқлаб юрибсиз?” деб сўрабди рассом. “Мен — Хўжа Насриддинман. Уста Мўмин деган рассомни ахтариб юрибман”, деб жавоб берибди бояги киши. “Йўғ-е, ҳазиллашманг, Хўжа Насриддиннинг ўтганига неча йиллар бўлган. Агар тирик бўлганида, газеталарда унинг сурати бот-бот босилган бўлмасмиди? Мана, мен Хўжа Насриддиннинг бирорта ҳам сурати йўқлиги учун ўзимча унинг расмини чизиб юрибман”, дебти рассом. Чол расмини кўлига олиб, “Қани, бир кўрай-чи, менга ўхшармикан?” деб уни томоша қила бошлабди. Рассом ҳам бир унга, бир расмга қарармиш. Расм афандининг нақ ўзига, афанди эса худди расмга қараб соч-соқолини қиртишлаб келганга ўхшармиш. Хуллас, Хўжа Насриддин рассомнинг кўлини сиқиб: “Яшавор, оғайни, жуда ўхшатибсан... Тўхта-тўхта, Самарқандда қизиллардан қочиб юрганимда бир пой кавушимни топиб олиб, хужрасига осиб қўйган дарвеш сен эмасмидинг?” деб сўрабти афанди. Сўнг деворда осилиб турган осори атиқа буюмлари орасидан бир пой кавушни олиб, патакни кўтарган экан, тагидан икки энлик сарғайган қоғоз чиқибди. “Араб ёзуви эсингдан чиқмаганми? Ўқиб кўр-чи, нима ёзилган экан?” деб қоғозни рассомга узатибди. Рассом хатнинг сиёҳи хийла ўчиб кетгани учун қийнала-қийнала ўқибди: “Хў-жа Нас-рид-дин-дан Уста Мўмин-га!” “Ия, бу қанақаси бўлди?!” деб ҳайрон бўлибди рассом. “Ана шунақа, ошна! Бир кун учрашиб қолсак, ўзингни танимаганга солмагин, деб ёзиб қўйган эдим ўшанда”, дебди афанди.

Халқ орасида Уста Усмон-Николаев 1957 йил 27 июнь куни бу дунёдан у дунёга рихлат қилганида кимдир унинг тобутига жонажон дўсти Хўжа Насриддиннинг шу кавушини солиб қўйган, деган миш-миш ҳам йўқ эмас...

Алишер НАВОИЙ

MURUVVAT — BORCHA BERMAKDUR...

*Мурувват — борча бермакдур, емак йўқ,
Футувват — борча қилмакдур, демак йўқ.*

* * *

*Ёяр анга супраки — ул оч эмас,
Берур анга тўнки — яланғоч эмас.*

* * *

*Они доғи дема сахийким, киши
То тиламас, бермак эмасдур иши.*

* * *

*Жонинг учун махзан эшигини оч,
Нақдин олиб соч-у, ўз ўрнига соч.*

* * *

*Бергали олмоқ ишидин бўл йироқ,
Бермак учун олмаганинг яхшироқ.*

* * *

*Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж.*

* * *

*Нафъ етурмакка шиор айладинг,
Ўзунга ул нафъни ёр айладинг.
Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ ўзунга кўпракдурур.*

* * *

*Топқонини сочди эл узра саҳоб, —
Ким они Ҳақ айлади гардунжаноб.
Мўр терар ҳар неки, сочқай киши,
Бўлди тирик гўрга кирмак иши.*

* * *

*Меҳмоннинг меҳрин асрагил жон ичра,
Неъмат қалин айла хони эҳсон ичра.*

YOG'DI O'T USTIGA QOR...

Ҳар бир шоир қаламидан чиққан шеър — аввало, унинг “дафтари аъмоли”, яъни умр дафтарининг адабий ифодаси. Муаллиф ўз жисмида синовдан ўтказган “басе аччиқ-чучук”ларни кўнгил ва тафаккур хазинасидан чиқариб ташлай олмайди. Улар қалб тубига тушган “чўкма”лар мисол “яшаш ва ўзидан дарак беришда” давом қилади. Шунингдек, бир қарашда хусусий бўлиб кўринган айни ҳолат-ҳодисалар замону замондошлар тақдири қиёсида талай умумбашарий ахлоқий-маънавий, ижтимоий-фалсафий нуқтаи назарларнинг тугилиши ва сатрларга кўчишида доялик вазифасини ўтайди. Шеъринг қаторларда “мен” шаклида жамол кўрсатган ўша фикрларни ўқиган ҳар бир ўқувчи эса уларни ўзига дахлдор билишдан ташқари, ўз шахсий “дафтари аъмоли”нинг чизгилари сифатида қабул қилади. Шу тариқа у зикри ўтган жараёндаги яхши амалларга риоя этиш, ёмонларини эса ислоҳ ёхуд бартараф қилиш пайдан бўлади.

Шундай манзарани ҳазрат Навоий адабий тажрибасида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, “кибар авони”, яъни қариллик даври қувончу азоблари ҳақида бадий мушоҳада этган улғў ўзбек шоири дилбар бир ғазалида уларни куйидагича умумлаштириб қолдирган:

*То йигит эрдим, қариларга кўп эрди хизматим,
Қоригон чоғда йигитларга оғирдур суҳбатим.*

*Не учун бўлдум кичик ёшлиқлар ичра кўп сақил,
Гарчи кўп зоҳирдурур син касратидин хиффатим.*

*Ваҳки, дамдин дамга мендин ёрларга ижтиноб,
Гарчи кундин кунга ортиқдур аларга улфатим.*

*Гар тааммул айласам воқеъ, муҳиқдурлар алар,
Не учунким, ҳеч қолмайдуру аларга нисбатим.*

*Мушк чун кофур бўлди — ёғди ўт устига қор,
Хатти мушкин бирла ўтлуғ юзга нетсун рағбатим.*

*Боғ аро сарви сиҳи ёнида кўрдум эски ток,
Бўлди жуз бўйлуғлар ичра хамқадимдин ибратим.*

*Эй кўнгул, тут гўшае эмди ибодат қилғали,
Қолмоқ истар бўлсанг эллик йилги бўлгон хурматим.*

*Чунки эллик манзил ўтди умрдин, сокин бўлай,
Не учунким, эмди йўқ суръат қилурға қувватим.*

*Нетти эллик йилда жуз исёнки, эмди неткамен,
Ёна эллик йилгача тутгумки, бўлса муҳлатим.*

*Лутф этиб, ё Рабки, иймон бойлиғи қилғил насиб, —
Ким ҳалок этмиш амал муфлислиғидин хижлатим.*

*Эй Навоий, ғам емаким, баҳр ғуфрон урса мавж,
Тенгри лутфидин не мумкин жуз умиди раҳматим.*

(Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 4-жилд, Т., 1965, 217 — 218-бетлар).

Бу улуғ шоирнинг йирик — ўн бир байтли ғазалларидан бири. Сатрлар оҳанги қалбу кулоқ ила тингланса, мисралар бағрига сингдирилган мазмун чуқур ҳис этилса, унда муаллифнинг босиб ўтган умри сарҳисоби бадий ифодаланганини пайқаш қийин эмас. Ғазалда кибар авони манзаралари ўзининг бутун мураккабликлари билан рангин адабий талқинини топган. Ғазалда Навоийдек файласуф шоирнинг сарҳадсиз тафаккури мисраларга кўчиб, байтларни ҳикмат даражасига кўтаради. Шеърда ифодаланган мазмун шоир яшаган замон қувончи, дарду муаммоларининг бадий умумлашмасидай акс-садо беради, ўқувчини изидан эргаштиради, уни жиддий муҳокама-мулоҳазага чорлайди.

Ғазал синчиклаб назардан ўтказилса, унда уч етакчи мавзу ёритилганининг гувоҳи бўламиз. Дастлабки тўрт байтда оталар ва болалар муаммоси қаламга олинади. Шеър қаҳрамони — эликдан ошган, муайян ҳаётий тажрибага эга бир шахс. У ёшлардан эътибор ва эҳтиром кутади, уларнинг даврасига муносиб бўлишга интилади. Бироқ унинг уринишлари саробга айланади. У ёшлар билан улфатчилик қилишга қанчалик уринмасин, бу саъй-ҳаракатлар тескари натижа беради: ёшлар ундан шунчалик йироқлашишга ҳаракат қилишади-ки...

Мисраларда етакчи санъат сифатида кўзга ташланадиган тазод (қаршилантириш) айтимокчи бўлган муддаони бўрттиришда жуда қўл келган. Инсоният тарих ва тақдирида авлодлар ўртасидаги ахлоқий-маънавий, ижтимоий-тарбиявий масалалардаги номутаносиблик Навоий давригача ҳам, ўша замонда ҳам ва ундан кейин ҳам амал қилган. Бугун ҳам катта авлод ва ҳозирги ёшлар ўртасида ўша муаммолар йўқ, дейиш ҳаёт ҳақиқатидан кўз юмиш билан баробар. Улар инсон қисматидаги муайян қонуният сифатида амал қилади, аммо ҳар бир тарихий шароитнинг ўз мавзу ва муаммолари кўндаланг бўлиб ўртага чиқади.

Шу маънода, ғазалда кўтарилган масалалар бизга бегона эмас ва улар ҳар биримизнинг тақдири-миз учун ҳам дахлдор.

Бешинчи байтдан масала янги қиррасининг бадий талқини бошланади. Аниқроғи, ана шу мисралардан авлодлар ўртасида мувоzanат бузилишининг сабаблари бадий тадқиқ этилади. Шоир тасвир-

даги кескин руҳни кучайтира боради: "Мушк чун кофур бўлди..." (йиллар мушкни кофурга айлантирди). Мушк — тим қора рангдаги хушбўй модда. Унинг бадиий адабиётда кўп қўлланиши маълум. Маъшуканинг сочи, зулфи, холи, хатти унга ўхшатилади. Мазкур сатрда ҳам у шеър қахра-

мони сочининг ёшликдаги ҳолатини ифодалаб келаётир. Кофур — оқ рангдаги хушбўй модда. Бадиий адабиётда кўпроқ оқ рангни ифодалаб келади. Бу ўринда ҳам ранг, ҳам ҳидни англатаётир. Мушкнинг ранги кофурий бўлди, ammo хушбўйлиги ўзгармади. Алқисса, "йиллар тим қора сочимни оқартирди" деган хабарни шоир ана шундай бўёқдор ва нозик ифодалаган.

Мисранинг иккинчи қисми янада шиддатлироқ тус олган: "ёғди ўт устига қор..." Парчадаги "ўт" ийҳом санъати учун асос бўлган. Ўт — майин майса, кўклик; мажозий маънода — бошдаги соч. Ёшлик йилларидаги сочу соқолнинг кўп ва майинлиги сабзани эслатади. Эрта кузакдаги ўроқдан кейинги ўт ҳам ўшандай манзарага киради. Майса кўрига кўз тегди — унинг устини қор қоплади. Ёшлик ўз ўрнини мўйсафидликка бўшатиб берди: сочу соқолнинг мушкфом таровати фарзанду невараларга кўчиб, бобомерос кофурий ранг, нурунийлик кибар авони рамзи сифатида тантана қилади. "Ўт" биратўла иккинчи маънода — олов маъносига ишлатилган. Ишқ ва ёшлик ҳарорати юзга таъсир ўтказган ва ёр чехраси шуъла тусини эгаллаган.

Шоир ўхшатиш ва ўхшатишларни қаторлаштиради. Навбатдаги мисраларда навқирон сарв ва эски ток кўчати ёнма-ён қўйилади. Эътиборли томони шундаки, улуғ шоир кексаликка тегишли ташбеҳлар танлашда ижобийликка урғу беради. Мевали дарахтларга ишора қилади. Бундай майл тасодифий эмас, албатта. Чунки кибар авонининг файзу шукуҳи, виқору тамкини, савия ва салмоғи ибратли амаллар, қолдирилган маънавий самара билан белгиланади.

Фазалдаги яна икки жиҳатни алоҳида таъкидлаш билан кифояланамиз.

Инсон табиати қизик: у ҳаётининг маълум даврида гўё еру осмонга сиғмай, охиратни ҳаёлига келтирмай яшайди. Баъзан уволу савоб ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди. Ёш улгайиб боргани сайин ана ўша "ўзлигидан кетиш" жараёни чекиниб, инсон табиатини художўйликка мойиллик эгаллай бошлайди. Кибар синнида бу ҳолат янада теранлаша боради.

Исломиий таълимотдан бизга бир ҳақиқат равшан: эътиқод тилда эмас, дилда яшайди. Агар у рост ва сидқий бўлса, соқол-мўйлов қўйиш, либосни алмаштириш, ижтимоий фойдали меҳнатдан узилиб, кечаю кундуз ибодат билан машғул бўлиш, Куръон тиловатини тирикчилик манбаига айлантиришга ҳеч қандай ҳожат йўқ. Зоҳирдаги сохта художўйлик, ботиндаги ёлғон пўртанасини пинҳон

тутолмайди. Яна Оллоҳ ҳамма нарсани билгувчи,
бахоловчирок...

Фазал қахрамони ҳам ибодатга майл кўрсатади. Аслида, у табиатан художўй ва эллик йилдан зиёдроқ умри давомида ҳам тоат-ибодатни қанда қилмаган. Мисралардаги айрим ишоралар китобхонни мулоҳазага чорлайди. Нега улуғ шоир талқинидаги қахрамон

тоат-ибодатга янада кўпроқ вақт ажратмоқ учун алоҳида гўша ихтиёр этиб қолади? Байтда бу ҳақли саволнинг жавоби ҳам келтирилган: "эллик йилги бўлгон ҳурматида қолмоқ истағиди" у шундай қарорга келади. Дунёга ҳирс қўйиш эса нафси аммора учун кенг йўл очиб беради ва у одамни ўзлик қиёфасидан йироқлаштиради. Табиийки, бундай имконият савобдан кўра гуноҳнинг кўпроқ қанот ёйиши учун қулайлик яратади.

Дунё сиру асроридан етарли хабардор ғазал қаҳрамони учун юқоридаги ҳақиқат аён. Шундан бўлса керак, у ибодат даргоҳидан паноҳ излайди. Бундай уринишнинг эса изоҳлари маълум: намозу ниёз ва Худога таваккал қилиб яшаш инсонни парҳезкорлик сари бошлайди ва ноҳўя ҳаракатлардан сақлайди. "Суръат учун" етарли "қувват"нинг йўқлиги кибар авонидаги сокинликнинг сабабларидан яна бири сифатида кўрсатилади. Қиёсан олганда, бу мулоҳазага қўшилиш мумкин.

Алишер Навоий шахсий ҳаётида кибар синнининг кейинги ўн йили турли жисмоний хасталикларнинг хуружи туфайли анча оғир кечган. Шундан бўлса керак, ғазал қаҳрамони ўз жисмоний қувватининг камайганидан шикоят қилиб ўтади.

Ғазалнинг охирги уч байти алоҳида аҳамиятга молик. Аввало, бу сатрлар — шеърнинг некбинлик гоёлари сингдирилган хулосаси. Ана шу якундан шеър қаҳрамони — мутафаккир шоирнинг уч улуғ нияти ҳам жой олган: ортда қолган эллик йилдан зиёдроқ умр исён (Худонинг буйруқларини тўлиқ бажара олмаслик) билан, дунё асрорини билиб-билмай ўтиб кетди. Аммо, бордию яна эллик йил яшаш насиб этса, ғазал қаҳрамони ақл қуйилиб, катта ҳаётий тажриба ва сабоқ ҳосил қилинган бир вазиятда қолган умрини ўзининг гуноҳларини ювишга, эзгуликка бахш этмоқ орзусида... Бунинг учун у Яратгандан иймон бойлигини тилайди. Инсон учун иймон — энг олий илоҳий неъмат. У киши қалбининг ноёб жавоҳири, гавҳари яқтоси. Иймони бутун ва пок қалбнинг ўрни арши аълода, у ҳар қандай заминнинг нодир нуёб хазиналаридан баланд туради.

Ғазал интиҳосида тавба-тазарруга юз бурган шеър қаҳрамони ўз инон-ихтиёрини Оллоҳга топширади ва ундан лутфу эҳсон тилайди...

Ғазал таҳлилини яна ва яна давом эттириш мумкин. Аммо, баён қилганимиз мулоҳазалар ҳам улуғ шоирнинг шу шеърни яратишдан кўзлаган мақсад-муддаосини кенг ўқувчилар оммасига отказиб, уларнинг ахлоқий-маънавий балоғатига жиддий таъсир кўрсата олади, деб ўйлаймиз.

Энг муҳими, бу мўъжаз асарда буюк мутафаккирнинг таржимаи ҳолига дахлдор бўлиб кўринган лавҳалар, амалда хусусийликни тарк этиб, умумийлик сари юз тутаяди. Ундаги ишоралар эса "ўт устига қор ёғиши"дай бир жараённи бошидан кечирган инсонларга ҳам тегишли экани шундоқ равшанлашиб қолади. Табиийки, бу ёшдаги одамлар моддийликдан, нафс хоҳишларидан йироқлашиш, иймон гавҳарини маҳкам тутиш сари мойил бўла боради. Аникроғи, улуғ шоир шунга даъват этади. Айни чақириқ эса барча даврлар, жумладан, бизнинг замонамизда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Bir matla bilan q'animini mot etgan shoir

Инсон ҳаётда ўз ўрнини топиш, ижтимоий мавқеини мустаҳкамлаш учун нималар қилмайди, қандай кашфиётларга қўл урмайди, дейсиз. Ажабки, ҳаётнинг азалий қонунияти — яшаш учун кураш тамойили ҳамма даврларда турлича шаклларда намоён бўлади. Бу ҳолатни ҳатто буюк шоир ва мутафаккирлар ҳаётида ҳам кўриш мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий қасидачилик борасида ўзига устоз деб билган, форс мумтоз адабиётининг йирик вакили Анварий ҳаёти бунга яққол мисол бўла олади.

Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), Муҳаммад Авфий (XIII аср), Давлатшоҳ Самарқандий (XV аср) каби тарихчиларнинг таъкидлашича, Анварий камбағал, қашшоқ шоир бўлган. У бир куни, одатдагидек, мадраса ҳовлисида мунғайиб ўтирган экан, ёнидан ўттиз

туядан иборат катта карвон ўтиб қолибди. Карвондаги гижинглаган от ва туялар, заррин либосдаги хизматкор ва соҳибжамол канизаклар шоирнинг эътиборини тортибди. Қофиланинг биринчи отида гуруру савлат билан шохна либосларга ўранган бир киши ўтирар, чўрилару қуллар унинг атрофида гирдикапалак бўлиб, ўйин-кулги билан кўнглини овлашга интилар экан.

Анварий бу манзарадан бениҳоя ҳайратга тушибди ва бармоғини тишлаганча ўйга толибди. Ниҳоят, хушига келиб, одамлардан сўрабди: “Бу қофила кимники ва унда ўтирган ҳалиги жаноб ким?” “У киши — сарой шоири, қофила — униқидир” дея жавоб берибдилар. Анварий пешонасига шартта урибди ва шу лаҳзадан бошлаб саройга яқинлашишни кўнглига тугибди.

Бу даврда Хуросонда салжуқийлар сулоласи вакили Султон Санжар (1118—1156) ҳукмронлик қиларди. Унинг пойтахти Марвда — шоҳ саройида бир гуруҳ қасиданавис шоирлар тўпланган эди. Улар қасидалар эвазига шоҳона инъомларига мушарраф бўлиб, яхши ҳаёт кечирарди. Бу ерда маликушшуаро, сарой шоирлари етакчиси Муиззий деган худбин кимса эди. У султоннинг яқин одами бўлиб, ўзи хоҳлаган ва манфаатдор бўлган, обрўсига зиён етказмайдиган шоирларни султонга манзур этар, саройдаги адабий муҳитни сақлаб туришга интилар эди.

Муиззийнинг ажойиб истеъдоди бор эди. У қасидаларни, қанча катта ва узун бўлмасин, бир эшитишда ёд оларди. Унинг навқирон фарзанди шеърларни иккинчи эшитишда, қули эса учинчи эшитишда ёд оларди. Муиззий билан бир даврда яшаб, уни яхши билган Адиб Собир Термизий бир қасидасида унинг бундай худбинлиги хусусида қуйидагича ёзади:

*Кунам зикри ту чун хуршид машхур,
Бад-ин шеъре, ки чун шаърист олий.
Ба хотир қосир аз лафзаш Муиззий,
Ба маънй ожиз аз назмаш Камолӣ.*

Мазмуни. Сенинг зикринг — номинг-ни куёш каби машхур қилмоқчиман. Бу қасидада метеоритдай ярқираган самовий бир гўзаллик мавжуд. Унинг лафзи ва матни олдида Муиззийдек хотираси мустаҳкам киши ҳам ўз хотирасидан махрум бўлади. Камолӣдек шоир эса унинг маънолари олдида ўзини ожиз ва нодон ҳис этади.

Лекин Муиззийнинг мустаҳкам хотираси ҳамда юксак бадиий маҳорати бошқалар учун фожиа эди. Шоирлар унинг дастидан кўп изтироб чекарди. Гап шундаки, саройга келган шоир, бу ердаги адабий муҳит талабига биноан, биринчи навбатда, ўз қасидаси-

ни Муиззийга кўрсатиб, унинг олдида ўқиб, тегишли баҳосини олиши керак эди. Агар Муиззий маъқул топса, қасидани шоҳга манзур қилар, шундан сўнггина муаллифи тақдирланиб, инъомларга сазовор бўларди.

Аммо шу расмиятчилик орасида Муиззий шоирлар қасидасини бир эшитишда ёдлаб олар ва қасида меники, агар кимки ишонмаса, қулоқ солсин, деб айтарди. Шундай деб, шоирнинг олдида қасидасини бошдан-охирига-ча баланд овозда ўқиб берарди. Ўғли эса иккинчи эшитишдаёқ қасидани ёдлаб, такрорлашга шай бўлиб турарди. Муиззий келган шоирга қараб айтарди: “Агар мени гапларимга шак келтирсанг, мана, кўр, қасидани ўғлим ҳам билади, ҳозирок сенга айтиб бериши ҳам мумкин”. Шундай дея у ўғлига ишора қилар, ўғли эса, гўё қасиданинг ёзилишига гувоҳ бўлган одамдек, уни ёддан шариллатиб айтиб берарди. Бу орада қасидани учинчи бор эшитган Муиззийнинг қули ҳам уни ёд олиб қайтадан ўқиб берарди. Шундай қилиб, қасида уч гувоҳнинг кафиллиги билан Муиззийники бўларди. Умид билан саройга келган ҳақиқий муаллиф эса бу ҳийладан мот бўлиб, шоҳга учрашолмасдан саройдан ғамгин чиқиб кетарди.

XI асрнинг иккинчи ярми ва XII асрнинг ўрталарида салжуқийлар даврида, хусусан, уларнинг бош ҳукмдорлари Султон Маликшоҳ (вафот этган йили 1092) ва Султон Санжарлар (1118—1156) замонида яшаган, шу ҳукмдорлар саройида амирушшуаролик ва маликушшуаролик лавозимларини эгаллаган Муиззий бундай ҳийлалар билан қанчадан-қанча истеъдодли шоирларнинг барвақт сўнишига сабаб бўлган эди.

Шунинг учун ҳам ўша даврда Хуросон, Ироқ ва Мовароуннаҳр заминида яшаган юзлаб шоирлардан фақат ўнтасигина Султон Маликшоҳ ва Сул-

тон Санжар саройига йўл топиб, муносиб иззат-ҳурмат кўрган, холос. Бошқалари эса майда ҳукмдорлар, қози ва раислар ҳузурига тарқаб кетганди ёхуд сарой хизматидан юз ўгириб, ўз аҳволи билан яшарди.

Бу ҳақиқатдан Анварий хабардор эди. Қашшоқлик жонига теккани ва бундан ҳам ёмони — шоирларга нисбатан адолатсизликдан эзилгани боис у сарой хизматига кириш учун ҳаракатга тушади. Аммо биринчи бор саройга келганида, қасида ўқиб, шеърдан махрум бўлиб, зор-парижон чиқиб кетади. Иккинчи гал у иккита қасида битади: биттаси кейинчалик Навоий ёд олган ва мўъжизакор қасида дея юксак баҳо берган мадҳия бўлса, иккинчиси ҳазил-мутойибага йўғрилган ва қувноқлиги билан шоҳни хурсанд қиладиган содда қасида эди.

Анварий бу қасидаларни қўйнига солиб, қиёфасини масхарабозларча ўзгартириб, телбаларча ҳаракатлар қилиб, кулгили бир ҳолатда саройга келади ва мажнунона “Мен — шоирман” деб Муиззийга рўбарў бўлади. Анварийнинг кўриниши, уст-боши, афт-ангори тамоман бошқача бўлгани учун Муиззий уни танимайди, сўзларини эшитиб, уни масхара қилади ва кулакула шоҳимни бир хурсанд қилай, деб уни султон ҳузурига олиб киради.

Анварий шу захоти дастлабки қасидани қўйнидан чиқариб, матлаини ўқиб беради:

*Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худоягон бошад.*

Мазмуни. Агар қўл билан юрак денгиз бўлса, шоҳимнинг қўлу юраги шулардир.

Анварий бу байтларни айтгач, Муиззийга қараб, агар бу қасидани сиз ёзган бўлсангиз, марҳамат, давомини ўқиб беринг, дейди. Муиззий лол қолади ва шармандалиқдан бошини кўта-

ролмайди. Анварийнинг қасидаси шоҳга манзур бўлади. Султон Санжар воқеадан хабардор бўлиб, Муиззийга танбеҳ беради, Анварийга эса инъому тухфалар ҳадя этиб, ўз фармони билан уни сарой шоири лавозимига мушарраф этади.

Мазкур қисса ва мазкур қасида адабиётимиз тарихида шуҳрат қозонган. Бу қасидани мўъжизага қиёслаб, шарҳлару изоҳлар битганлар. Навоийнинг эътироф этишича, “Анварий шеърларини кўп ўқиган” вақтларида бошқа қасидалари қатори мазкур қасидага ҳам кўп эътибор берган. Шу боис у қасидани ёд олган ва адабий кечаларда Анварий шеърини ҳақида сўз борганида уни мисол келтириб, шоирнинг маҳоратини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатган.

Умуман, Алишер Навоий ижодида, айниқса, унинг қасидалари шаклланишида Анварий алоҳида ўрин тутган.

Навоийнинг “Тухфатул-афкор”, “Насимул-хулд”, “Рухул-қудс”, “Айнул-ҳаёт”, “Минҳожун-нажот”, “Қувватул-қулуб” асарлари қасидаларга мисол бўла олади.

Навоий қасиданинг кенг тарқалган мадҳия жанрида ҳам маҳорат кўрсатган. Унинг Хусайн Бойқарога бағишланган айрим мадҳиялари, жумладан, “Ҳилолия” қасидаси бунинг исботидир. Шу билан бирга, шоир мумтоз форсигўй қасиданависларнинг нафақат фалсафий мавзудаги қасидаларини, балки мадҳияларини ҳам синчковлик билан ўрганган. Бу — унинг адабиётшунослик соҳасидаги эстетик қарашларининг яна бир қирраси эди. Бу ҳақда у “Ҳамсатул-мутаҳаййирин” асарида бундай ёзган: “Қасидагўйларким, муқаддамдурлар, қасоидларин кўп муталаа қилибмен ва асҳобдин баъзи мусаллам тутса, баъзи мусаллам тутмоққа корих кўринур эрдилар”.

Навоий айниқса, Анварий қасидаларига алоҳида эътибор берар ва

уларни мунтазам мутолаа қиларди. Зеро, Анварий мадҳия жанридаги энг севимли шоири эди. Чунки Авҳауддин Анварий XI асрнинг охири ва XII асрда яшаган (1095 — 1172) форсигўй қасиданависларнинг энг мўтабари эди. Унинг ижоди форс шеърлятидаги уч поғоналик услубнинг иккинчи даражаси — ироқий услубда яратилган эди. Анварийнинг барча мадҳиялари маснў, яъни мушкул санъатлар қуршовида дунёга келган ва улар кейинги асрларда Навоий ва бошқа дошишманд шоирлар эътиборини жалб этган. Шу боис, табиийки, Навоий қасида жанрида ном чиқарган ва ироқий услуб намояндаси бўлган адиблар ҳақида фикр юритганда Анварий номини алоҳида таъкидлаган.

Чунончи, ул зот “Муҳокаматул-луғатин” асарида бу ҳақида куйидагича ёзади: “Форсигўй шуаро (орасида) қасидада Ҳоконий ва Анварий ва Камол Исмоил ва Заҳир ва Салмондек кишилар зухур этдилар”.

Бу ўринда машҳур форсигўй қасиданавислар — Рўдакий, Унсурий, Фаррухий, Манучехрий, Масъуд Саъд Салмон, Муиззий, Адиб Собир Термизий каби ижодкорларнинг номлари тилга олинмагани бир жиҳатдан тушунарли эди. Чунки мазкур шоирлар содда ва халқона услуб намояндалари бўлиб, ўз қасидаларини шу услубда (бу услуб “хуросоний услуб” деб аталган) яратганини Навоий яхши биларди. Муаммо, тарих, таълил, инъот, лаффанашир ва бошқа санъатлар муаллифи бўлган ҳазрат Навоий истиора ва игроқларга бой ироқий услубда ёзилган қасидаларни ўз ижодига яқин деб билади ва шу боис Анварий мадҳияларини ихлос билан ўргангани.

“Хамсатул-мутаҳаййирин” асарида Анварий шеърлятига нисбатан бўлган бундай ҳурмати чукур самимият билан куйидагича ифода этади: “Фақир асҳоб орасида мунча борменким, Ан-

варийга мўтақиддурур ва анинг шеърин кўп ўкур”.

Навоий фалсафа, урфон, ҳикмат, шариат ва тасаввуф масалалари бўйича ҳам Анварийга мурожаат қилади. Масалан, унинг “Минҳожун-нажот” қасидаси Анварий ижодидан илҳомланиб ёзилган. (“Ўзбек адабиёти тарихи”. II жилд. Т. 1977, 194-б.) Мазкур қасида ҳамду наът мавзуида бўлиб, диний-илоҳий руҳда таълиф этилган асардир. Аммо бундай қасидалар Анварий ижодиётида жуда кам бўлган.

Навоий мадҳия санъатидаги муболаға ва игроққа эътибор берар экан, гўё шу тахлит Анварий шеърларини янгитдан кашф этади ва бундай бадиий усул, унингча, мазкур жанрнинг асосий хусусиятини белгилайди. Иккинчи томондан, форсигўй қасиданавислар орасида Анварий мадҳиялари яна бир жиҳати билан ажралиб турарди. Бу — шоир қасидаларида астрономик ва фалакиётга оид тимсолларнинг ниҳоятда кўп ишлатилганидир. Анварий, бундай тимсолларни биринчилардан бўлиб қўлловчи сифатида, уларнинг бетакрор намуналарини яратган. Навоий Анварийнинг илмий-реалистик ғояларидан ҳам таъсирланган ва унинг ижодига шу нуқтаи назардан алоҳида муносабатда бўлган.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, Анварий мадҳиялари нафақат ҳазрат Навоийга, балки унинг устози мавлоно Абдурахмон Жомийга ҳам манзур бўлган. Бу сиймо ҳам Анварийнинг мухлис ва мўтақидларидан ҳисобланган. Мавлоно Жомийнинг Анварий ижоди билан адабий алоқа боғлаши ҳам Навоий туфайли ва унинг таъсирида юз берган эди. Навоийнинг “Хамсатул-мутаҳаййирин” асаридаги ишораларга кўра, Жомий билан бўлган шахсий суҳбат ва адабий кечаларда қасида жанри хусусида сўз борганида, биринчи навбатда Анварий эсланиб, шеърлари ўзаро муҳокама этилар ва унинг қасида

борасидаги истеъдоди юксак таъриф-тавсиф қилинар эди. Бундай таъриф-талқинлар кўпроқ Навоийга тегишли эди. Шоирнинг айтишича, у Анварий қасидалари билан устозидан олдинроқ танишиб, унинг мухлиси бўлган. Устоз эса Анварий ҳақида муҳим маълумотлар олиб, бу шоир қасидаларига қизиқиб қолган.

Анварий қасидалари Жомийда Навоийдан ҳам кўра яхшироқ таассурот қолдирган ва у Анварий ижодига юқори баҳо бериб, унинг ижодини эъжоз (мўъжиза) даражасидаги бадиий ҳодиса деб ҳисоблаган. Устоз ва шогирд ўртасида шу мавзуда бўлган суҳбат диққатга сазовордир. Навоийнинг “Хамсатул-мутаҳаййирин” асарида қайд этишича, бир куни улар Жомийнинг уйида юзма-юз ўтириб, Анварий қасидалари ҳақида фикр юритган. Суҳбатнинг натижаси сифатида Навоий устозининг Анварий қасидалари борасида билдирган фикрини бундай баён этган: “Бир куни фақир алар (Жомий — **А.А.**) хизматида эрдим ва яна киши йўқ эрди. Анварий қасойиди бобида сўз ўтадур эрди. Алар бу нав таъриф қиладур эрдиким: “Биз анинг ашъоридин, батахсис қасойиддин оз кўруб эрдук, бу яқинда бир-икки девони бизнинг илгимизга тушубтур, гоҳи анга машғул бўладурбиз, баъзи ерда айтса бўлғайким, башар каломидин ўтуб, эъжоз ҳаддига етмиш бўлғай, ғариб таркиблар ва ажиб адолар назарга келадур”.

Мавлоно Абдурахмон Жомий қадим туркигўй ва форсигўй шоирларни жуда яхши билар ва ўрни келганда уларнинг номини асарларида эслаб ўтар, ижодига баҳо берар эди. Бу ҳақда, айниқса, унинг “Баҳористон” китобидан етарли маълумот олиш мумкин. Жомий ўтган адиблардан кўпроқ Хожа Ҳофиз Шерозий ҳамда Анварий ижодини иштиёқ билан мутолаа қилар, юксак таърифлар эди.

Навоий устози билан бу борада муштарак фикрда эканидан бағоят мамнун бўлади ва Анварий ижоди мўъжизасини ёрқинроқ кўрсатиш мақсадида унинг шеърларидан мисоллар ўқийди. Жумладан, Анварий шоҳ саройида ўқиган матлаини такрорлаб, бундай дейди: “Бир қатла ўқуб мулоҳаза қилинса, ҳамма нарса аён бўладур”.

Жомий Навоийнинг бу таклифини эшитиб, мазкур қасидани илгаридан яхши билиши ва ҳатто унга татаббу боғлаганини айтиб, Навоийни ҳайратга солади: “Алар (Жомий — **А.А.**) мутабассим бўлуб айтиларким: ажаб сўз айтдингиз, биз бу уч-тўрт кунда бу қасидасин ўқуб, хушҳол бўлуб, ғоят хуш келгандин жавоб ҳам айтибмиз”.

Навоийнинг ёзишича, Жомий мазкур татаббу “мусаввадасини бир худранг варақда чиқариб, фақирнинг (Навоийнинг — **А.А.**) илгига берди”. Унинг матлаи қуйидагича эди:

*Ҳар киро дар даҳон забон бошад,
Дар санойи шаҳи жаҳон бошад.*

Мазмуни. Ҳар кимнинг оғзида тили бўлса, жаҳонпаноҳ шохнинг таъриф-тавсифига сўзсиз машғул бўлади.

Аён бўладики, Навоий ва Жомийнинг ўзаро суҳбатида Анварий ижоди борасида кўп сўз юритилиб, унинг айрим қасидалари адабиётшунослик мезонлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Баҳс-мунозарада икки дўстнинг мулоҳазалари қарийб муштарак бўлган. Жомий Анварий қасидаларига татаббу боғлаш борасида биринчи бўлиб, Навоий ёд олган қасидага жавоб қайтариб, анварийшунос ижодкорни ажаблантириб қўйган. Аммо баҳс пайтида Анварийнинг энг машҳур матлаи айтилгани бежиз эмас эди. Бу байт юқорида зикр этилганидек, Анварийнинг энг нодир қасидаси бўлиб, шоир таржимаи ҳоли билан ҳам боғлиқ эди.

Навоий ҳақиқий анварийшунос си-

фатида ушбу мисраларга баҳо бериб, бундай деб ёзади: “Биз фақирлар не истихқоқ била таъриф қила олғайбиз. Мунча густохлик қилиндиким, ул қасидани сихр хаёл қилур эрдук. Бу шеър ани паст қилгондек кўринадур, ҳамоноки, мўъжиза деса бўлғай”.

Таъкидлаш жоизки, Навоий Жомий ҳақида деярли барча асарларида тўхталиб, уни таъриф-тавсиф этган; устоз фазилатларини бирма-бир санаб, кўкларга кўтарган. “Хамсатул-мутаҳаййирин” асарини Жомийга бағишлаб ёзгани ҳам бунинг яққол далилидир. Баъзи ўринларда Навоий Жомийнинг содда ва бадий жихатдан бўш асарларини ҳам адабий давраларда шу даражада таърифлайди. Жомийнинг ўзи бундан хижолат чекиб, нима қилишини билмай қолади. Бошқалар эса мактовнинг ҳаддидан ошганига писанда қилган.

Навоийнинг “Хамсатул-мутаҳаййирин”да ёзишича, Жомийнинг “Шайбия” қасидаси (қарилик тўғрисида) хусусида сўз борганида худди шундай ҳолат рўй беради ва Жомийнинг ўзи ўртага тушиб, дўстини таъна-маломатлардан халос этади.

Шундай қилиб, Навоий устозига бениҳоя ихлос-эътиқод қўйган ва умр бўйи унинг таърифи билан шугулланган эди. Аммо шундай ҳолатлар ҳам рўй берардики, улуғ шоир, ўз таъбирича, гоҳида густохлик қилиб, устозининг камчиликларини айтиб қўяр, унинг асарларига ҳаққоний баҳо бериб, уларнинг сузлиги ва саёзлигини ҳам таъкидлаб ўтарди. Жомийнинг мазкур татаббуси ҳақидаги танқидий мулоҳазалари ҳам шулар жумласидан эди.

Навоийнинг бу борадаги сўзларидан англашиладики, Жомийнинг татаббуси унга маъқул бўлмаган эди. Улуғ шоир устознинг қасидасини Анварий-

никидан пастроқ деб топади, ўртамиёна ва саёз қасида сифатида баҳолайди. Шу боис Анварий қасидасининг сержило ва юксаклигини алоҳида таъкидлайди. Навоий бу қасидани “сихри хаёл” (хаёл сеҳри) деб билиб, уни “ҳамоноки мўъжиза деса бўлғай” деган сўзлар билан таърифлайди.

Ҳазрат Навоий Жомий татаббусининг авжи пастлигини ва шу жихатдан оригиналдан хийла фарқ қилишини истиҳоласиз айтиб ўтади. Масалан, унинг айтишича, “бу шеър (Жомий қасидаси — **А.А.**) ани (Анварий қасидасини — **А.А.**) паст қилгондек кўрунар эрди”. Навоийнинг фикрига кўра, Жомий мазкур татаббуси ёзмаганида яхши бўларди, чунки у Анварийнинг қасидаси олдида заиф кўринарди ва шоҳона қасидага гўё соя солгандай туюлар эди. Навоийнинг бу мулоҳазалари адабий-эстетик қарашларининг муҳим бир қирраси бўлиб, шоирнинг адабиётшунос ва мунаққид сифатидаги сиймосини янада яққол намоён этади.

Хуллас, Навоий ва Анварий мавзуси улуғ шоиримизнинг ҳаётию ижодига оид янги жихатларни очиб беради. Навоийнинг фикрича, мадҳия-қасидалар муболаға санъатининг энг юксак намуналарини ўзида мужассам этадиган шоҳ асарлар ҳисобланади.

Иккинчи томондан, Навоийнинг хулосаларига кўра, мадҳия-қасидалар шоҳлару султонлар билан яқинлашиш, сиёсий ҳамда адабий масалаларни ўрганиш ва ечиш, ҳукмдорларга таъсир этиб, уларни маълум бир сиёсий йўналишга буриш борасида ҳам катта аҳамиятга эга.

Алишер Навоий ўз даврида анварийшунос олим сифатида ҳам шуҳрат қозонган ва Анварий ижодиётининг тарғиботчиси бўлган.

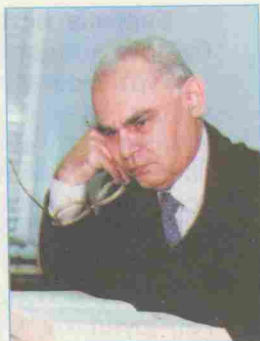

“...Tolibi ilm kerak”

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодида кичик жанрдаги шеърлар — рубоий, туюқ, қитъа ҳамда беш-олти байтли ғазаллар катта ўрин эгаллайди (ҳатто тўрт байтли ғазалларни ҳам учратамиз). Бунинг сабаби тушунарли: бутун умрини назмга бағишлаш имконига эга бўлиб, шу тўфайли катта мерос қолдирган шоирлардан фарқли равишда Бобурнинг бадиий ижод билан шуғулланишга вақти кўп бўлмаган. Унинг асарларидаги самимийликнинг сабабларидан бири ҳам шу бўлса керак: шеърлар ё лаҳзалик илҳом натижасида қалб тўридан қайнаб чиққан ёки аксинча, узоқ вақт давомида ўю хаёлни банд этган фикрлар ифодаси тарзида қоғозга тушган. Фурсат етишмаслигию замонанинг “тафриқа ва ғавғо”-си эса шоирни кўпроқ қисқа шеърлар билан чекланишга мажбур этган. Буни Бобурнинг ўзи ҳам эътироф этади: “Ул фурсатларда бирар, икки-рар байт айтур эрдим. Вале ғазал тугатмайдур эрдим”. Бу сўзлар Бобур

17 ёшлигида, Самарқандни иккинчи бор эгаллаган, Навоидан мактуб олган даврида ёзилган. Шундан сўнг, ҳатто Ҳиндистонда ўз салтанатини ўрнатганидан кейин ҳам Бобурнинг ҳаёти сокин кечган деб бўлмайди.

Шоирнинг кўпроқ кичик жанрларда ижод қилгани, ғазалларининг ихчамлиги адабий меросининг қимматини орттирса орттирадики, асло камайтирмайди. Аксинча, улар ихчам назмий сатрларга катта бадиий ва фалсафий юк ортиш мумкинлигини намойиш этади. Мана шундай дурдоналардан бири:

*Ким ёр анга илм — толиби илм керак,
Ўргангали илм — толиби илм керак.
Мен толиби илм-у, толиби илме йўқ,
Мен бормен — илм толиби, илм керак.*

Одатда, бу тўртлик (уни қисқагина қилиб “Илм керак” деб атаймиз) Бобур шеърлари нашрларида рубоиёт бўлимига киритилади.

Шоир ўзининг бир девонга етарли шеърларини жамлагани маълум. Бу борада “Бобурнома”нинг хижрий 914 йил воқеаларига бағишланган саҳифаларида маълумот бор: “Фўлод Султонга девонимни йибордим. Девоннинг орқасида биргина қитъани битидим”. Шу билан бирга, “Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Девон” (Тошкент, 1994, “Фан” нашриёти) китобининг сўзбошисида профессор Абдурашид Абдуғафуров “Бобур девони” деб ҳисобланадиган қўлёзмаларнинг нашрлари асосида уларнинг бирортаси ҳам анъанавий девон тушунчасига тўлиқ жавоб бермаслигини қайд этади. Шунинг учун Бобурнинг ўзи “Илм керак” тўртлигини рубоийлар қаторига киритганини аниқлаш қийин.

Масалага ойдинлик киритиш мақсадида тўртликнинг айрим хусусиятларига диққат қиламиз. Унинг вазни мумтоз адабиётда қабул қилинган рубоий вазнларидан ҳазажи аҳраб баҳрига яқин, аммо унга айнан тушмайди. Бошқа томондан, рубоийда тўрт мисра тўрт хил вазнда келиши мумкин бўлгани ҳолда (буни Навоий “Мезон ул-авзон” рисола-сида олтита рубоийда 24 та вазни қўллаб кўрсатган) “Илм керак” тўртлигида вазн ғазал жанридагидек қатъий:

Ким	ё-	р	а-	нга	ил-	м	то-	ли-	би	ил-	м	ке-	рак
Ўр-	ган-	га-	ли	ил-	м	то-	ли-	би	ил-	м	ке-	рак	
Мен	то-	ли-	би	ил-	му	то-	ли-	би	ил-	ме	йў-	қ	
Мен	бо-	р-	мен	ил-	м	то-	ли-	би	ил-	м	ке-	рак	
—	—	в	—	—	в	—	в	в	—	в	в	—	

Биргина истисно — учинчи мисранинг охирги ҳижоси қисқа, лекин бу аруз қоидаларига зид эмас.

Тўртликнинг яна бир алоҳида хусусияти — унда қофия кўзга ташланмайди. Бунинг ўрнига рубоийда қофияланиши лозим бўлган биринчи, иккинчи ва учинчи мисралар “толиби илм керак” сўзлари билан тугалланади. Қофия йўқ экан, демак, бу уч сўз радиф ҳосил қилмайди. Рубоий эса қофиясиз бўлмайди. Демак, мазкур тўртликни рубоий жанрига мансуб дейишга асос йўқ.

Балки Бобур рубоийни қофиясиз ёзгандир? Бу саволга билвосита далиллар асосида бўлса ҳам “йўқ, мумкин эмас” дея жавоб бериш керак. Гап шундаки, мумтоз адабиёт шоирлардан шеър санъатлари, айниқса, вазн ва қофия қоидаларига қатъий бўйсунишни талаб этган. Бобур ҳам ана шу адабиёт намояндаси бўлган, ҳатто аруз назариясига оид йирик ва мукаммал рисола ёзиб қолдирган (“Мухтасар”. “Фан”, 1971, нашрга тайёрловчи — Саидбек Ҳасанов).

Гарчи мавзудан бир оз четга чиқилса-да, Бобур қофиясиз рубоий битиши мумкин эмас эди, деган фикрни асослаш мақсадида, унинг қофия санъати устида тўхталайлик.

Одатда, шоир девонларига киритиладиган 208 та рубоийдан “Илм керак”дан бошқа 207 тасида қофияланиш қатъий — **ааба** шаклида, ҳатто 18 та рубоий, Навоийга эргашиб, **аааа** шаклида қофияланган. Масалан,

Ишқингда кўнгул харобдур, мен не қилай?

Ҳажрингда кўзум пуробдур, мен не қилай?

Жисмим аро печу тобдур, мен не қилай?

Жонимда изтиробдур, мен не қилай?

Бошқа бир мисол “Бобурнома”дан. Салтанат учун курашаётган Бобур учун қийин кечган ҳижрий 904 йил воқеалари баёнида кўйидагиларни ўқиймиз: “Самарқанд ва Андижонга муқарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдук... Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш билан ўтар. Бир ярим йил, икки йилга ёвуқ аҳл ва аёл била анда эдук. Ул мусулмонлар ҳам бу муддатта имкони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандга борилғай, Хўжандга бориб ҳам киши не қилғай?” Мана шундай мушкул вазиятни қоғозга туширар экан, Бобур байт илова қилиб кетади:

*Бормоққа не маскане муяссар,
Турмоққа не маъмане муқаррар.*

Бу ўзбек мумтоз шеърлятида кам қўлланадиган тарсеъ (байт мисраларидаги барча мос сўзларни ўзаро қофиялаш) санъатининг ноёб намунаси.

Кўйидаги рубоий ҳам беқиёс қофия санъати билан машҳур:

*Туз ох, Заҳириддини Муҳаммад Бобур,
Юз ох, Заҳириддини Муҳаммад Бобур.*

Сарриштаи айшдин кўнгулни зинҳор
Уз, оҳ, Заҳириддини Муҳаммад Бобур.

Бундай санъатни шоир “Шоҳ Султон Увайс бин Маҳмуд, Моҳ Султон Увайс бин Маҳмуд” матлаъи билан бошланадиган ғазалида ҳам қўллаган.

Яна бир мисол “Мухтасар”дан. Навоий шеърларидаги қофия санъатининг мукамаллиги яхши маълум. Бобур “ғазал мулкининг султони” билан бу борада баҳслашишга ҳам саъй этади: “Бу вазнда мусажжаъ (яъни ички қофияли, қуйидаги ғазалларда бир чизиқ билан ажратилган — **А.А.**) ғазал кам айтибдурлар. Мир Алишер Навоий бир неча ғазал айтибтур, жумладин бир лўли йигитнинг таърифида бу ғазал воқеъ бўлубтур:

Не лўливашдур ул қотилки қон тўрмаккадур яқсар,
Қиё боқмоқлари поки итик, мужгонлари — ништар.

Юзидин ким хижилдур гул, паришон ҳар тараф кокул,
Сочин гулбарг уза сунбул, тўкуб кофур уза анбар.

Чу лаъб асбобини тузди, саломат риштасин узди,
Қамардек ҳола кўргузди, узори даврида чамбар.

Либоси нози часпондур, гаҳи туз қадди чавгондур,
Замоне гўйи ғалтондур, зиҳи чобук, зиҳе дилбар.

Жунун шамъин қилур равшан, кўнгулга телбалиқдур фан,
Паридек бўлғали парранда ул шўҳи пари пайкар.

Бу байтнинг учинчи сажъининг қофияси маъмул бўлубтур. Бу навъ ҳашвида маъмул риъоят қилмоқ голибан қойилнинг (яъни Навоийнинг — **А.А.**) ихтироъидур.

Навоий бўлди лўливашки, келмиш анга лўли хуш,
Қони бир жом лўликашки, лўлий тутса бир соғар.

Тамаъ тунма фалақдин комким, ханжар қилур ошом,
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўли ёр магар...”

(“Наводир ул-шабоб” девонида сўнгги мисранинг якуни — “лўлийи бозийгар”. Бу ғазал раққоса лўли қиз ҳақида, ҳатто “лўли” деб эркалатилган лўливаш, яъни қиёфаси ёки қилиқлари лўлига ўхшаш турк кизи ҳақида бўлиши ҳам истисно эмас.)

Навоий ғазалидан сўнг Бобур таҳлилга ўтади: “Бу байтнинг мисраъларининг ҳашвидаги қофиялари рукннинг охирида воқеъ бўлмайдур”. Бу сўзлар Навоий ғазалининг сўнгги байти хусусида. Аруз талабига кўра мазкур байт рукнларга қуйидагича бўлинади:

Та-маъ тун-ма | фа-лак-дин ко-| м ким, хан-жар | қи-лур о-шом,
Я-нги ой шак-|ли-дин ҳар шо-|м ул лў-ли- |йи бо-зий-гар.

Бобур иккинчи ва учинчи рукнларнинг чегараси ички қофия ҳосил қилувчи “ком” ва “шом” сўзларининг орасига тушаётганига эътироз билдирган. Худди шу ҳодиса юқоридаги байтдаги “парранда” сўзида ҳам учраган эди. Бундай саж усули, ҳақиқатан ҳам, ғайриоддий (лекин уни камчилик эмас, балки ўзига хос маҳорат деб баҳолаш ҳам мумкин).

Бобур давом этади: “Мусажжаъ ғазалларнинг матлаъида сажъ камроқ риъоят қилибтурлар, — бу сўзлар энди умуман ғазалнавислик ҳақида. — “Агар риъоят қилинса, яхшироқ бўлғусидур, нечукким:

Қаро зулфунг | фироқида | паришон рў-|э-горим бор,
Юзунгнинг иш|тиёқида |не сабру не | қарорим бор.

Лабинг бағрим|ни қон қилди, | кўзумдин қон | равон қилди,
Нега ҳолим | ямон қилди, | мен андин бир | сўрорим бор.

Жаҳондин ман|га ғам бўлса, | улусдин гар | алам бўлса,
Не ғам юз мун|ча хам бўлса, | санингдек ғам|гусорим бор.

Агар муслих|мен, ар муфсид, | вагар ошиқ|мен, ар обид,
Не ишинг бор | сенинг зоҳид, | менингким их|тиёрим бор.

Фигоним ош|ти булбулдин, | ғами йўқ зар|ра бу қулдин,
Басе, Бобур, |ўшал гулдин | кўнгулда хо-|р-хорим бор”.

Бу дилбар ғазалнинг қофияси ҳам, сажи ҳам мукаммал эканини изоҳлашга ҳожат йўқ. Бобур бошқа мусажжа ғазалларида ҳам ана шу мукамалликдан чекинмагани диққатга лойиқ (Адолат ҳаққи айтиб ўтиш лозимки, Навоийнинг ҳар бир девонида беш-олтитадан мусажжа ғазал учрайди, улар орасида сажга кўшимча тарзда қофия билан боғлиқ бошқа шеърӣй санъатлар қўлланган ғазаллар ҳам бор).

Хуллас, шеърнинг нозик жиҳатига жиддий эътибор билан қараган шоир қофиясиз рубоӣй ёзган бўлиши эҳтимолдан йироқ. Шу боис “Илм керак” тўртлиги рубоӣй эмас, деган хулосага келамиз.

Энди тўртликнинг мазмунига мурожаат этайлик. Бу юмуш ҳам осон кўчмайди. Шунинг учун бўлса керак, Бобур асарларининг турли нашрларида “Толиби илм” тўртлигида тиниш белгилари турли йўсинда кўйилган.

Таажжубли ҳолат шундаки, тўртлик мазмунининг мураккаблиги билан ҳам ўқувчини ўзига тартади. Ҳаммаси бўлиб атиги ўн калима. Тўрт қатор шеърда саккиз марта “илм” сўзи қўлланади. Тўртлик бир-икки ўқишдаёқ хотирага нақшланиб, тилда айлана бошлайди: “Ким ёр анга илм, толиби илм керак...”

“Навоий асарлари луғати”да “толиби илм” — ўқувчи, студент дея изоҳланган. Боринги, мадраса талабаси, бугунги кунда аспирант ёки докторант ҳам бўлсин. Шунинг учун уни “толиби — илм” тарзида ёзатурамиз. Натижада биринчи мисра қуйидагича ўқилади:

Ким ёр анга илм, толиби-илм керак.

Яъни, кимга илм ёр бўлса, унга толиби — илм керак, у ўз илмини бошқаларга ўргатиши фарз. Бу мисрани бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: “Ким ёр анга илм толиби, илм керак”, яъни, ким илм толибларига ёр бўлса, унинг ўзига ҳам илм зарур. “Толиби илм” жумласининг қуйида келтирилган яна бир маъноси ҳам борки, у биринчи мисранинг ўзга талқинларига имкон қолдиради.

“Толиби илм” жумласининг биринчи мисрадаги маъноси иккинчи мисрада қовушмайди: “Илм ўрганиш учун талаба (билан) бўлиш керак” деган фикр Бобурдай шоир тилидан айтилган бўлиши эҳтимолдан йироқ. Бу ерда “Навоий асарлари луғати”даги “толиби илм” жумласининг этимологик (арабчадан олинган) маъноси мувофиқроқ: толиби илм — айнан “илм талабгори”.

Илмга талабгорлик эса шунчаки толибликка (талабаликка) нисбатан ғоят кенг, беҳад теран. Чунончи, аввал ҳам, ҳозир ҳам талаба (студент, магистрант, аспирант) мақомига эга, аммо мутлақо илмга талабгор бўлмаган тантиқбойваччалар кўп учрайди. Қолаверса, талабалик — вақтинчалик зоҳирий мақом, илмга талабгор бўлиш эса, давр билан чегараланмаган, ботиний эҳтиёж аломатидир.

Демак, иккинчи мисра шундай талқин этилиши мумкин: илм ўрганиш учун талабалик — “толиби илм” бўлишнинг ўзи кифоя эмас, илмга талабгор бўлиш, интилиш керак.

Учинчи мисранинг маъноси, бир қарашда, “мен толиби илмман, аммо толиби илм эмасман” дегандек туюлади. Ҳар қалай, бу мисрадаги “толиби илм” ҳам талаба эмаслиги равшан. Айни пайтда икки марта такрорланаётган “толиби илм”ни ҳар икки ўринда “илм талабгори” деб тушуниш ҳам маъно бермайди. Шу боис бу жумланинг яна бошқа маъноларини излашга тўғри келади. Бунинг учун “толиб” сўзининг таржимасини Х. Барановнинг машҳур “Арабча-русча луғати”дан излаймиз. Унда бу калиманинг изловчи, талаб этувчи, сўровчи, тингловчи каби маънолари саналади. Одатда, талаб этиш эҳтиёжмандликдан келиб чиқади. Шунга асосланиб, учинчи мисрани бундай тушуниш мумкин: мен илмга эҳтиёжмандман, аммо, таассуфки, илм излаётганим йўқ. Шу баробари тўртинчи мисра мазмунини ҳам ойдинлашади: ким токи тирик экан, илмга эҳтиёжманддир ва у илм изламоғи керак. Яъни, бу мисрага машҳур “Бешиқдан то қабргача илм излангиз” деган ҳикмат жо этилган. Айни пайтда биринчи мисранинг яна бир жоиз талқинига эга бўламиз: кимга илм ёр бўлса, у (яна ҳам кўпроқ) илмга эҳтиёж сезади. Ҳақиқатан, илмнинг поёни мавжуд эмас экан, демак, илмга интилиш ҳам чеку чегарасиз, “илмнинг бу соҳасини мен батамом эгаллаб бўлдим” дейишга асос йўқ.

Шундай қилиб, "Илм керак" тўртлигининг талқинларидан бири қуйидагича бўла олади:

*Ким ёр анга илм, толиби — илм керак.
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илм-у, толиби илме йўқ,
Мен бормен — илм толиби, илм керак.*

Бу талқиндан тўртлик жанри ҳақида шундай хулоса келиб чиқади: уч мисрада "толиби илм керак" жумласи уч турли маънода ишлатилган. Шунинг учун у туюқдир.

Туюқ, Навоий таърифига кўра, туркий адабиётга хос жанр бўлиб, қофия ўрнида тажнис қўлланиши билан белгиланади. Тажнис истилоҳи жинсдошлик, шаклдошлик, ёзилиши (тўғрироғи, талаффузи) бир хил, маъноси турли сўз ва жумлаларни билдиради.

Тажнис туюқдан ташқари газал, маснавий жанридаги шеърларда ҳам қўлланиши мумкин. Масалан, Бобур маснавийларидан биридаги "Лаззати егулуку ичкулугунг, Хушийи кайфияту ичкулугунг" байтининг қофияси тажнисдан иборат: "ичкулугунг" сўзи биринчи мисрада "ичадиганинг", иккинчи мисрада эса "сархуш ичимлик ичишга майлинг" маъносида келади.

Туюқнинг энг содда кўриниши — уч маъноли омоним сўзларни тажнис сифатида танлашдан иборат. Бобур девонида бундай туюқнинг ноёб намунасини учратамиз:

*Васлидин сўз дерга йўқ ёро` менга,
Ҳажр аро раҳм айлагил, ёро, менга.
Ўқунг этти кўп ямон ёро менга,
Марҳами лutfунг била ёро менга.*

Тажниси омоним сўзлардан тузилган туюқ бу жанрнинг энг содда туридир. Аслида унинг имкониятлари бунга нисбатан анча кенг, туюқ санъати ҳам шунга яраша хилма-хил. Мисол учун, Бобурдан яна бир нафис туюқ:

*Мени беҳол айлаган ёр — ой дурур,
Ким онинг васли менга ёройдурур.
Гар висоли бўлмаса кетар ерим —
Ё Хуросон, ё Хитой, ё Ройдурур.*

Бу туюқда умуман омоним сўзлар қўлланмаган, "ёройдурур" иборасини уч усулда сўзларга бўлишдан тажнис ҳосил қилинган. Айнан шу усул туюқларда кўп қўлланади. Бобур "Илм керак" тўртлигида тажниснинг "толиби илм керак" жумласини турлича ўқишдан иборат янги турини ихтиро қилган ва туюқ жанрига ўзига хос ҳисса қўшган.

Шу ўринда мақолага нуқта қўйсак бўлар эди. Лекин эътироф этиш зарурки, ҳозиргача мулоҳаза асосий масаланинг атрофида кечди, хо-

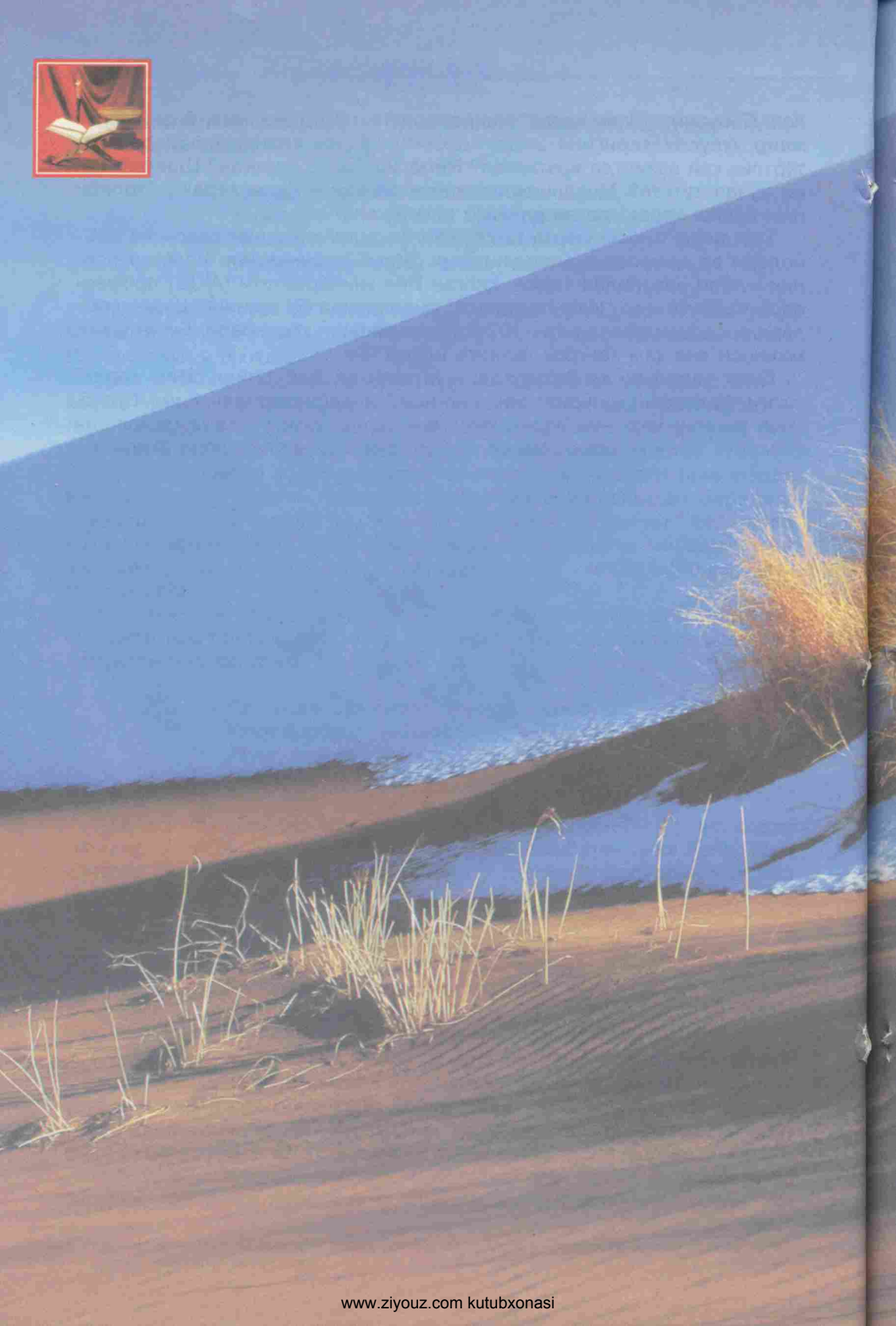
* "Ёро" сузининг маънолари: 1) форсча — малор; 2) "Эй, ёр"; 3) яра — "ярамамоқ, ярадор қилмоқ" сузидан; 4) яра — "ярамоқ, асқатмоқ" маъносида.

лос. Бобурнинг "Илм керак" миниатюрасини ўқир эканмиз, бизни унинг жанр хусусиятларигина эмас, моҳияти кўпроқ қизиқтириши даркор: тўртлик қай вазиятда яратилган? Нима мақсадда ёзилган? Шоир нима-ни кўзда тутган? Муаллифнинг қайта ва қайта "илм керак", "толиби илм бўлиш керак" деган даъвати кимга қаратилган?

Тўртликда саккиз марта такрорланган "илм" сўзининг саноксиз маънолари ва қамровсиз мазмуни бор. "Илм" тушунчасини исломшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилган Йел университети (АҚШ) профессори Ф.Роузентал "Илм тантанаси" рисоласида бу сўзнинг Шарқ олимлари асарларидан олинган 107та (!) таърифни келтиради. Бугун унинг маъноси яна ҳам кенгроқ эканига шубҳа йўқ.

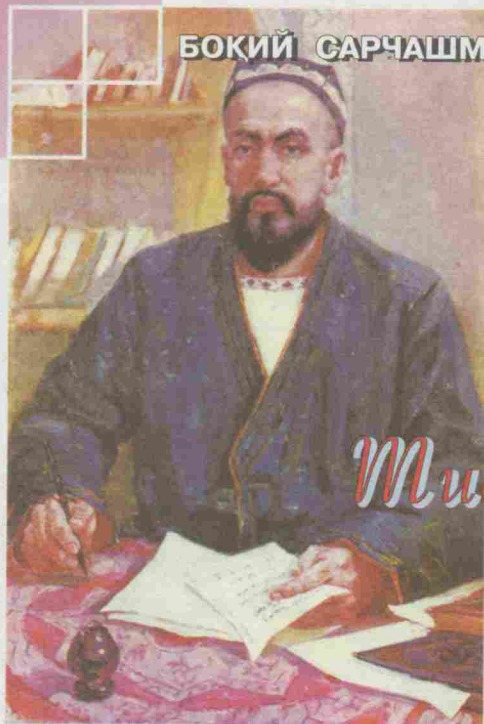
Буюк мутафаккир Захириддин Муҳаммад Бобурнинг "Илм керак" туюғи фалсафий шеъриятнинг энг ноёб дурдоналаридан бири бўлиб, унда умрини улуғ ниятларни амалга ошириш учун курашга сарфлаган табаррук зотнинг орзу-армони, авлодларига даъвати ифода этилган.

Қор қўйнида қуёш

Муқимий ғазалига мухаммас

Дўсту ёру ақрабо-хеш, барчадин бегонаман,
Шамъи сўзон ҳам ўзимман, ҳам ўзим парвонаман.
Неча кундуз, неча тунким, дард ила ҳамхонаман,
Ақлу ҳуш учди бошимдин, эй пари, девонаман,
Бир иложин қил, эл ичра бўлмайин афсона ман.

Зимзиё гардуни дун, кўзлар хира ашк-намдин,
Жизгинак бўлди таним, озод қил жаҳаннамдин,
Ишқ ўти қурсин, адоингни халос эт гамдин,
Дарду сўзу ашқу оҳимни қиёс эт шамъдин,
Шомдин то субҳидам ҳажрингда ўртаб ёнаман.

Мавлоно Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ёруғ дунёни тарк этганига 100 йил бўлди. Бугун биз ул зоти шарифнинг порлоқ хотирасини ёдга олиб, руҳи покларига таъзим қиламиз.

Қўшсаҳифамизда шоирнинг машҳур ғазалига битилган мухаммас билан танишасиз.

Қайси кун, қайси замон домингга тушидим, эй санам,
Тобакай умрим ўтар сендин кутиб лутфу карам,
Қайдасан, айт, қайда қолдинг, бас, етар шунча ситам,
Ул замониким, йироқ васлингдин ўлдим, то бу дам,
Ҳар кеча ёдингда минг йўл уйқудан уйғонаман.

Захга бердим кўксими, бир кас назар ҳам солмади,
Шул сабаб бу калтатойинг май ичишидин толмади,
Оқибат ҳеч ким уни бир кафт кепакка олмади,
Лаҳзаи захри гаминг ютмоққа тоқат қолмади,
Нўш этиб васлинг майидин ҳам қачон бир қонаман.

Айтмасам кўнгил ёнар, гар сўзласам куйгай тилим,
Хомаи пўлодни тутсам, қалтирар тинмай қўлим,
Бор худоё, бор таваккал, бошда бор бир бор ўлим,
Хома мужгон, кўз қаросидин ёзиб рози дилим,
Арзаи қилдим, эшит, маъюсу муштоқонаман.

Мору бий домиди қолдим, сен дилоромим кетиб,
Тушда ҳам дарранда ҳар тун, сен гуландомим кетиб,
Нўш этарман захри гаждум, май тўла жомим кетиб,
Оҳким, сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чаққан кишидек ҳар тараф тўлғонаман.

Соқиё, тўлдир қадаҳ, бир ўлтириб айлай дуо,
Шоҳ бўлармиш ичса ҳар ким бўлса ҳам қашишоқ, гадо,
Кулма асло, кўхна дардим бедавадин бедаво,
Навбати жомим тўла қуйғил карамдин, соқиё,
Ҳар қадамда то қилай юз лағзишу мастонаман.

Майли, сўй, ўлдир мени, кам бўлса шунча оҳу зор,
Дорга осгил, ўтга ташила, кўзга дунё тангу тор,
Мен на шоир, на жаҳонгир, бир мутаржим хокисор,
Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ,
Бахтиёр ДҮСҶОНОВ

“AVESTO” SARGUZASHTLARI

“Авесто” кўп асрлар мобайнида — XVIII асрнинг ўрталарига қадар унутилди. Сўнг француз, немис, инглиз, рус тилига таржима қилинди, улар асосида кўплаб тадқиқотлар яратилди.

2001 йили “Авесто”нинг 2700 йиллиги нишонланиши муносабати билан ушбу ноёб маданий ёдгорлик ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Қўшни Эронда Ҳошим Ризоийнинг “Зардушт”, Аҳмад Тафаззулийнинг исломгача бўлган даврдаги Шарқ халқларининг авесто, хоразм, сўғд, кушон, моний, оромий ва бошқа ёзувлардаги адабий ёдгорликларга доир тадқиқотлари эълон қилинди. Зардуштийлик дини тарихини ўрганишга бағишланган тўққиз жилдлик “Динқард” китоби чиқди, “Авесто”даги оламнинг яратилиши ҳақидаги наскнинг баёни — “Бундахшин” жамоатчилик эътиборига хавола этилди.

Зардушт “Авесто”ни Саблон тоғида кечирган йилларида бита бошлаган. Унинг Гоҳлар ҳамда Яштларни бевосита шеър билан яратганини барча “авесто”шунослар тан олади. У хижратга юз тугач, шимолӣ Эронда бир неча кохин-уламо билан бирга китобнинг қолган қисмларини ёзиб, ўн икки минг ҳўкиз

терисига олтин суви билан кўчиртилади. Ана шу матндан яна бир нусха олиниб, маъмурий хатлар, подшо фармонлари, нодир ёзувлар сақланадиган дижнабиштга (архив) берилади. Асл матн эса подшо Гуштасп хазинасига топширилади. Искандар Мақдуний Эронни забт этгач, дижнабиштдаги "Авесто"ни зардуштий уламолар ёрдамида юнон тилига таржима қилиниб, қолган нусхаларни ёқтириб юборган. Гуштасп хазинасидаги асл нусханинг тақдири ҳамон номаълумлигича қолиб келмоқда.

"Авесто"нинг шундан сўнгги қисмати оғир кечади. Дастлаб Балози Ашконий Эрон ва Хуросон ҳудудларига йигирма уламосини жўнатиб, "Авесто" ҳамда унинг шарҳлари — "Зинд Авесто"нинг халқда сақланиб қолган нусха ва китобларини тўплашни буюради. Натижада ўнлаб матнлар қўлга киритилиб, шохлик хазинасига олинади. Ундан сўнг эса Ардашер Бобокан (мелодий 224-241 йиллар) Тусар (илмда "Тансар" сифатида қабул қилинган) раҳбарлигида бир неча уламони ёдгорлик нусхаларини тўплашга сафарбар этади. Улар бир қанча нодир насқни қўлга киритиб, подшо ихтиёрига топширади. Шундай қилиб, узлуксиз равишда "Авесто" изидан сафарлар давом этади. Чунончи, Ардашернинг ўғли Шопур (мелодий 241-272) "Авесто" асосида яратилган ёки унинг баъзи насқлари сифатида эл орасида тарқалган табобат, ҳайъат, хандаса, фалсафа, ер билими, замон ва макон, дунёнинг пайдо бўлиши, маъданшунослик, жуғрофия, мантик, оламнинг моддийлиги, гигиена, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳайвоншунослик сингари фанларга доир йигирмадан зиёд китоб тўпланган, қиёсий таҳлил қилинган, "Авесто" ёзувида кўчиртирилиб, хазинага топширилган. Ундан кейин Шопур Иккинчи (мелодий 309-379) ёдгорлик матнини топиб, тўла тиклашга жиддий киришади. У мўъбадларнинг мўъбади, яъни зардуштий уламоларнинг раиси Озарбод Мехроспандонни чақириб, "авесто"хон қорилардан китобнинг барча қисмларини ёзиб олишни буюради. Натижада турли вилоятлардан "Авесто"нинг алоҳида китобла-

ри шифоҳий, яъни оғзаки қироатдан ёзиб олинади. Шунда Шарқнинг кўп ҳудудларида "Авесто"ни тўлиқ биладиган қорилар мавжудлиги аниқланган.

Бу борада Хусрав Анушервоннинг (мелодий 531-569) хизмати ниҳоятда катта. "Динкард"нинг тўртинчи китобида келтирилган маълумотларга қараганда, подшоҳ Эрон ва Хуросондаги мўъбадларни йиғиб, "Авесто" тили ва ундаги барча китобларни мукаммал ўрганиб, қиёсий таҳлил қилиб чиқишни буюради, уларни турли "қўшимча", "киритма", "бидъат фикрлар"дан тозалашни уқтиради. Бу иш бир неча йил давом этади. Юртнинг барча зардуштий руҳонийлари мазкур ижодий жараёнда фаол қатнашади. Пировард натижада 21 китобдан иборат "Авесто" тўлиқ тикланиб, подшолик дижнабиштига олинади. Ҳошим Ризоий "Авесто"нинг бир нусхаси Айрона Виж (Хоразм) аҳлидан бўлган мўъбаддан ёзиб олинганини "Зардушт" китобида қайд этган.

Умуман, Шарқда "Авесто"нинг яратилиши, кенг халқ оммаси орасида тарқалиши, ёддан тўлиқ қироат қилиниши ҳақида кўпдан-кўп ривоятлар тарқалган. Агар "Сейистон гуллари" рисоласи ҳамда "Анушервон номалари" китобларида Сейистоннинг барча уламолари "Авесто" ва унинг тугал тафсири "Зенд Авесто"ни мукаммал ёд билиши қайд қилинган бўлса, Саолибий, Табарий, Масъудий, Муқаддасий ва бошқа ўрта аср муаллифлари "Авесто" "Биғ насқ"ининг асл нусхасини ёш бир йигит вилоят ҳокимининг дижнабиштига топширганини ёзиб қолдирган. Уларнинг баарида асл "Авесто" икки нусхада — олтин ҳалда кўчирилиб, подшо хазинасига олинган ва дижнабиштга топширилган нусхада мавжуд булгани қайта-қайта таъкидланган. Доктор Аҳмад Тафаззулий "Авесто"нинг бир нусхаси Самарқанд дижнабиштида сақланганини ёзган (*Аҳмад Тафаззулий. "Эроннинг исломгача бўлган адабиёти". Техрон, 2000, 71-бет*).

"Сейистон гуллари" ҳамда "Динкард"нинг 4-5-китобларидаги маълумотларга қараганда, "Авесто"нинг алоҳида қисмларини жилд қилиш ёки мўъбадлар оғзидан ёзиб олиш кейинги асрларда ҳам давом

этган. Аммо уларнинг бари сосонийлар даврида ёзиб олинган бўлиб, китобат қилинган нусхаларга жуда яқин туради. Ана шу нусха, аслида, "Авесто"нинг учдан бир қисми бўлиб, улар пахлавий тилида "Гохонек", "Ходек Монтарек" ва "Додек" деб аталади. Ҳар бир жилд етти қисмга бўлинган. Жами 21 китобни ташкил этади. Улар ўз навбатида ички фаслларга ҳам ажратилган. Бизгача етиб келган "Авесто" китобларининг бари — ана шу сосонийлар даври матнидан кўчирилган нусхалар.

Лекин улардан биронтаси мукаммал эмас. Баъзиларида мисра ёки сатр остига пахлавийча таржимаси ҳам берилган. Энг қадимий нусха "Виспарад" бўлиб, у 1268 йили кўчирилган. Йигирма бир китобни ўз ичига олган нусхалар XIV асрда Эронда ва XVII асрда Бомбеяда китобат қилинган дастхатлар ҳисобланади.

Араблар Эронга газот эълон қилган йилларда аждодлари дини, удумига содиқ қолган минглаб одамлар Жанубий Ҳиндистонга хижрат қилади. Улар маданият, маънавият, илм-фан, тарих ва амалий санъатга доир ёдгорликларни ўзлари билан олиб кетади. Шу тариқа "Авесто"нинг сосонийлар давридаги нусхаларидан бири Ҳиндистонга келиб қолади. Бу китоб Бомбеядаги зардуштийларнинг илмий марказида сақланади. Аммо у узок йиллар давомида илм аҳли назаридан четда қолиб келади. Фақат 1768 йили ёш француз олими Жорж Бау "Авесто"нинг бир фаргардини ватанига элтиб, факсимиле нашрини эълон қилади. Шундан сўнгра шарқшунос Анктил Дюперон 15 йил ана шу Ҳиндистондаги зардуштийлар орасида яшаб, мўъбадлардан ёдгорлик тилини мукаммал ўрганади. 1771 йили "Авесто"нинг бир нусхасини Францияга келтириб, тўлиқ таржимаси ва изоҳ билан эълон қилади. Гарчи бу нашр атрофида кўп баҳслар уюштирилган бўлса ҳам, мазкур нусха ёдгорликни илм оламига машкур этди. Кейинги асрларда амалга оширилган таржималар "Авесто"нинг Дюперон нусхасига асосланган. Шунинг учун ҳам у дунё "авесто"шуносилегининг кашшофи ҳисобланади. Кўпдан бери "Авесто" тили қайси минтақа халқларига тааллуқли экан-

ни хусусида ҳам баҳс бўлиб келарди. Айрим олимлар ёдгорликнинг луғат таркиби қадимги Балх ва Сейистонда яшаган қавмлар лаҳжаларини эслатишини таъкидласа, баъзилар "авесто"ча калималар кўпроқ Марв вилояти лаҳжаларига мос келишини уқдирган. "Аммо, — деб ёзади эронлик "авесто"шунос Аҳмад Тафаззулий, — бугунги кунда кўп донишмандлар бу тил Марказий Осиёга, яъни Айрона Вижнинг бир ноҳияси бўлмиш Хоразмга тааллуқли, деган ягона фикрга келган" (Аҳмад Таназулий. *Уша асар, 31-бет*).

Кейинги пайтларда яратилган баъзи рисола ҳамда мақолаларда ёдгорликнинг тузилиши ва моҳияти талқинида чалкашликларга йўл қўйилмоқда. "Динкард" ҳамда "Бундахшин" сингари ёдгорликларнинг илм-фанга маълум бўлиши ва нашр қилиниши бу камчиликларни бартараф этиш имконини туғдирди.

Сосонийлар даврида китобат қилинган "Авесто"нинг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

1. **Гоҳлар.** Бу қисм 72 бобдан иборат. 4-, 5- ва 7-мисралар халқ қўшиқларига яқин шеърда битилган. Унда ягона тангри, ҳар икки олам яратувчиси Аҳурамазданинг таърифи, Зардуштнинг саволи, Аҳурамазданинг унга жавоби, диний қоидалар, тангри фарзлари, оламнинг яратилиши, Одам Ота ва Момо Ҳаво саргузашти, ҳайвонот, наботот таснифи ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, Гоҳлар Зардуштнинг ижтимоий келиб чиқиши, Амрдат ҳамда Хўрдот каби фаришталарнинг пайғамбар шахсини шакллантиришдаги фаолиятини, зардуштийлик динини биринчи бўлиб қабул қилган Мадийюнмоҳнинг таржимаи ҳолини, қадимги Турон тарихини ўрганишда ҳам ноёб манба ҳисобланади.

2. **Яшлар.** Кейинги пайтларда шарқшунослар орасида "Авесто"нинг айрим қисмлари зардуштийликнинг илк даврида коҳинлар томонидан оғзаки яратилиб, оғиздан-оғизга кўчиб, қироат қилиб юрилган, ёдгорлик узил-кесил шакланган, ана шу дафтарлар унинг таркибига сингдирилган, деган фикр пайдо бўлган. Ҳошим Ризоий ва Аҳмад Тафаззулий ҳам шу му-

лоҳазани қувватлайди. 52 бобдан иборат Яштлар таркиби ушбу қарашни тасдиқлайди. Ундаги Митра, Анаҳито, Оша, Ветрагна, Тир, Жамшид ҳақидаги қасидалар аждодларимизнинг уч минг йилдан бурунги тафаккур неъматларини эслатади. Яштларнинг аксариятида қадимий асотирлар мазмуни мужассам, турли маъбуд ва маъбудалар, самовий ёритгичлар тасвирланган бўлса-да, улар энг кўҳна замонлардаги ҳарбий санъат, қуроллар, уй анжомлари, ҳўжалик юритиш, турмуш тарзи, хунармандчилик ўша жамятнинг ижтимоий табақаланиши тарихини ўрганишда ёрдам беради. Яштлар шеърий йўл билан битилган.

3. **Виспарад.** Ибодат пайтида қироат қилинадиган матнлар мажмуи бўлган бу қисм 27 бобдан иборат. У наср ва назм аралаш халқ китоблари усулида ёзилган ва ҳам ёд олиш, ҳам коҳинлар томонидан махсус қироат билан кўпчилик ҳузурида ўқишга мўлжалланган. Шу билан бирга, унда қадимги Турону Эрон халқлари тарихи, афсоналарию эртақларини ўрганишга асқотадиган далиллар жуда кўп. Масалан, Гершасп ҳақидаги афсонанинг уч варианты мавжуд.

4. **Вендидод.** 24 бобдан иборат бу қисм, айтиш жоиз бўлса, соф илмий моҳиятга эга. Чунки унда аждодларимизнинг мелоддан олдинги неча минг йиллик тиббий, жуғрофий, космогоник, иқтисодий, ҳуқуқий, фалсафий, ахлоқий, тарбиявий, шунингдек, табиатшунослик, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, наслнинг асл бўлиши, юрт тарихи ва бошқа кўп масалаларга оид қарашлари мужассамланган. Фикрлар, асосан, Зардуштнинг тангрига саволи ва Ахурамазданинг унга жавоби тарзида ифодаланган.

5. **Хорда Авесто.** Фанда "Кичик Авесто" сифатида қабул қилинган бу китоб 22 бобдан ташкил топган. Барча олимлар уни ёдгорликдан сайлаб олинган оятлар мажмуи деб ҳисоблайди. Кейинги тадқиқотлар "Хорда Авесто"нинг ўн уч боби мустақил битилганини тасдиқлади. Унинг бир неча фарғарди махсус диний маросим-

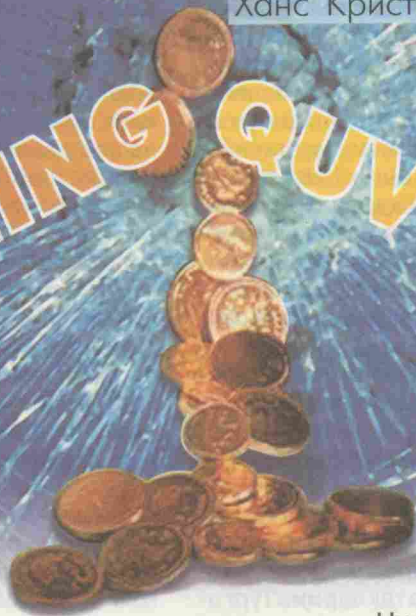
ларда ўқиладиган дуолардан ташкил топган. Дуолар сув, оташ, куёш, ой номлари билан боғлиқ. Уни Шопур Биринчи даврида Озарбод Меҳроспандон кўчирган. У диний моҳиятга эга бўлиш билан бирга, маълум даражада илмий аҳамиятга ҳам эга. Чунончи, унда қадимги боболаримизнинг сув ҳавзалари захираларидан оқилона фойдаланиш борасида қавмлараро тузилган шартномалари ҳақида фикр бор. Мурдани кўмиш пайтида беш кун ўтгандан кейин, шунингдек арвоҳ қайтганда ўқиладиган дуолар жуда ҳам аҳамиятли.

"Авесто"шуносликда "Зинд Авесто" деган улкан ёдгорлик ҳам кўп тилга олинади. Баъзи олимларимиз бир неча жилдан иборат бу китобни ҳам "Авесто"нинг муайян қисми сифатида қайд этади. Аслида, бундай эмас. Маълумки, барча диний китоблардаги калима, ибора, бирикма, ном, атамалар зоҳирий ва ботиний маънога эга. Оддий ибодатчи бир ўқиган ёки тинглаганда уларнинг туб маъноси ни илғай олмаган. Шунинг учун махсус коҳин — уламо ёки қорилар ибодат ҳамда қироат олдидан ана шундай сўз ва ибораларни изоҳлаб, тушунтириб, шарҳлаб борган. "Авесто"ни бир киши қироат қилган ёки ўқиб берган, юзлаб одамлар тинглаган. Шу жараёнда махсус кишилар уни шарҳлаган. Натижада сосонийлар даврига келиб бу муқаддас китобнинг 20 дан ортиқ шарҳи — тафсири вужудга келади. Бундан ташқари, зардуштийларда ҳар бир "авесто"хон унинг шарҳини тўлиқ ёддан билиши шарт бўлган. "Зинд Авесто" — ана шу тафсирларнинг умумий номи. Зардуштийларнинг таълим тизимида бошланғич ўқиш жараёнида "Зинд Авесто" ўқитилган. Таълимнинг юқори босқичида эса "Авесто"нинг ўзи ўрганилган.

Хулоса қилиб айтганда, уч минг йил бурун ўтган замонлардаги аждодларимиз тафаккур неъматларини ўзида мужассам этган "Авесто"нинг кечмиши ана шундай узун. Энг муҳими, қарнлар қаъридан бизгача омон етиб келган "Авесто" қатларидаги нур халқимиз қалбини ҳамиша ифтихор зиёси билан нурафшон этаверади.

Ханс Кристиан БРАННЕР

BELNING QUUVVATI

Низомиддин таржимаси

Ҳозир “олма пиш, оғзимга туш” деб ўтирадиган замон эмас. Кеча иш қидириб икки жойга учрашдим, аммо кейинги идоранинг хўжайини менга бошдан-оёқ узоқ разм солиб чиққанида, тўғриси... адои тамом бўлдим.

Баъзан шунақа бўладики, ишдан бўшатсалар парво қилмайсиз, қайтанга

енгил тортасиз, ўзингизни қафасдан қутулган қушдай ҳис этасиз. Бизнинг маҳкамада ҳам ҳаёт-мамот жанги бирор зум тўхтаган эмас. Ана шундай жанглардан бирида қовун туширдим — оғзимдан бошлиққа ёқмайдиғанроқ гап чиқиб кетди-да-ей! Хўш, кейин нима бўлди, дейсизми? Нима бўларди — ўша

Ханс Кристиан Браннер (1903 — 1966) — XX аср Дания адабиётининг ёрқин юлдузларидан бири. Шухрати тириклигидаёқ ўз мамлакати сарҳадларидан ошиб ўтган бу ёзувчи ижодига дунёнинг манаман деган танқидчилари жуда юксак баҳо берган.

Х. Браннер бутун онгли ҳаёти давомида тинчлик учун курашчилар сафида бўлди. Унинг барча асарлари уруш ва зўравонликка қарши исён, инсонга ҳамдардлик гоялари билан йўғрилган.

Адибнинг “Тафаккур” ихлосмандлари ҳукмига ҳавола қилинаётган ушбу ҳикоясида йўқчилик оқибатида жаҳолатга айланган муҳаббат фожиасидан баҳс этилади.

куниёқ кавушимни тўғрилаб қўйдилар. Тавба, ўзи йигирма киши ишлайдиган идора-ю, дағдағаси оламни бузади!

Аввалига хизмат можароларидан қутулганимга суюндим. Бошқа иш топиш эса хамирдан қил суғуришдай осон туюлди. Бунинг устига, мана, энди чинакамига оила бағрига қайтгандай бўлдим. Ахир, менда ҳам хотин бор, фарзанд бор. Ишлаб юрган кезларимда улар билан бемалол яйраб-яшнаб ўтириш қаёқда эди дейсиз! Ўғлимни деярли кўрмасдим, бўлар-бўлмасга тергайверардим, хотиним билан эса нуқул ишга алоқадор гапларни гаплашардик. Шунақа пайтлар ҳам бўлардики, чироқни ўчириб тўшакка кирганимиздан кейин ҳам чакагимиз тинмасди — тунни тонгга улаворардик. Тўғриси, калавани мен чуватардим. Мавзу битта — ишхонамдаги ғийбатлар, бир-бирига панд беришу чоҳ қазिशлар — фақат шу. Мана, ҳаммасидан қутулдим, бари сариқ чақага ҳам арзимаслигини тушуниб етдим. Олам кўзимга бошқача кўрина бошлади. Ўғлим каравотида бир текис нафас олиб ухляпти, хотиним мулойим бармоқлари билан сочимни силаётганини сезиб ётибман, қулоғимга бир нималарни шивирлайди, овози бирам ма-йин, бирам ширали! Эй худойим-эй, бўларкан-ку шунақаям яшаса! Энтикаман, кўзларимдан ёш думалайди. Тўғри, эркак киши йиғламаслиги керак, лекин мен баъзан йиғлавораман, бахтиёрлигимдан, ёнимда мана шундай садоқатли, мана шундай вафодор, мени жонидан ҳам ортиқ кўрадиган одам борлигидан йиғлайман. Гоҳида, оқ чойшаб устида хузур қилиб ётган чоғимизда, осмон устимизга ағдарилиб тушганда ҳам

бир-биримиздан ажралмаслик тўғрисида онт ичардик. Биз ҳеч нарсадан кўрқмасдик. Ҳеч қандай куч бизни айира олмаслигига, дорулбақога ҳам яхлит бир вужуд бўлиб қадам босишимизга қаттиқ ишонардик.

Аммо энди менда илгариги ишонч йўқ. Пул деган нарса, гарчи биз минг аҳду паймон қилмайлик, эр-хотин орасига раҳна солиши мумкинлигидан ваҳимага тушаман.

Мана, икки ойдирки, ишсизман. Икки ойдан бери ҳар куни кечкурун хотиним иккаламиз бир парча қоғозга рақам битамиз. Ёзамиз, ўчирамыз. Яна ёзамиз, яна ўчирамыз. Бошда рақамлар катта эмасди, аста-секин улғаяверди. Ҳозир ҳам қарзимиз унча кўп эмас, бирор минг крон бўлса кифоя. Лекин, нима бўлганда ҳам, пул ҳақида кўпроқ гапирадиган бўлиб қолдик. Айниқса, кейинги икки ҳафта ичида жуда эзилиб кетдим. Ҳар куни эрталаб уйдан чиқиб, иш қидираман. Шаҳарда бунақа жой бармоқ билан санарли, кечгача тентираб юриш шарт эмас. Лекин мен шундай қиламан. Тинка-мадорим қуригунча шаҳар кўчаларида ивирсиб юравераман. Ахир, уйга қамалволиб, зинапояда эшитилган қадам товушлари эшигим олдида тинармикан, почтачи ҳаётимизни изга солиб юборадиган бирор мужда келтирармикан, деб кутиб ўтиришдан ортиқ азоб борми! Бундай дейишимнинг сабаби — сўнгги кунларда кўп идораларга кириб-чиқдим, иш масаласида менга ёрдам бериши мумкин бўлган анча-мунча одам билан гаплашдим. Ҳозирча бутун умидим ўшалардан. Энди, эртадан кечгача кўчада санғиб юришимга келсак, бир амаллаб вақт ўтказиш, хотиним билан

пул ҳақида гаплашмаслик учун, унга бугун эрталаб фалон жойга, тушдан кейин писмадон жойга бордим, де-йиш учун шундай қиламан. Аслида, айтган жойларимнинг бирортасига ҳам бормаган бўламан. Шулардан айримларининг дарвозаси олдида туриб-туриб, кирмай қайтиб кетганман. Лекин хотинимга, кирдим, дейман. Очиғини айтсам, ёлгончилик бобида тажрибам катта: собиқ ишхонамда нукул ёлгон гапириб ўрганганмиз. Лекин шу чоққача, назаримда, хотинимни алдамаган эдим. Кечаси, чироқ ўчгандан кейин айбимга икром бўлай дейман-у, сира журъат қилолмайман. Вақт-соати келар, қўлимга пул тушиб, қарзлардан қутуларман, ана ўшанда ёлгон гапирганимни бўйнимга оламан, балки хотиним иккаламиз қотиб-қотиб кулармиз.

Ҳай, майли. Лекин бир нарсага ҳайронман: эр-хотин пул деган хонасаллот ораларига раҳна сололмайдиган даражада яқин бўлишлари мумкинми, йўқми?

Ҳозир сизга кеча рўй берган воқеани сўзлаб бермоқчиман, чунки бу воқеани икки дунёда ҳам эсимдан чиқмайди.

Ҳикоямнинг бошида менга бошдан-оёқ разм солиб чиққан одам ҳақида гапирган эдим. Ё алҳазар! Ўша дамда қай аҳволга тушганимни сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз! Бўлмаса, кўринишим бинойидек, уст-бошим ҳам туппа-тузук эди. Начора, “умумий таассурот” деган тушунча ҳам бор-да дунёда. Ҳалиги одам мени соч-соқолим ўсган, эгним юпун бир қиёфада кўрганида нима қиларди, билмадим. Қайрилиб ҳам қарамас эдиёв, менимча. Ё ҳамма гап кўздамикан? Нима бўлганда ҳам, кейинги вақтларда кўпчилик менга синовчан назар ташлай-

диган бўлиб қолган. Аслида-ку, бошқа бировга ана шу алфозда тикилиш инсон шаънига тўғри келмайди, лекин одамлар бу ҳақда ўйламайди-да. Ўзим ҳам тайёрлов бўлими мудирини бўлиб ишлаганимда, эҳтимол, идорамизга келган мижозларга ана шундай назар билан қарагандирман. Лекин мен айтган бояғи одамдан умидим катта эди, шунинг учун ҳам уни охириги ташриф учун “тишимнинг қавағи”да асраб келаётган эдим — ахир, унинг ўзи бир маҳаллар, сизга бу иш тўғри келмайди, сиз каттароқ лавозимга муносибсиз, вақт топиб олдимга бир киринг, деган эди-да. Икки ойдан бери ҳар куни ётсам ҳам, турсам ҳам ўша одам ҳақида ўйлайман, тилимда фақат ўша одамнинг исми айланади; бунини қарангки, охириги учрашувимиздан кейин ўзим ҳам, турқи-тароватим ҳам ўзгариб қолгани ҳақида заррача ўйламабман-а! Мана, хузурига кирганимда ўрнидан ҳам турмади, қўлини ҳам узатмади, бор-йўғи менга бошдан-оёқ узоқ разм солиб чиқди, холос. Қанийди, ер ёрилсаю ерга кириб кетсам! Ўшанда нималар деганим ёдимда йўқ, лекин гап бунда ҳам эмас, гап шундаки, бир нигоҳ билан инсонлигим, нафсониятим шафқатсизларча оёқости қилинган эди. Ўпкам тўлиб, кўзларимга ёш қалқди. Ниҳоят, у ўрнидан турди, тирсагимдан ушлаб кабинети остонасигача кузатиб қўйгач, “Бардам бўлинг”, деди. Ахир, мен охириги умидимни шу одамга тиккан эдим-кў! Кўчага чиқдим у бошим оққан томонга қараб юрдим, ҳеч нарсани кўрмасдим, қорачиғларим кўзёшлар тубига ғарқ бўлиб кетган эди...

Ҳозир шаҳарда грипп тарқалган. Кўпгина маҳкамаларнинг бошлиқлари

бетоб. Яқинда хотиним газетада ўқибди: гриппга чалинганлар сони кун сайин ортиб бораётганмиш.

— Худога шукр, — деди у, — ўлим деярли йўқ.

— Ҳа, шукр қилиш керак, — дедим мен, лекин кўнглимдан, худди испан уруши вақтидагидай одамлар кўпроқ қирилса қанийди, деган ўй ўтмадимикан?

Тағин, жинни бўлганми бу, деб ўйламанг. Ишлаб турганимда бунақа гап хаёлимга ҳам келмасди, ҳозир ҳам бунақа бўлишини хоҳламайман, албатта. Лекин ўтган йили сентябрь ойида уруш бошланишини хоҳлаб турган одамларни ҳозир теранроқ тушунаётгандайман, назаримда. Аммо ўшанда бундай гаплардан газабланганман. Ҳозир яна уруш ҳақида гап очилса, билмадим... ҳар ҳолда, уруш ҳаётга ўзгариш киритади. Сўнги кезларда хотиним иккаламиз бошига кулфат тушган одамлар ҳақида кўпроқ гаплашамиз. Илгари бундай эмас эди.

— Қандай даҳшат! — дейди хотиним, ишсиз бир одам икки фарзандини газ билан заҳарлаб ўлдирганини эшитиб.

— Ростдан ҳам, даҳшат, — деб кўяман мен ҳам.

Газеталар деярли ҳар куни мана шунақа воқеаларни бутун тафсилоти билан чоп этади.

Кеча анови одам нигоҳи билан қадди-қоматимни “қаричлаб” чиққанидан кейин кўчама-кўча дайдиб юрганимда бирдан эгим увишаётганини сезиб қолдим, шунда грипп ёдимга тушди. Боққа кириб, скамейкага ўтирдим; кун совуқ эди, изғирин чимчилаб турибди, тева-рак-атрофда ҳеч зог йўқ. Ўтириб, грипп

ҳақида ўйлай кетдим. Балки мен ҳам гриппга чалингандирман. Ҳар доим трамвайда юраман-ку, бирорта йўловчидан юққан бўлса юққандир. Дарвоқе, хасталик ҳам бир имтиёз эмасми? Лекин иши тайин одамлар учун имтиёз. Бундайлар оппоқ тўшакда чўзилиб ётади, атрофида ҳамма гирдикапалак. Томиримни ушлаб кўрдим — тез ва палапартиш уряпти, баданим мисдай қизиб кетган. Секин туриб, уйга қараб йўл олдим. Қадам босганим сайин аҳволим оғирлашиб борарди. Уйга яқин қолганда кўзим тиниб кетди. Зинапояда бир оз тўхтаб туришга тўғри келди.

Эшикни очиб, йўлакка кирдим. Ётоқхонадан хотинимнинг овози эшитилди:

— Сенмисан?

Илгари, ишлаб юрганимда, ҳар гал мана шу йўлакда кутиб олиб, “яхши келдингми?” деб сўрарди. Бу гал ундай қилмади. Чунки ҳозир кириб-чиқишим кўп. Барибир, кутиб олмаганидан дилим ўксиди. Пальтомни базўр ечдим, шу орада беихтиёр инграб юбордимми, “ҳа, нима бўлди?” деб сўради хотиним ҳамон қорасини кўрсатмай. Жавоб бермадим. Ётоқхонага кирсам, дазмол қилаётган экан. Ёнига бормадим, одатдагидай, чаккасидан ўпмадим. Каравот устидаги адёлни қайириб, пинжагимни стул суянчиғига илдим. Хотиним ишини тўхта-тиб, менга кўз қирини ташлади:

— Ётмоқчимисан?

— Ҳа. Мазам йўқ. Иситмам чиқяпти.

— Ие, шунақами!

“Ие, шунақами!” деган хитобни ҳар хил талаффуз қилиш мумкин. Бу гапни у таажжубланиб, андак кўркув аралаш айтди. “Грипп бўлмасин тағин” деб сергакланмади. Яна дазмолга ёпишди.

— Ётсам майлими? — деб сўрадим ўсмоқчилаб.

— Ётавер, бемалол. Китоб ўқи, сен ҳам бундай бир дам олишинг керак-ку, ахир.

Гапининг оҳангида ишсиз ва пулсиз қолган одам ётишга ҳақли эмас, деган маъно йўқ эди, албатта. Аммо илгариги вақт бўлганда дазмолни бир четга қўйиб, ёнимга келиб ўтирарди. Ечинарканман, миямга ҳар турли фикрлар ёпирилиб келаверди. Хотинимга қараб туриб, аввалига, жудаям тасқара бўп кетибди-я, деб ўйлардим. Гавдаси келига ўхшайди, қорни тоғорадай, елинлари киндигигача осилиб тушган, юзи ҳам шафтолиқоқидан фарқ қилмайди. Шу заҳоти бошқа бир хотира исён кўтариб қолди. Эсимда, бундан кўп йиллар муқаддам қандоқ жувон эди-я! Олтинранг сочлари офтоб нурида ял-ял товланади, гунчадек лабларида нимтабассум. Овозини айтмайсизми! Жонон пиёланинг жарангидай нафис ва ишвали. Энди-чи, энди! Сочми бу ё ёмғирда қолган пўстакми? Овозини-ку қўяверинг — мойланмаган арава гилдирагининг гийчиллаши минг марта аъло! Қани ўша назокат, қани ўша ишвалар?! Водариг, қандоқ кунларга қолдим! Аммо... унинг шу аҳволга тушишига ўзим айбдорлигимни ҳам сезиб турардим. Уялдим. Адёлга бурканиб, ҳеч нарсани ўйламасликка аҳд қилдим. Бўлмади, тинч ётолмадим. Уялганим, ўзимни айблаганим алам қилиб кетди. Мана, иситмалаб ётибман, бирров бўлса ҳам ёнимга келмади-ку! Ахир ишсизман, пулсизман. Яна шуни ҳам биламанки, тан-жоним соғ, мени тўшакка ётқизган — грипп эмас, анови ўрнидан туриб қўлини узатмаган, нигоҳи билан

мени “рентген”дан ўтказган аблаҳ! Келиб-келиб, ўшанга ишонибман-а! Ана шунақа ўйлар миямда ғужғон ўйнар, бир-бири билан баҳслашар, бири иккинчисини инкор этар эди. Сўнг барча ўй-фикрларим бир ерга жамланиб, омухта бўлдию сал нарида куйинди ҳиди таратиб дазмол босаётган аёлга нисбатан ҳадсиз-адоқсиз бир нафратга айланди. Аммо-лекин сиз ўйлаганчалик худбин эмасман. Мабодо, шу аёлни айнан хунуклашиб, тасқараси чиқиб кетгани учун севишимни ва жудаям қаттиқ севишимни ҳис этмаганимда, ундан бу қадар нафратланишни ҳам ўзимга раво кўрмасдим. Ахир, унинг вужудида мен ҳам борман, уни мен шу кўйга солиб қўйдим. Хотинимни ёшлик пайтидагидай асраб туришга қурбим етмади — қўл калталиқ қилди. Пулим бўлганида ҳозир ҳам кўғирчоқдай диркиллаб турмасмиди, сочлари ял-ял ёнмасмиди, овози жонон пиёладай жаранглаб, нозли ишваю шамаларга лиммо-лим тўлмасмиди! Эвоҳ, “пул — белнинг қуввати” деб бежиз айтмаган эканлар!

Ётган жойимда ҳарорат ўлчагични сўрадим. Келтириб берди. Салкам 38°.

— Ўттиз саккизу икки, — дедим хотинимга.

Аслида ҳароратим ўттиз еттию саккиз эди. Лекин чўзилиб ётволиш учун бу кам-да. Менинг эса ётгим келарди. Умримда бирор марта мана шундай оёқни узатиб дам олишга ҳақим борми-йўқми? Энг яқин одамимнинг олдида ўзимни касалликка солиб ётишим инсофдан эмаслигини яхши биламан. Лекин нима қилай? Икки ойдан бери бошимни деворга ураман — бир хил са-

вол бераман, бир хил жавоб оламан. Одамларнинг истеҳзо тўла нигоҳлари-чи! Озгина дам олволиш учун менга баҳона керак эди. Ишлаб юрган вақтимда касал бўлиб хизматга боролмасам, хижолат тортмасдим. Хотиним ҳам “Парво қилма. Қайтанга яхши, бирга ўтирамиз”, дерди. Энди эса минг турли баҳонаю сабаб қидиришим керак.

Ўзимни касалликка солиб ётибман-у, тагин хотинимдан хафа бўламан. Нуқул оғзини пойлайман, бирор марта “тузукмисан” дермикан, деган умидда мўлтираб қараб қўяман — қани миқ этса! Индамай дазмол уряпти. Анча вақтгача шу алфозда ётдим, ундан садо чиқмади. Кейин уйқу қочган пайтларда ўқийдиганим саргузашт романни олиб, дуч келган саҳифасини очдим:

“Биз лорд Питернинг кутубхонасига кирдик. Бу шифти черков гумбазидай баланд хона эди. Деворлар гирд-айлана якранг муқовали китобларга лиқ тўла. Ерга Бухоро гиламлари тўшалган, камин тоқчасида чинни гулдонларга солинган анвойи гулдасталар. Лорд Питер ўқиётган китобини бир четга қўйиб, биз билан сўрашиш учун ўрнидан турди. Хизматкор қаҳва келтирди, лорд Питер инқилоб давридан қолган коньякдан ҳаммамизга бир-бир қултум қуйди. “Мана, кўнглимиз тусаган ҳамма нарса муҳайё,— деди у.— Каминда олов ёниб турибди, столда антиқа коньяк, таш-қарида кеч кузнинг девона шамоли. Фақат биттагина мурда етишмаяпти, холос”.

Худди шундай деб ёзилган — бу парчани ёддан биламан. Энг қизиғи, мурда ҳақидаги сўзлар бошқача ҳарф билан те-

рилган. Лорд Питер — инглиз корчалони. Ибодатхонани эслатувчи кутубхонасига Бухоро гиламлари тўшалган, чинни гулдонлару инқилоб давридан қолган коньяклар бу масканга зеб бериб туради. Мазкур роман муаллифи ўзи тасвирлаган нарсаларни умрида кўрмагандир, лекин бунинг нима аҳамияти бор: ахир, қайд этилган бисотлардан ҳар бирининг замирида пул ётибди. Айниқса, “биттагина мурда” — бир дунё пул дегани.

Лорд Питер шунақа бадавлат эдики, ҳатто пулининг ҳисобини ҳам билмасди. Мустақил изқувар бўлволиб, ажойиб-ғаройиб мўъжизалар кўрсатиш ҳам унга чўт эмасди. Фақат биттагина мурда етишмаётган эди. Бироқ мурдани сотволиш мумкин-ку... Китобни бир четга қўйдим-да, нариги ёнбошимга ағдарилиб кўзларимни юмдим. Бир маҳал хаёлан яна ўша кутубхонага кириб қолдим. Лорд Питер менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. “Менга мурда керак, — деди у. — Нақд минг фунт санаб бераман”. Индамай туравердим. “Бўпти, — деди лорд Питер. — Беш минг бўлақолсин”. Мендан садо чиқмагач, лорд Питер нимтабассум қилди. “Бу ёққа келинг, коньяк қуйиб бераман, — деди у. — Қани, француз инқилобини бошдан кечирган коньякдан бир татиб кўриб, баҳосини беринг-чи”. Бу воқеа менга худди тушдай туюлди, аммо бундан кейин ҳатто саргузашт романларни ҳам ўқимаслигим кераклигига ақлим етиб қолди. Мен, умуман, ўқимаслигим керак. Ўқиганим билан кўз олдимга пул келаверса, мурда ҳам пулга бориб тақалаверса — нима кераги бор менга бунақа машмашани! Ана, хотиним ўша-

ўша — қўлида дазмол, оғзида талқон. Хонани куйинди ҳиди тутиб кетган. Эй парвардигори олам, гуноҳим нима?! Ухлаб, ҳамма нарсани унутиш мақсадида юзимни ёстиққа босдим.

Уйғонганимда қоронғи тушиб қолган эди. Хотиним йўқ. Куйинди ҳиди чиқиб кетсин деб деразани очиб қўйибди. Ошхонадан ўғлимнинг овози эшитиларди. Балки шунинг шовқинидан уйғониб кетгандирман. Аммо-лекин овози жудаям ўткир-да!

— Нега кириш мумкин эмас, ойи? — деб сўрарди у.

— Жим! — дерди ойиси. — Чунки даданг ухляпти.

— Нега кундузи ухлайди?

— Чарчаган-да. Шовқин солма, уйготворасан.

Афтидан, бола ўз айтганидан қолмаса бу гал дакки эшитмаслигини сезди шекилли-ёв, балки онасининг тақиқини рағбатдай тушунгандир — ким билади, одатда болалар сўзнинг маънисидан кўра оҳангига кўпроқ эътибор беришади. Эшик секин очилиб, ётоқхонага писибгина ўғлим кириб келди. Ўзимни ухлаганга солиб ётавердим, аммо унинг илиқ нафасини сезиб турардим. Бир маҳал бармоғининг учини гарданимга оҳистагина теккизиб қитиқлай бошлади. Шаҳд билан у томонга ўгирилдим. Ўғлим хахолаганча хонанинг ўртасида ирғиш-лашга тушди. Бутун вужудидан — лабларидан, тишларидан, юзларию сочларидан кулгу ёғиларди, мен унинг қувлик билан йилтираётган муғомбир кўзларини аранг илғадим. Кейин у чопганча ошхонага кириб кетди, ўша ёқдан ўғлимнинг ёлибона овози эшитилди:

— Ойи, ойи, дадамни уйғотдим!

Баданимни илиқ бир эпкин силаб ўтгандай бўлди. Бас қилиш керак ланжликни! Туриш керак, муздек сувда ювишиш керак...

Энди тураётган эдим, хотиним кириб келди:

— Овқатни шу ерга опкелайми ё ўзинг чиқасанми?

Бу гапдан айб қидириш ноўрин, аммо оҳанги, унинг чимирилиб туришлари... “Биламан, соппа-соғсан. Айёрлик қиляпсан, қўлингдан пул топиш келмагани учун ўзингни касалликка солиб ётибсан. Хўш, бу найрангбозлик қачонгача давом этади ё инсофга келиб, эсингни йиғиштириб олдингми?” Хотинимнинг гапини мен шундай тушундим. Индамай ўрнимдан турдим, оёғимга шиппакни илиб, пижама устидан елкамга камзулни ташладим. Ошхонага судралиб, шалвираган бир қиёфада кирган бўлсам керак — ростдан ҳам бошим зирқираб оғрир, бутун жисмим зил-замбил эди. Ўғлим хонанинг ўртасида турган экан, мени кўриб тагин қиқирлай бошлади. Балки ҳайиқмай уйғотганидан тантана қилиб кулаётгандир ёки эғнимдаги пижама кулгисини қистатдимми — қайдам, чунки кундуз кунлари уйда пижамада юрмасдим. Эҳтимол, афтим ғалати кўрингандир. Секин ёнига бориб, “Ўчир”, дедим. Бу сўзни ижирғаниб айтдим шекилли, ўғлим елкаларини қисиб, иккала кафти билан юзини беркитди. Шундан кейин сая енгил тортдим. Албатта, ёш боланинг кулиши кап-катта одамнинг нафсониятига тегишига биров ишонмайди, лекин нима учун жаҳлим чиқди, ҳайронман. Ошхонага сукунат чўкди, жудаям оғир сукунат. Креслога ўтириб, юзимни газета билан тўсдим.

Биринчи саҳифада Испаниядаги уруш ҳақида ёзилган эди:

“Аёллар, болалар ва қарияларнинг асарияти шаҳарда қолган эди. Улар ғолибларнинг меҳр-шафқатига умид боғлаган эди, аммо шаҳар ишғол этилиши билан ҳаммани, худди пода сингари, марказий майдонга ҳайдаб келиб, пулемётлардан ўққа тута бошлашди. Биз бу манзарани баланд тоғ чўққисидан кузатиб турардик. Дўзах деганлари шу бўлса керак-да. Норасида гўдаклар оналарининг этаклари остидан паноҳ излар, аммо бу уларни асраб қололмасди. Ўқ бўрони биттаям тирик жон қолмагунча давом этди...”

Эрталаб шу мақолага яна кўз югуртирдим, барибир унча таъсир қилмади. Лекин *“...аммо бу уларни асраб қололмасди”* деган жумлани қайтадан ўқиганимда сочим тикка бўлиб кетди. Оналарининг этаги остига яширинаётган болалар кўз олдимга келди. Даҳшатли манзара эди бу! Газетани бир четга улоқтирдим. Биттагина мурдага муҳтож бўлган лорд Питер ёдимга тушди. Эҳтимол, лорд Питернинг бойликлари, бухорий гиламлари, чинни идишлари айнан Испаниянинг қалай конлари шарофатидандир. Эҳтимол, лорд Питер урушнинг иложи борича узоқроқ чўзилишини хоҳлаётганлар тоифасидандир, эҳтимол, у аллақачон битта эмас, юзта мурдани қўлга киритишга улгургандир. Модомики, дунёда мана шундай қабоҳат юз бераётган экан, ишлайманми, ишсизманми, тирикманми, ўликманми — нима аҳамияти бор? Шу тобда хотинимнинг ёнига бориб, уни бағримга босгим, ҳеч нима демасдан, астойдил бағримга босгим келди. Кўнглим вайрон бўлиб кетган эди.

Чекилган шунча изтиробларга қарамай, мен билан энг яқин одамим ўртасидаги пинҳона жанг ҳануз давом этарди. Хотиним сули бўтқаси солинган ликопни тўқ эткизиб столга қўйди, кейин болани чақириб, бўйнига сочиқча боғлади. Мен яна газета варақлай бошладим. Учовимиз ҳам миқ этмасдик. Хотиним ўчоқбошига чиқиб, идиш-товоқларни ювишга тушди, ликопчаларнинг бир-бирига урилишидан сездимки, хонаки уруш ҳали тўхтагани йўқ.

Ўғлим қошиқча билан бўтқани титкилаб ўтирар, мен газета оша уни кузатардим. Эҳтимол, томоғидан овқат ўтмаётгандир, балки менга араз қилаётгандир. Креслодан қандай туриб кетганимни билмайман, стол ёнига, ўғлимнинг рўпарасига ўтирволиб, ундан кўз узмай қараб туравердим. Бола нигоҳимга анчагача бардош берди, сўнг бирдан қошиқни улоқтириб, афтини бужмайтирди.

— Қани, йиғлаб кўр-чи! — дедим тишимни ғижирлатиб. — Е овқатингни!

Ўғлим кўрққанидан қошиқни тўлдириб оғзига бўтқа тикди, ютишга роса уринди-ю, бўлмади, кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Тупурсанг — кўрасан!

Шундай дейишим билан бўтқа оғзидан отилиб чиқди, у ўқчир, гезариб кетган юзи сўлак аралаш бўтқага беланган эди. Мен “баттар бўл” дегандай қараб турардим, негаки, йиғилиб ётган заҳримни сочиб, бир қадар енгил тортган эдим. Аслида ўзимни ҳам, хотинимни ҳам, ҳамон ўқчиётган ўғлимни-да кўрганни кўзим йўқ эди. Пўписа билан ўрнимдан турдим. Аммо ўғлим ўзфирлик қилиб, бақирганча ўчоқбошига қараб югурди.

— Ойи!.. Ойи!..

Орқасидан қувиб бориб, ўчоқбоши остонасига етганда таққа тўхтаб қолдим. Ўғлим онасининг тиззаларидан кучоқлаб, этагига юзини маҳкам босиб турарди. Кўз олдимга лоп этиб, испан шаҳарчасида қирилган болалар келди. Наҳотки, дийдам ўша ҳарбийларникидай қотиб кетган бўлса, наҳотки, биров буюрса ҳеч иккиланмай пулемётни тариллатишга тушсам!..

Ошхонага қайтиб, стол ёнига ўтирдим. Чаккаларим лўқилларди. Нима қилсам экан? Ўчоқбошига қайтиб бориб, ўғлимни хумордан чиққунча дўппосла-саммикан? Йўқ, кетишим керак, бошим оққан томонга қараб жўнаворишим керак, ўзлари қандай хоҳласа шундай яшайверсин. Айни пайтда, ҳозирги ҳолатим шунчаки бир жазаванинг сабаби эса маълум: мен бошимни тош деворга уряпман, одамлар менга масхараомуз қарашяпти, қаердан пул топишни билмаяпман, лекин хотиним билан ўғлимни яхши кўраман, агар ўзимни қўлга олсам, ҳаётимиз изга тушиб кетарди. Ўзимни тутишим, руҳимни туширмаслигим керак...

Ўғлим ҳамон ўчоқбошида пиқиллар, онаси пичирлаб уни юпатарди. Бир оздан сўнг хотиним шўрва қуйилган идишни кўтариб емакхонага қайтиб келди. Ҳеч нарса демади, кўриниши хотиржам, юзида бирон бир ифода йўқ эди. Индамай иккита ликопча шўрва қуйди, тамадди қила бошладик.

Гўштли шўрва — жон-дилим, айниқса, юмалоқланган қиймали бўлса — оҳ-оҳ-оҳ! Аммо бу гал шўрва гўштсиз эди, ликоп ичида икки-учта жимжилоқдай

сабзи сузиб юарди. Лекин, тўғриси, қошиқни бунинг учун бир четга суриб қўйганим йўқ. Иштаҳам бўғилган эди. Хотиним гавдасини стул суянчиғига ташлаб бирдан хахолаворганда оғзимланг очилиб қолди.

— Нега куласан?

— Ўзингни бир ойнага солиб кўр.

— Нима бўпти?

— Пул йўқлигига мен айбдор эмасман, шунинг учун сенга қиймали шўрва пишириб беролмайман.

Ким билади, бунақа гапга балки кулиш керакдир, лекин, назаримда, башарамга тарсаки тортилгандай бўлди. Шартта ўрнимдан турдим бир оғизгина сўз айтдим, аммо-лекин ёмон сўз! Кейин ётоқхонага кириб, эшикни қаттиқ ёпдим, йўқ, олдин ланг очиб туриб, сўнг қарсиллатиб ёпдим. Албатта, бу бир жирракилик, лекин начора? “Пул йўқлигига мен айбдор эмасман”, дейди-я! Мен бир хўплам шўрва учун зарда қилдимми?! У мени бир тийинга қиммат одам деб ўйлаяпти. Лекин хотиним ҳақ: ростдан ҳам мен ҳақирман, нотавонман, бир тийинга қиммат одамман. Бироқ бунга тан олиш — ўлимдан оғир! Чироқни ёқиб, хонанинг қоронғи бир бурчагига бордим-да, ўзимни ҳимоя қилмоқ учун атрофимга нафрат гишталаридан кўрғон қура бошладим. Ташлаб кетсаммикан, дея ўйлардим мен, бир жазосини тортсин, “тирикчилик — тошдан қаттиқ”лигини бир билиб қўйсин. Мендан бирор нима талаб қилишга қандай ҳадди сигади? Ўшанда унга уйланиш ниятим йўқ эди, ўзи ёпишиб қўймади. Кутайлик, маошим сал кўпайсин, дедим, кўнмади. Фарзандли бўлишга ҳам мен шошган эмасман, ўзи туға-

ман, деб туриб олди. Мана энди, пул опкелмаяпсан, деб бошимда ёнғоқ чақяпти. Нуқул пул дейди, пул, пул, пул! Хе, пул ўлсин-э! Ташлаб кетган тақдиримда ҳам тинч қўймайди бу, пул таллаб қилиб изимдан адвокат жўнатади! Қанийди, ростакамига касал бўлсаму ўлиб қўяқолсам! Қутулардим башарасини кўришдан, халос бўлардим шу дардисар пул хархашасидан!

Кўнглимдан ана шундай гаплар кечарди-ю, аммо буларнинг бари қуруқ васваса эканини сезиб турардим.

Бурчақда хийла вақтгача карахт бўлиб ўтирдим. Вужудимни чулғаган бояги нафрат аста-секин тарқалиб, фақат куйқаси қолди. Бундоқ ўйлаб қаралса, ваҳима қиладиган ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку. Бор-йўғи... мен хаёлан тузган рўйхатдаги энг сўнгги одам менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Шунга аччиқ қилиб ўзимни касалликка солдим. Улдасидан чиқа олмаганимдан кейин жазавага тушдим. Шунинг учун хотиним ҳам тўнини тескари кийволди. Тўғриси-да, биз шунақа бадавлатмидикки, жазавага тушсам. Миям тиниқлаша бошлади, қилган ишимдан уялдим, эгим жунжикди, шу даражада тубанлашиб кетдимми, а? Бошқаларга озор бериб, шундан лаззатландим, шундан ўзимга тасалли изладим. Дунёда юз бераётган жамики кулфатлар мен учун фақат ўз мусибатларимдан чалғиш воситасига айланиб қолди. Илгари

бунақа эмас эдим. Агар шу аҳвол давом этса, мендан ажал қуроли сифатида фойдаланишлари ҳам ҳеч гап эмас. Шу тобда ҳеч нарсага кафолат беролмайман. Ҳозир кўнглим фақат танҳоликни тусаяпти. Хотиним олдимга келишини ҳам хоҳламайман. Шу чоққача орамиздаги муносабат қоядай мустаҳкам, уни ҳеч қандай куч ўрнидан силжитолмайди, деб ўйлардим. Энди эса, бир бурчақда қунишиб ўтирарканман, ўзимни бошкетти йўқ бўшлиқда осилиб тургандай ҳис этардим. Мабодо ҳозир хотиним кириб келган тақдирда ҳам уни бағримга босиб, яхши кунингда ҳам, ёмон кунингда ҳам бирга бўламан, деёлмайман. Бунақа сўзларни фақат хузур-ҳаловат оғушида яшаётганлар айтиши мумкин. Бунақа ваъда бериш учун одамнинг бели бақувват бўлиши керак.

Хотиним қорасини кўрсатмади, ўзаро ҳеч қандай савол-жавоб ё яраш-яраш ҳам бўлмади, мен шундан хурсанд эдим. Фақат ярим кечадан ошганда, каравотда мижжа қоқмай ўй суриб ётганимда, ногаҳон қўлини мен томонга узатиб, билгимни қаттиқ бир қисиб қўйди.

— Қўй, кўп сиқилаверма, ухла. Эр-тага — худо пошшо.

— Яхши тушлар кўр, — дедим мен ҳам ийиб кетиб.

“Хе, ўргилдим ўша пошшонгдан!” демоқчи эдим-у, ичимга ютиб қўяқолдим.

Карел ЧАПЕК

MASALLAR

Ваҳоб РЎЗИМАТОВ таржимаси

ЧУМОЛИ

Бу галварслар айнан бизнинг йўлимиздан бошқа ерга уй қуришга жой топишолмаган, шекилли.

ШИЛЛИҚУРТ

Чумолилар — қаланғи-қасанғи. Буни қарангки, улар дунёни Буюк шиллиқурт бошқараётганига ҳатто ишонишмайди.

ХЎРОЗ

Ҳали тонг отмаган, чунки мен ҳали хабар берганим йўқ-да.

ЧУМЧУҚ

Булбул — буюк қуш. Аммо биз чумчуқлар хийлагина кўпмиз.

ТЎНКА

Нима учун мени “Мухтарам зот тўнка” демайдилар?!

ТУЛКИ

Жамики махлуқлар уч тоифага бўлинади: душманлар, рақиблар ва ўлжа.

Карел Чапек (1890 — 1938) — атоқли чех ёзувчиси. У ўз асарларида нобоп тузумнинг тажовузкор сиёсатини фош этади, тинчликни ёқлаб, тараққийпарвар ғояларни тарғиб қилади. Чапек сатирик ва юморист сифатида салмоқли мерос қолдирган. Адиб “Мутлақнинг фабрикаси”, “Она”, “Самандарлар билан жанг” каби асарлари билан жаҳон адабиётида муносиб ўрин эгаллайди.

БАҚА

Тараққийетми? Ҳа, биламан, биламан. Мана, масалан, мен бори-йўғи итба-
лиқ эдим.

ҲУКМРОН

Менга ҳақ тўлашингиз учун сизларни бошқараман, сизлар эса фармойиш
беришим учун менга ҳақ тўлайсизлар.

ГУГУРТ

Қаранглар, мен мангу оловман.

СУВДАГИ ЧЎП

Аллақаёқдаги гулмоҳ балиқ мени сузишга ўргатмоқчи! Ўзи эса нодон —
оқимга қарши сузаётибди.

ПАШША

Суратнинг рамкасидаги доғларни кўраётибсизми? Бу менинг ишим, мен
ҳам рассомман.

ҚЎШНИ

Бу Архимед дегани қўрқоқ ва сотқин. Бизнинг шаҳарга душман бостириб
келаётибди-ю, у бўлса чизма-чизиғи билан овора.

НЕРОН

Насронийларни таъқиб қилишяпти деган гап — уйдирма. Биз фақат улар-
нинг ақидасини инкор этамиз.

АТИЛЛА

Биз ҳам дунёни сақлаб қолиш учун келганмиз.

САРКАРДА

Менинг қахрамонларим, овозингизни ўчиринг!

АХБОРОТ

Аҳоли қирилган, тўла-тўқис тартиб ва интизом сақланган ҳолда шаҳар
ёндириб юборилган.

ФИШТ

Тўғри тўртбурчак нима эканини фақат мен биламан.

ОЙНА

Гап мана бундай: дунё бизнинг тасаввуримизда яшайди. Мендан сиртда ҳеч нарса йўқ.

БУГУНГИ КҮН

Қачонлардир мен ҳам шонли ўтмиш бўламан.

МАДАНИЙЛАШГАН КАЛАМУШ

Қишлоқда мен нима ҳам қилардим? У ерда ҳатто мағзава оқадиган обрав ҳам йўқ.

ЯНГИ АВЛОД

- Ёшларга йўл беринг!
- Неча йилга?
- Салкам эллик йил кифоя қилади.

ҚҲЙ

Сўйишса сўяверишсин, бўри дахл қилмаса бўлгани.

САРҒИШ ЧУМОЛИ

Чумолиларга озодлик берилсин!
Жаҳон — чумолиларники!
Табиийки, қора чумолиларники эмас.

ИХТИЛОФ

Ш о ф ё р. Анави пиёда кўйдек типирчилаётибди.
П и ё д а. Анави довдир шофёр жиннига ўхшаб бостириб келаётибди.

ҚҲЁН БОҚУВЧИ

Ҳайронман, қандай қилиб каптарбоз бўлиш мумкин?

САХОВАТ

Қашшоқлик ҳақидаги сафсаталарни бас қилинглар! Мен ҳозиргина бир тиланчига ўн геллер пул бердим.

ЖАЛЛОД

Мени ҳеч ким қаҳрамон демайди.

ЧҲЧҚА ВА МАРВАРИД

Бр-р! Ювиндига нима балоларни кўшиб беришди? Бу нима чўққачилик?!

МИКРОБ

Мен кўзга ташланмайдиган хизматкорман.

ИСКАНДАРИ РУМИЙ

Мен мақсадимга эришдим: энди Ҳиндистон ҳам Македониянинг вилояти бўлиб қолади.

ЛАШКАРБОШИ

Қаршилик кўрсатганларга нисбатан қурол ишлатинглар, қаршилик кўрсатмаганларга ҳам.

МАЪЛУМОТ

Хужумни авж олдириб, биз яна бир неча қишлоқни ёндириб юбордик. Тирик қолган аҳоли аскарларимизни завқ-шавқ билан кутиб олди.

ДИПЛОМАТИЯ

Биз, албатта, зўравонликни қоралаймиз, аммо қурол-яроғ етказиб беришга тайёрмиз.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК

Энди омон қолганларга оталарча ғамхўрлик қиламиз.

МАРС

Босқинчилик уруши тақиқлансинми? Фақат шу шарт биланки, мудофаа урушлари ва жазо экспедициялари ман этилмайди.

ЎЛИМ

Ҳой, эсипастлар, бу менинг ғалабам-ку!

ТИНЧЛИК

Энди биз яна хотиржам қуроллана оламиз.

ТЎҚЛИК

Қашшоқлик ҳақидаги гаплар муболағага айланиб кетаётибди. Аслида аҳвол унчалик ёмон эмас.

ЖУРНАЛИСТ

Мен беҳуда умр ўтказмадим. Масалан, қанчадан-қанча одамларда нафрат уйғотишга эришдим.

БАТАНПАРВАР

Сиз уни ватан учун жанг қилади, деяпсизми? Ахир, унинг чўнтагида сарик чақа ҳам йўқ-ку!

ҚИЧИТҚОН

Картошка ҳам бегона ўт.

ХАЛҚАРО БИТИМ

Биз, кўёнлар товуклар билан бир-биримизни емаймиз, деб шартнома туздик. Кўрайлик-чи, қарчиғай бунга нима дер экан?

ЭЧКИ

Бўрилар билан тинч-тотув яшасак, дунёда осойишталик бўларди.

БЎРИ

Кўчқорнинг нияти ёмон эди — у мендан яширинмоқчи бўлди.

СИЧҚОН

Мушук чумчуқни ушлаб олибди. Энди биз қўркмасак ҳам бўлади.

ЖУВОН

Ер остида айвонимиз бўлади, мен у ерда вазаларда замбуруғ билан моғор ўстираман.

ҚЎШНИЛАР

Қийин бўлди: ҳаво яна қимматлашиб кетди.

БОЛА

— Дада, олам дегани нима?

— Билмадим. Бундай тутуриқсиз нарсаларни сўраб бошимни қотирма.

БИТСИН УРУШ

Чиндан ҳам урушни хоҳламаслигимизнинг исботи шуки, биз уруш эълон қилмасдан урушамиз.

БЎРИ БИЛАН ЭЧКИ

Иқтисодий асосда келишиб олайлик: мен сенинг ўт-ўланларингни емайман, сен эса мени ихтиёрий равишда ўз гўштинг билан таъминлаб турасан.

БЎРИ

Мен тўйдим. Юксак ахлоқий адолат яна бир бор тантана қилди.

ЎҒРИ

У мени ёллади, мен эса ўз манфаатимни ҳимоя қилдим.

ГУЛ

Мени, гуллаб бўлди, дейишлари ёлғон. Мен ўсаётибман.

САССИҚ ҚЎНҒИЗ

Ҳаёт бир қонун асосида давом этмоқда. Дунёдаги ҳикмат битта. Донишмандлик ҳам битта: қаттиқ бўлиш.

ГУЛТУВАК

Сиз мени сопол идиш дейсизми, а? Мендан нима ўсиб чиққанини кўриб кўйинг.

ЗАНГЛАГАН МИХ

Ҳа-а! Мен унинг товонига кирдим! Ваҳоланки, мени ҳеч нарсага ярамайди, дейишади!

ДАРАХТ

Теварак-атрофни ўзоқдан кўриш учун бўй қўйиб ўсиш керак.

ҚАРЧИҒАЙ

Қаҳри қаттиқлик нима? Яшаш учун кураш, жаноблар, бу эса доимо қонуний.

ПАШША

Ҳа, оғир замонлар келди. Ахир, уруш вақтида қанчадан-қанча ажойиб мурдалар бўларди!

БУТОҚДАГИ СЎНГИ ЯПРОҚ

Яшасин ҳаёт!

БИР КУНЛИК КАПАЛАК

Юз ёшли тошбақа! Қандай қилиб бу қадар қолоқ бўлиш мумкин?!

ҚИЧИТҚОН

Боғ қаровсиз ҳолга тушиб қолдими? Мен бундай демас эдим.

ХАБАРДОР ҚУРТ

Ботаниками? Бу энди менинг ихтисосим.

ХАЗОН

Замоннинг талабими? Биламиз: елда пилдираш керак.

ЯНА БИР ДИКТАТОР

Мен уларнинг озодлигини олиб қўйдим, аммо уларга ўзларига ишонишни ўргатдим.

ҲЎКИЗ

Мен айтаётибман-ку, кийикларни бошингизга урасизми?!

ЧУМЧУҚ ВА ОЛАМШУМУЛ МАСАЛА

Ақалли бир тўпгина от гўнги бўлса эди! Дунё қаёққа қараб кетаётибди ўзи?

БОҒЛАБ ҚЎЙИЛГАН ЭЧКИ

Дунё шунча ҳам тор бўладими?

ДЕРАЗА ОЙНАСИДАГИ ПАШША

Ҳаётнинг чегараси қерда эканини энди билиб олдим.

БИР КУНЛИК КАПАЛАК

Тарихми? Бу мен учун қоронғи.

ҚУРИБ ҚОЛГАН ШОХ

Ниҳоят, ихтиёрим ўзимга тегди.

МУСТАБИД ВА ФАЙЛАСУФЛАР

Мен иш кўраман, сизлар менинг ҳаракатим учун асос қидирасизлар.

ХОН

Аҳолини битта қўймай қиришларингиз мумкин. Мен ўзимни уларнинг султони деб эълон қилмоқчиман.

ЎТМИШНИНГ ГУВОҲИ

Ахир мен ярим аср бурун айтган эдим-ку, биз жарга қараб кетаётибмиз, деб.

ДИПЛОМАТИЯ

Хайрият, тинчлик аҳди тузилди. Келинлар, энди уни қандай бузишни ўйлайлик.

ҚУЛАГАН ДАРАХТ

Бу менинг куч йиғаётганим. Ҳали қад ростлайман.

ЧУМЧУҚ

Кўряпсизми, баҳор келиши учун қанча чирқиллашга тўғри келаётибди?!

2200 ЙИЛ

Аср кашфиёти — зангламайдиган тош замбараклар!

ХАЛҚАРО БИТИМЛАР

...Ҳа, албатта, биз ҳеч ким билан урушмаймиз — бу бизнинг ички ишимиз.

ЧАНГАЛЗОРДАГИ ИККИ ЙЎЛБАРС

Биз тинчлик манфаати учун учрашдик ва шундай битимга келишдикки, энди биргаликда ов қиламиз.

ТАНҲОЛИК АЗОБИ

ёхуд биз билган ва билмаган робинзонлар

Муртазо ҚАРШИБОЙ таржимаси

Бугунги кунда орамизда инглиз адиби Даниэль Дефонинг машҳур “Робинзон Крузонинг саргузаштлари” романини ўқимаган ёки ана шу асар асосида яратилган кинофильмни кўрмаган одам бўлмаса керак. Лекин, шу билан бирга, Робинзон Крузо Даниэль Дефонинг хаёлий тўқима-

лари маҳсули эмаслигини ҳамма ҳам билмаса керак. Бинобарин, бу романга Александр Селкирк деган инглиз денгизчиси бош қаҳрамон қилиб олингани ҳам кўпчиликка номаълум. Айниқса, бу зотнинг ғаройиб воқеаларга ниҳоятда бой бўлган денгиз юришлари тарихдаги ягона Робинзон

Иван Головня — денгиз саргузаштлари, уммонлардаги ҳаёт ҳақида ижод қилувчи рус ёзувчиси, кўплаб асарлар муаллифи. “Танҳолик азоби” очерки “Знак вопроса” журналининг 1997 йилги 3-сонидан олиб таржима қилинди.

эмаслигини санокли кишиларгина билиши мумкин. Бинобарин, робинзонлар Селкирккача ҳам, ундан кейин ҳам бўлган. Энг қизиғи шундаки, бундай фаройиб тақдир эгалари бугунги кунда ҳам топилиб туради.

Робинзонлар ороли

Шундай қилиб, Даниэль Дефоннинг романига ҳаётий воқеа асос қилиб олинган. Аммо бундан китобдаги барча ҳодисалар қандай содир бўлган бўлса, шундоғича тасвирланган экан-да, деган хулоса чиқармаслик зарур. Бадиий асар муаллифи, ёзувчилик ҳуқуқидан фойдаланиб, кўпгина воқеаларни ўзгартирган, айримларини эса ўзи ўйлаб топган. Лоақал романда тасвирланган мудҳиш кимсасиз оролнинг асарда беш чақиримга чўзилган деб талқин этилишини олиб кўрайлик. Аслида, оролнинг худуди анча катта бўлган. Ёки адиб қахрамонини ўзи Тобаго деб атаган Ориноко дарёсининг Атлантик уммонига қуйилиш нуқтасига яқин бир манзилга жойлаштирганини эслайлик. Холбуки, ҳақиқий Робинзон — Селкирк яшаган орол Тинч уммонида жойлашгани ва Мас-а-Тьерра деб аталиши жуғрофиядан яхши маълум. Мазкур орол Чили сарҳадларидан 600 чақирим нарида жойлашган бўлиб, Хуан-Фернандес ороллари гуруҳига қиради. Ушбу оролнинг иклими асарда тасвирланган Тобаго оролиниқига нисбатан аслида хийла ёмонроқ. Қолаверса, ҳақиқий Робинзон, яъни Александр Селкирк, романда тасвирланганидек, кимсасиз оролда 28 йил эмас, тўрт йилдан сал кўпроқ ҳаёт кечирган, холос. Селкиркнинг Жумабой деган шериги ҳам бўлмаган. Муаллиф бу қахрамонни

роман сюжетини қизиқарлироқ қилиш ва воқеалар ривожини тезлаштириш ҳамда мураккаблаштириш учунгина ўйлаб топган. Селкиркнинг одамхўр кимсаларга дуч келиши эса ғирт уйдирма.

Аслида, бу гаплар бошқачароқ бўлган эди.

Селкирк 1676 йили Шотландияда, оддий қишлоқлардан бирида этикдўз оиласида дунёга келади. У 19 ёшида уйдан чиқиб кетади ва бандаргоҳлардан бирида ҳарбий кемага денгизчи бўлиб ишга ёлланади. Бир неча бор денгиз жангларида иштирок этади. Кейинчалик “Синк Портс” деб аталувчи галера, яъни кўпэшаккли кемага ишга ёлланади. Бу кема 1703 йилнинг кўкламида “Сент Жорж” деб аталувчи фрегат — елканли ҳарбий кема билан бирга қироличанинг махфий буйруғига биноан қароқчилик мақсадида Жанубий Америка томонларга сафарга чиқади. Ушбу гуруҳга дунёни кемада уч марта айланиб чиққан машҳур денгиз қароқчиси ва йўлтўсар Уильям Дампир қўмондонлик қилар эди.

Бир куни — бу вақтда аллақачон 1704 йил бошланган эди — “Синк Портс” Мас-а-Тьерра оролига келиб тўхтаганда, эшакли кема капитани Стрейдлинг ва квартирмейстерлик (*квартирмейстер — ҳарбий қисмни қароргоҳга жойлаштириш ва таъминот масалалари билан шуғулланувчи зобит — тарж.*) мансабига кўтарилган Александр Селкирк ўртасида жанжал бошланади. Кема қўмондони ўз ёрдамчисини ўғрилиқда айблади. Селкирк унга жавобан, мен бу ношукр капитан билан бирга сузганимдан кўра, одам оёғи етмайдиган мана шу оролда яккамоховга ўхшаб қолиб кетганим яхши, дея норозилик билдиради.

Йўлбошчи Стрейдлинг, ҳақиқатан ҳам, сиркаси сув кўтармайдиган жиззаки раҳбар эди. У яқиндагина қўмондон Дампир билан ҳам ёқалашиб, ундан ажралиб кетган эди. Селкиркнинг аччиқ устида айтган сўзлари баҳона бўладию капитан ўша заҳоти уни оролга ташлаб кетиш ҳақида буйруқ беради. Квартирмейстер ўзи билан бирга чақмоқтошли пилтамилтиқни, озгина ўқ-дори, болта, пичоқ, қозонча, тамаки, анча-мунча кийим-кечак ва Инжилни олади. У қолган нарсаларни ўзи топиши зарур эди.

Селкиркнинг кимсасиз оролга ташлаб кетилганини икки хил — бир томондан, жазоланиш, иккинчи томондан эса, халос бўлиш сифатида баҳолаш мумкин. Бундай дейишимизнинг сабаби бор, албатта. Ўша воқеадан бир ой ўтмасданоқ “Синк Портс” кемаси довул пайтида Мапелла оролларида биридаги тоғ қоясига бориб урилади ва чўка бошлайди. Эшакли кема аъзолари минг машаққат билан ҳеч вақо ўсмайдиган тап-тақир бир оролчага етиб олади. Бу ерда уларни муқаррар ўлим кутмоқда эди. Орадан бир неча кун ўтганидан сўнг оролга испанларнинг ҳарбий кемаси яқинлашиб келади ва фалокатга учраганларни олиб кетади. Лекин у ёрдам кўрсатиш ва ғамхўрлик қилиш учун эмас, балки уларни Лимага юбориш учун олиб кетган эди. У ерда қароқчилар кишанлаб зиндонга ташланарди. Ўшанда Стрейдлинг ва унинг хизматчилари Селкиркка ҳавас қилган бўлса ажаб эмас.

Селкиркнинг тақдири не кечди? У анчагача, Стрейдлинг ҳовуридан тушиб, мени олиб кетиш учун барибир қайтиб келади, деган умидда кўзи тўрт бўлиб ўтирди. Лекин Стрейдлинг орқага қайтишни хаёлига ҳам келтир-

мас, аксинча, тезроқ Испания олтинларини қўлга киритишни ўйлар эди. Стрейдлинг келавермагач, Селкирк аввалига жуда хавотирга тушади. Лекин бу ҳол узоқ чўзилмайди. Селкирк нима бўлганда ҳам яшаш керак-ку, қўлни қовуштириб ўтиравергандан нима фойда, деган ўй билан ишга киришади. Чунки фақат бирор машғулотида кўрқинчли хаёллардан чалғитиши мумкин эди. “Агарда мени нимадир халос этган бўлса, — деб эслаган эди кейинчалик Мас-а-Тьерра ороли “хўжайини”, — бу меҳнатдир”.

Селкирк ишни оролни кўздан кечиришдан бошлайди. Оролни айла-ниб чиқиб, Мас-а-Тьерра бемалол яшаса бўладиган орол экан, деган хулосага келади. Унда кўплаб озиқбоп илдизлар, бошоқли ўсимликлар ва ҳатто баъзи мевали дарахтлар ўсиб ётарди. Соҳил бўйларида балиқ ва тошбақалар кўп эди. Оролда ёввойи эчкилар, мушук ва каламушлар ҳам урчиган эди.

Шундан сўнг Селкирк ишга тушади. У дастлаб яхши жой танлаб, қулайгина кулба барпо этади. Кейин ошхона вазифасини бажарадиган яна бир кулба қуради. Яшаш жойини тахт қилгач, ёғочдан уй-рўзғор буюмларини яшашга киришади. Тақвим ясаб, унда кунларни қайд қилиб боради. Уст-боши йиртилиб адо бўлганидан кейин эчки терисидан янги кийим тикади. Махсус ишланган михдан игна ўрнида фойдаланади. Эчки ва тошбақаларни тинимсиз овлаб, гўштни етарлича ғамлаб қўяди.

Бир гал эчкининг ортидан пойлаб борар экан, унинг орқасидан тик жарликка қулаб кетади. Эчкининг устига тушгани учун қаттиқ лат емайди ва ҳартугул тирик қолади. Барибир бу фалокат изсиз кетмайди — уч кун қоя

остида ҳушсиз ётади ва ўзига келгач, яна ўн кун кулбасидан чиқмай, ўзини ўзи даволайди.

Селкиркнинг егуликлари кўпайгач, кулбага каламушлар танда қўйиб қолади. Эчки гўшти воситасида ёввойи мушукларни хонакилаштириб олмагунича улар анча нарсани ғажиб ташлайди. Тез орада мушуклар гала-гала бўлиб кела бошлайди. Шундан сўнг кулбадан каламушларнинг оёғи узилади.

Бир куни орол яқинига испанларнинг кемаси келиб тўхтади ва экипаж аъзоларининг бир қисми соҳилга тушади. Нақадар қийин бўлмасин, Селкирк испанлардан ёрдам сўрашни хаёлига келтирмайди, аксинча, тезда кўздан узокроқ жойга яширинишга уринади. Испанлар инглиз қароқчиларини қанчалик қаттиқ жазолашини у яхши биларди.

Шу тарзда, доимий машаққатлар, ташвиш ва хавотирлар ичида, Александр Селкирк кимсасиз оролда тўрт йил умр кечиради.

1709 йил 2 февралда Мас-а-Тьерра оролига инглизларнинг “Дюк” ва “Датчис” кемалари яқинлашади. Гулхан тутуни кўзга чалингач, оролга бир офицер ва матрослар минган қайиқ юборилади. Оролга саккиз киши бориб, тўққизта бўлиб қайтиб келишади. Тўққизинчи одамнинг афт-ангори кўрқинчли, эчки терисидан пўстин кийиб олган, сочлари пахмоқ бўлиб кетган эди. Инглизчага ўхшаб кетадиган ғалати бир лаҳжада зўрға гапирарди. Бу — Александр Селкирк эди. Оролда яшаган йиллари давомида у гапиришни ҳам, она тилини ҳам деярли унутиб қўйганди.

Бу гал ана шу кичкинагина бўлинма етакчиси бўлиб келган Дампирнинг тавсиясига кўра, “Дюк”нинг ка-

питани Вуде Роджерс Селкиркни ўзига ёрдамчи қилиб ишга олади.

Дарвоқе, “Дюк” ва “Датчис” кемалари ҳам ўша “Синк Порто” шуғулланган иш — қароқчилик билан, яъни қироличанинг ўзи қонунлаштирган, махсус рухсатнома берган машғулот билан шуғулланарди. Қароқчилар норасмий равишда айнан шундай ном билан — “қироллик қароқчилари” деб аталар эди.

“Дюк” уч йиллик денгиз юришларидан сўнг Англияга қайтади ва шундан кўп ўтмай кема капитани Вуде Роджерснинг “Дунё бўйлаб саёҳат” китоби босилиб чиқади. Китобда Вуде Роджерс кўрган инсон оёғи етмаган кўпгина ёввойи ўлкалар қаторида Мас-а-Тьерра ва унинг “хўжайини” Александр Селкирк ҳақида ҳам ҳикоя қилинади. Тез орада Селкиркнинг ўзи ҳам ижод дардига гирифтор бўлади — у “Александр Селкиркнинг ўз кўли билан ёзган ғайриоддий саргузаштлари” деб ўша замонларга хос баландпарвоз ном билан аталувчи эсдаликни қоралаб ташлайди.

Аммо, минг афсуски, Селкиркдан ёзувчи чиқмайди. Унинг китоби, жозибали номи ва қизиқарли сюжетига қарамасдан, ўқувчилар эътиборини тортмайди. Лекин бу ғалати зоҳиднинг тақдири билан машҳур ёзувчи Даниэль Дефо қизиқиб қолади. Зар қадрини заргар билади, деб шунга айтсалар керак-да! Хуллас, Даниэль Дефо Селкирк билан танишади, бир неча бор учрашади, оролдаги ҳаёти ҳақида унга кўп саволлар беради. Ниҳоят, 1719 йили Англиянинг китоб расталарида Даниэль Дефонинг “Робинзон Крузонинг саргузаштлари” романи пайдо бўлади. Бу асар китобхонлар орасида фавқуллодда машҳур бўлиб кетадики, на-

тижада асар муаллифи ҳам, Александр Селкирк деган зот ҳам тез орада бутун дунёга танилади.

Ўлим ҳақ, Селкирк 1723 йил 17 декабрда “Веймут” кемасида Африка қирғоқлари бўйлаб сузиб бораётганида вафот этади. Кемада у капитаннинг биринчи ёрдамчиси бўлиб хизмат қиларди. Чамаси, Селкирк Даниэль Дефонинг романини ўқиб чиқишга улгурган.

Муаллиф Робинзон Крузонинг прототиби ҳақида ҳикоя қилар экан, муҳим бир нуқтани атайлаб эътибордан четда қолдириб кетади. Гап шундаки, капитан Стрейдлинг билан жанжали арафасида кимсасиз оролга бирров бориб келган Селкирк у ерга илгари ҳам инсон қадами етганидан далолат берувчи баъзи белги-аломатларни кўради ва оролда яшаса бўлар экан, деган қарорга келади. Шунинг учун ҳам у Мас-а-Тьерра оролида қолишга дарров рози бўлақолади. Ниятинг — йўлдошинг, деган гапнинг амалий тасдиғини шундан ҳам билса бўлади.

Аммо Селкирк янглишган эди. Тўғри, у чиндан ҳам ўша оролга инсон қадами текканидан далолат берувчи темирдан ясалган ибтидоий буюмлар, деворга ўхшатиб терилган тош уюмлари ва бошқа нарсаларни кўрган эди. Дарҳақиқат, ундан олдин ҳам бу оролда одамлар бўлган. Бўлганда ҳам, кўп одам бўлган. Лекин Селкирк бир нарсани билмасди: уларнинг барчаси оролга ундан анча олдин келиб-кетган худди унга ўхшаган робинзонлар эди.

Оролнинг дастлабки “хўжайини”, чамаси, Хуан Фернандес бўлган. Ушбу ороллар тизмаси кейинчалик унинг номи билан аталгани ҳам бежиз эмас. У ўн йил бутунлай танҳоликда яшайди. Балиқ овлаб, эчки бо-

қиб кун кўради. Ватанига қайтаётганида, табиийки, эчкиларни оролда қолдириб кетади. Вақт ўтиши билан эчкилар кўпаяди ва ёввойилашиб кетади. Нимасини айтасиз, кейинчалик Мас-а-Тьеррада ёлғизлик азобини тортган одамларнинг барчаси айнан шу инсон туфайли гўшт, сут ва тери билан таъминланиш имконига эга бўлган. Оролнинг маҳаллий аҳолиси бугунги кунгача ёввойи эчки овлаб тирикчилик қилар экан, бу ҳам Хуан Фернандес туфайли.

Ўн еттинчи асрнинг йигирманчи йилларида довулга учраган голландиялик моряклар оролда узоқ муддат яшайди. Кейинчалик уларнинг ўрнини қора танли денгизчи эгаллайди. У орол яқинида чўкиб кетган савдо кемасидан зўрға омон қолган сўққабош эди. Бироқ бу робинзонлар ҳақида маълумот жуда оз.

Кейинги Робинзон — Марказий Америкадаги Москито-Кост шаҳри фуқароси Уильям деган ҳинду ҳақида анча-мунча тафсилотлар маълум.

1681 йилнинг бошида Уолтинг ва Шарап бошчилигидаги англиялик қароқчилар шошилинича мазкур оролда бир шўринг қурғурни эсдан чиқариб қолдириб кетади. Бу ҳодиса омадли жентльменлар — қароқчилар уфқда испанларнинг ҳарбий кемаси пайдо бўлганини кўриб, орқа-олдига қарамай қочиб кетаётган бир пайтда содир бўлади. Ўша куни Уильям озиқ-овқат топиб келиш учун оролга юборилган бир неча денгизчи билан бирга лаънати эчкиларни овлашга берилиб кетади. Ов завқи билан маст ҳинду қирғоққа қайтиб келганида кемасининг елканлари узоқдан элас-элас кўзга чалиниб турарди. Мастлик билан ҳушёрлик рост келмас, деган шарқ ҳикматининг исботи эмасми бу?

Боёқиш, Селкирдан фарқли ўлароқ, ов вақтида олиб юрган буюмлари билангина қолади. Милтиқ, бир чимдим ўқ-дори, пичоқ — Уильямнинг бор-йўқ нарсаси шу эди. Шунга қарамай, у Яратганнинг иродаси билан тирик қолади. Бу инсон ҳинду бўлгани учун ибтидоий ҳаёт шароитларига оқтанлиларга қараганда кўпроқ мослашган эди. Қолаверса, унинг пичоғи жуда қаттиқ пўлатдан ясалгани ҳам бу танҳолик азобида қўл келади. Бир неча кундан кейин, ҳисобли ўқ-дориси тамом бўлганидан сўнг Уильям энди ҳеч нарсага ярамай қолган милтигининг стволини пичоқ билан қирқиб, ундан яна бир пичоқ, игна ва балиқ тутадиган қармоқлар ясай бошлайди. Уларнинг барчасини тош билан текислаб, қайриб, чархлайди, кейин оловда тоблаб, сувда қотиради. Милтиқдан чиққан темир парчаларига чақмоқтошни уриб ўт чиқаради.

Қирғоққа яқин жойларда бот-бот тюленлар пайдо бўлиб турарди. Уильям уларни ўлдириб, терисидан ингичкагина қилиб қирқиб, балиқ овлаш учун қармоқип ясайди. Ҳавонинг авзойи бузилган пайтларда жон сақлаш учун, ҳам доимий бошпана бўлсин деб, денгиз ёқасида эчки терисидан кулба ясаб олади. Лекин аксарият қирғоқдан олисдаги ғорда яшайди. Шох-шабба ва қуриган сув ўтларидан тўшак қилиб олади. Кийим-боши тўкилиб тамом бўлганидан кейин у ҳам, худди Селкирк сингари, эчки терисидан либос тикишни ўрганади.

Уильям Мас-а-Тьеррада уч йилдан кўпроқ истиқомат қилади. Инсоф билан айтганда, у лаънати оролни илгарироқ ташлаб кетиши ҳам мумкин эди. Қандайдир йўллар билан Мас-а-Тьеррада инглиз қароқчиси яши-

риниб юрганини пайқаган испанлар бир неча бор оролга келиб кетади. Лекин испанларга рўбарў келадиган бўлса, ҳоли не кечишини яхши билгани учун Уильям ҳар сафар одам ўтолмайдиган чакалакзорларга яшириниб олади.

Уильямни бошқалар — бизга яхши таниш бўлган қароқчи Дампирнинг одамлари оролдан олиб кетади. Унинг “Бечелес Делайт” ва “Николас” номли кемалари 1684 йилнинг 22 мартада ичимлик сув ва озиқ-овқат ғамлаб олиш учун оролга келиб тўхтади. Қароқчиларнинг дийдорлашуви бениҳоя қувончли бўлади. Чунки Дампирнинг кемаларида Уильямнинг таниш-билишлари кўп эди.

Айнан ана шу Дампир кўпчиликка яхши маълум бўлган, 1697 йили Лондонда чоп этилган “Дунё бўйлаб янги саёҳат” китобида бу Робинзоннинг саргузаштларидан ҳам оламни хабардор қилади. Уильям эса Даниэль Дефони “Робинзон Крузонинг саргузаштлари” китобидаги Жумабой образини яратишга ундаган бўлса ажаб эмас.

Асосий қахрамон — Селкирккача бўлган бешинчи робинзоннома, аввалгисидан фарқли ўлароқ, у қадар оғир ва машаққатли бўлмаган. Аксинча, энгилроқ ва ёқимлироқ бўлган бўлса керак.

Бу робинзоннома қуйидагича бошланади. 1687 йили Англиянинг “Бечелес Делайт” қароқчи кемаси капитани Эдуард Дэвиснинг буйруғи билан Мас-а-Тьерра оролига бир йўла беш денгизчи сургун қилинади. Бу денгизчиларнинг ошиқ ўйнашга (қимор) ҳаддан зиёд ружу қўйгани шундай қаттиқ жазога сабаб бўлган эди. Дэвис айбдорларнинг ушбу кимсасиз оролда яшаши учун зарур

бўладиган барча нарсани қолдириб кетгани учун уларнинг бўш вақти кўп эди. Ёмон томони — уларнинг пули йўқ эди. Аммо янги робинзонлар тинч ўтирармиди! Улар ўша заҳотиёқ оролни тенг бешга бўлиб, яна ўйинга киришади. Энди ҳар ким ўзининг ерини тикиб ўйнади. Ҳар куни аҳвол шу эди. Тўғри, бир неча бор ўйинни тўхтатишга тўғри келади. Лекин бундай ҳолатлар ҳам ўша испанларнинг айби билан бўларди. Улар тоза сув олиш ва бир йўла англиялик қароқчилар учраб қолса, уларни ҳам тутиш ниятида вақти-вақти билан оролга келиб кетарди. Аммо ҳар сафар англияликлар яширинишга улгурарди. Чунки улар ҳарчанд ўйинга берилиб кетмасин, доим уфққа қараб, қандай кема келаётганини бехато кузатиб турар эди. Уч йилу тўққиз ойдан сўнг Дэвиснинг кемаси оролга қайтиб келгач, бу ёққа юборилган денгизчилар ўша ўзларига таниш манзаранинг гувоҳи бўлади: сургун қилинган бешовлон ҳамма нарсани унутган ҳолда ўйин билан машғул эди. Улар қиморга шу қадар берилиб кетган эдики, денгизчилар уларни сал бўлмаса судраб кемага олиб чиқади.

Орадан 14 йил ўтганидан сўнг оролда биз билган Робинзон — Селкирк жаноблари пайдо бўлади.

Бироқ Мас-а-Тьеррадаги робинзоннома Селкиркнинг саргузаштлари билан ниҳоя топиб қолмайди. 1715 йил у ерда испанлар кўним топади. Лекин кўп ўтмай уларнинг митти жамоаси зилзила туфайли ҳалок бўлади. 1719 йили оролда Англия ҳарбий кемасидан қочган денгизчилар вақтинчалик бошпана топади. Орол 1720 йили Англиянинг довул пайтида чўкиб кетган “Спидуэл” кемаси аъзолари учун паноҳ бўлади.

“Спидуэл” кемасининг баъзи денгизчилари ўзлари ясаган қайиқда жон сақлаб қолади, бошқалари эса оролга ҳужум қилган испанлар билан жандга ҳалок бўлади.

Хуллас, Мас-а-Тьерра оролини том маънода робинзонлар ороли дейиш мумкин. Дарвоқе, яқинда Чили ҳукумати Мас-а-Тьерра оролини Александр Селкирк ороли деб қайта номлади, Хуан Фернандес тизимига кирувчи Мас-а-Фуэра оролига эса Робинзон Крузо номини берди. 1823 йили Мас-а-Тьерра оролида Александр Селкиркка ёдгорлик ўрнатилган эди. 1863 йили унинг хотирасига Англия кемаларидан бирининг аъзолари ҳам ёдгорлик лавҳаси ўрнатилди. Унда “Мазкур оролда тўрт йилу тўрт ой танҳоликда яшаган Александр Селкирк хотирасига ўрнатилди” деб ёзилган.

Ҳозирги кунда оролда 400 чоғлиқ одам истиқомат қилади. Уларнинг барчаси, турган гапки, ўзлари яшаётган оролда бир вақтлар англиялик денгизчи истиқомат қилгани, ҳатто у ҳақда китоб ёзилгани тўғрисида яхши биледи ва табиийки, таъбир жоиз бўлса, машҳур ватандошлари билан фахрланади. Тўғри, Селкирк ҳақидаги китобни уларнинг ҳаммаси ҳам ўқимаган. Чунки орол аҳолисининг аксарияти саводсиз. Сайёҳ ва саёҳатчилар Александр Селкирк оролини камдан-кам зиёрат қилади. Сабаби — орол сайёҳлик йўналишларидан анча узоқда.

Бу жиҳатдан Америка қитъасининг нариги томонида жойлашган, Даниэль Дефо романидаги бадиий талқинга кўра, Робинзон Крузо яшаган Тобаго оролига омад кулиб боққан. У ерда ҳозирги вақтда “Ҳақиқий Робинзон ҳузурида” деган жозибали ном билан аталувчи меҳмонхона ва рес-

торан бор. Ресторанда хизматга шай ходимлар мижозга албатта “А-ля Крузо” деб аталувчи тансиқ маҳаллий таомни таклиф этади. Бундан ташқари, оролда АҚШ ва Лотин Америкасидан келган сайёҳларга хизмат кўрсатувчи аэродром ҳам мавжуд.

Робинзонлар ҳам ҳар хил бўлади

Мас-а-Тьерра ороли робинзонлар елкасига кўплаб машаққат ва қийинчиликлар тушган. Лекин уларнинг барчасини қўшиб ҳисоблаганда ҳам, испан денгизчиси Педро Серранонинг бошига тушган синовлар олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. Дейлик, Селкиркнинг кимсасиз оролда яшаши учун деярли барча зарур нарсалари — кийим-кечаги, милтиғи, ўқдориси, болтаси, пичоғи, қозони, тамакиси ва ҳатто Инжилигача бор эди. Мўътадил иқлимга эга бўлган оролда овқат ва ичимлик суви етарли эди. Денгизнинг қирғоққа яқин саёз жойларида балиқ, тошбақа ва қисқичбақа урчиган эди. Энг муҳими, оролда йирик йиртқич ҳайвонлар, захарли ило ну майда чивинлар йўқ эди. Бир сўз билан айтганда, Мас-а-Тьеррани рисоладагидек деб бўлмаса-да, ҳарқалай, робинзонлар учун жуда мос жой эди. Педро Серранода эса бундай имконият йўқ эди. У оз эмас, кўп эмас, етти йил яшашига тўғри келган оролни орол ҳам деб бўлмасди.

Бу воқеа олис 1540 йили бўлган эди. “Глория” номли испан кемаси, барча елканларини кўтарган ҳолда, тоза ва майин шамол етагида Перу қирғоқлари томон елиб борарди. Кемада денгизчилардан ташқари кўпгина муҳожирлар ҳам бор эди. Испан конкистадорлари (*испан ва португал босқинчилари “конкистадор”*

дейилган — тарж.) томонидан забт этилган инклар салтанатининг (*Инклар салтанати — Жанубий Америкадаги қадимий давлат. Испанлар томонидан босиб олинган ва йўқ қилинган. Бу салтанат давридаги айрим қалъалар қолдиқларигина сақланиб қолган — тарж.*) мислсиз бойликлари ҳақида эшитавериб, олтин талвасасида йўлга чиққан бу кимсалар тезда бойиб кетамиз ва белимизни бақувват қилиб юртга қайтамиз, деган умидда эди.

Ўша омадсиз кунда осмон эрта тонгдан мусаффо эди ва фалокат бўлиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Аммо пешиндан сўнг осмоннинг туси бўзаради, бутун борлиқни қоп-қора булут қоплаб, аллақайқдан довул туради. Денгиз кўпириб, кемага кучли пўртаналар ёпирилади. Кемадагилар довул ва долғалар зарбасига дош беролмай, мачта бортидан ташқарига отилиб кетади. Кеманинг куйруғи узилиб тушади. Сув кеманинг трюми — остки қисмига ёпирилади. Ва бир лаҳзада кема қутуриб ётган гирдоб қаърига фарқ бўлади.

Фақат Педро Серрано тирик қолади. Тўлқинлар уни бир неча соат давомида уммон бағрида ўйнатиб юради ва ниҳоят, пиёз пўстлогидек, қирғоққа ирғитиб юборади. ҳолдан тойган денгизчи судралиб қуруқликка чиқиб олади ва ҳушидан кетади. Ўзига келганида денгиз хотиржамгина чайқалиб ётар, осмон мусаффо, даҳшатли довулдан эса асар ҳам йўқ эди. Педро зўрға оёққа туриб, атрофга аланг-жаланг назар ташлайди. Ён-атрофдаги манзарани кўриб даҳшатга тушади: у узунлиги саккиз чақирим келадиган, гиёҳ зоти кўкармайдиган, на бир кўлмак, на бир тош кўзга ташланадиган қумлоқликка тушиб қол-

ган эди. Тасаввур қилинг, бир энламер, у ҳам бошдан-оёқ кумдан иборат. Чор атроф эса чексиз уммон. Серранонинг устидаги кийими ва белидаги пичоғидан бўлак ҳеч вақоси йўқ эди. Тўғри, бу ерда қаёққа қараманг, қовжираган сув ўтлари сочилиб ётарди. Лекин учкун чиқарадиган бирор нарса йўқ эди. Очликдан қийналган Серрано бир нечта қисқичбақа топиб, хомлигича паққос туширади. Ҳаммаси мазасиз ва шўрланиб кетган эди. Ташналиқдан томоғи қақраб борарди. Шундай вазиятда денгизчи ҳаётдан умидини узади: оролда ичимлик сув йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Шом кўлкаси туша бошлагач, Педро аллақерда кум остидан тошбақалар бош кўтариб чиқаётганини пайқаб қолади. У бир нечта тошбақанинг оёқларини осмондан қилиб ағдариб кўйишга улгуради. Кейин биттасининг бўйинини шартта кесиб, кекирдагига лабини босганча қонини сўра бошлайди. Қон чучук, жуда бемаза эди. Начора, осмон — йироқ, ер — қаттиқ! Серрано чанқоғини қондириб, тошбақа гўштини юпқа қилиб кесиб, қоқлаш учун кум устига ёйиб қўяди. Гўшт унча мазали эмасди, лекин егулик эди.

Орол атрофида тошбақа кўп эди. Айнан шу туфайли Педро тирик қолади. Тошбақаларнинг косасидан яхшигина идиш қилиб, уларга ёмғир сувини тўплайди. Сув парланиб кетмаслиги учун бир нечта чуқурча қазиб, сув тўла косаларни жойлаб, устини бўш коса билан ёпади-да, кўмиб қўяди.

Ҳаво очқ кунлари офтоб забтига оларди. Жазирамадан сақланиш учун Серрано кўп вақтини сувда ўтказди.

Денгизчи ҳамиша нима қилиб бўлса-да ўт топишни ўйларди. Олов

бўлса, пишган гўшт ейиши мумкин. Қолаверса, оловнинг тутуни яқин-атрофдан ўтадиган кемаларга бир ишора бўлади. Аксига олгандек, бутун оролда ушоқ бир тошча ҳам топилмасди. Педро оролни деярли қадам-бақадам кўздан кечириб, бунга ишонч ҳосил қилади. Шундан сўнг у денгиз тубидан тош ахтаришга тушади. Водариг, у ерда ҳам кумдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Охири омади чопади: қирғоқдан ярим милча (*бир денгиз милчиси — 1852 метр, ярим миля — 926 метр, қарийб бир километрга тенг — тарж.*) нарида, анча чуқур жойда бир неча тош парчалари ётганини пайқаб қолади. Жонини жабборга бериб, тошларни денгиз тубидан олиб чиқади. Қолганини эпласа бўларди. Серрано кўйлагидан қолган-қутган латтани эшиб, пилик ўрнида тошга яқинлаштиради ва пичоқнинг тифсиз томони билан тошга уради, зарбдан учкун чиқиб, тез орада орол устида тутун ўрлай бошлайди. Гулханни ёмғир ўчириб қўймаслиги учун денгизчи унинг устига тошбақа косаларидан бостирма ясаб қўяди. Шу кундан бошлаб Серранонинг дастурхонидан қоқ-қуритилган тошбақа гўшtidан ташқари, қовурилган гўшт ҳам пайдо бўлади. У ҳатто қайнатилган тошбақа гўштини ҳам истеъмол қила бошлайди. Гўштни майдароқ тошбақанинг косасида қайнатарди.

Ҳадемай уч йил ўтиб кетади... Бу муддат давомиди Серрано олис уфқда оролга яқинлашиб ўтиб кетаётган кемаларнинг елканларини кўрар, лекин улардан бирортаси ҳам тўхтамас эди. Шунга қарамай, Педро умидсизликка тушмасди.

Кунлардан бирида, худди Робинзон Крузо ҳаётида бўлгани каби, Серрано тақдирида ҳам Жумабой

пайдо бўлади. Лекин у ўйлаб топилган, китобий эмас, том маънодаги Жумабой эди.

Довулли бир тундан сўнг уйғониб қараса, соҳилда унинг ўзига ўхшаган бир одам турибди. Аввалига кўзларига ишонмайди. Лекин бу одамнинг деярли кип-яланғоч Педродан фарқли равишда иштон-кўйлаги бор, соқоллари ҳам тарвақайлаб кетмаган эди. Серрано ва номаълум зот бир-бирини кўриши билан даҳшатли тарзда қичқириб, турли томонга қочиб кетади. Серрано бу номаълум кимсани жин деб ўйлайди, янги “меҳмон” эса Педрони ҳали ҳеч қаерда учратмаган йиртқич деб хаёл қилади. Бу “йиртқич”нинг қандай қилиб худодан мадад сўраётганини эшитиб, келгинди тўхтаганча бақира бошлайди:

— Эй биродар, тўхтасанг-чи! Мендан қочмасанг-чи! Мен ҳам сенга ўхшаган бир насроний бандаман!

У тиз чўкиб, бор овози билан ибодат сураларини айта бошлаганидан сўнггина Серрано тўхтади. Улар қаттиқ кучоклашиб кўришади, бир-биридан бу ерга қандай келиб қолганини сўрайди, ҳар қайсиси ўз бошидан ўтган кулфат ва саргузаштларни гапириб беради.

Биргаликдаги ҳаёт бошланади. Дастлаб ҳаммаси яхши эди. Серрано ва унинг шериги (афсуски, унинг исми тарихий манбаларда ёзиб қолдирилмаган) биргаликда тошбақа овлар, гулханга ўтин терар, овқат тайёрлар эди. Кечалари гулхан ёнида ўтириб, бир-бирига бошдан ўтказган кунлари ҳақида гапириб берар, ватанга қайтиб бориш тўғрисида орзулар қилар, келажак режаларини тузар эди. Бироқ вақт ўтган сари гаплашадиган нарса ҳам тугаб борар, ав-

валгиларини эшитишнинг қизиғи йўқ эди. Гаплашишнинг маъниси қолмаган эди. Баъзида кун бўйи бир-бирига икки-уч оғиз гап қотишарди, холос. Оқибатда иккаласида ҳам лоқайдлик пайдо бўлади, бир-биридан бешиш, жуда майда нарсалардан ҳам гина-кудуратга боришлар бошланади. Кейин ўзаро ҳақорат ва жанжаллар пайдо бўлади. Иш шу даражага етдики, бир куни катта жанжалдан сўнг пичоқлар ишга солинади. Ажабки, азиз ўқувчи, билсангиз, бир замонлар Одам Отанинг дастлабки фарзандлари ҳам шу тахлит ўзаро душманликка борган эди.

Яхшиям, иш қотиллик билан яқунланмайди: робинзонлар вақтида ақлушини йиғиб олади. Бир-биримизни ўлдириб нима қиламиз, яхшилиқ билан хайрлашсак ҳам бўлади, деган қарорга келадилар. Дарвоқе, “хайрлашиш” деган сўзни ишлатсак ноўрин бўлар, чунки улар хайр-хўшлашиб қаёққа ҳам борарди дейсиз! Лекин ҳар бири ўз бошига — мустақил яшаши мумкин эди.

Эртаси куни улар оролни ва камтарингина рўзгорини тенг иккига бўлиб олади ва алоҳида яшашга киришади. Ҳар ким фақат ўз худудида ўзи сув ва ўтин гамлар, ҳар ким ўз гулханига ўзи ўт қалар эди.

Лекин бу ҳол узоқ давом этиши мумкин эмасди. Бир неча ойдан кейин оролчилар яраш-яраш қилишга тушади. Бунга нима сабаб бўлган — ёлғиз худога аён. Эҳтимол, кимгадир тезлик билан ёрдам керак бўлиб қолгандир. Балки шунчаки улардан бирининг қатъияти ғолиб келиб, кел энди, оғайни, бу беш кунлик дунёда аразни бас қилайлик деб, биринчи бўлиб қўл узатишга журъат этгандир. Нима бўлганда ҳам икковлон

ярашиб, кучоқлашиб, ёш болалар-дек роса бўкириб йиғлайди. Бошқа жанжаллашмайдилар. Ҳиссиётга берилмасликка, ўзларини қўлга олишга ўрганадилар.

Орадан яна бир неча йил ўтади. Одатдаги кунларнинг бирида — ўшанда 1547 йил эди — ким билсин, нечанчи бор уфқда елканлар кўзга ташланади. Серрано ва дўсти ғамланган барча ўтинни оловга ташлайди. Улкан гулхан гуриллаб ёна бошлайди. Кемадагилар тутунни пайқаб, оролга қараб йўл олади. Кемадан қайиқ тушириляётганини кўриб, робинзонлар қувонганидан йиғлаб юборади. Лекин уларнинг қувончи узокқа чўзилмайди: қайиқ қирғоққа етай деганда яна орқага қайтиб кетиш учун бурилла бошлайди. Қайиқдагилар соч-соқоли тўзиб кетган бу икки жонзотни аллақандай алвасти ёки жин бўлса керак, яхшиси, жонимизни хавф-хатарга қўймай қўяқолайлик, деган қарорга келади. Фақат оролчилар ибодат сураларини бакириб ўқий бошлагачгина денгизчилар бир оз иккиланиб, қайиқни яна орол сари буради.

Кема испанларники бўлиб, Перудан қайтиб келаятган эди. Серранонинг дўсти бир неча ойдан сўнг қаттиқ ҳаяжонни кўтаролмагани учун она юртини кўролмай, кемада жон беради.

Икки ойдан кейин кема Севилья бандаргоҳига келиб тўхтади. Педро Серрано ва унинг машаққатли саргузаштлари ҳақида эшитиб, бандаргоҳда катта оломон тўпланади. Ёввойисифат денгизчи ҳақидаги гап-сўзлар пойтахтгача етиб боради. Уни қиролнинг ўзи кўришни истаб қолади. Педрони асл ҳолида — соч-соқолини олмай, жанда либосда Мадрид-

га олиб борадилар. Йўл-йўлакай уни томошаталаб одамларга кўрсатиб пул ишлайдилар. Карл Бешинчи Педронинг ҳикоясини тинглаб, унга тўрт минг тилла унций — бутун бир хазина беришни буюради.

Серрано бойиб кетганидан сўнг Перуда, қадрдон оролидан узок бўлмаган қайсидир бир жойда яшаб қолишга қарор қилади. Аммо у ерга етиб бормасдан, йўлда вафот этади.

Педро Серрано робинзонномасини жасорат, унинг ўзини эса қаҳрамон деб аташ мумкин. Ва бунда заррача муболаға йўқ. Етти йил давомида беҳудуд ва аксарият пайтда нотинч уммон бағридаги куп-қуруқ кумлоқ оролда фақат мард, иродали ва қатъиятли (унинг бир неча ой давомида тош излаб тиним билмаганини эслайлик), ўзининг бир кун келиб албатта халос бўлишига ишонган, ҳаётга бениҳоя ташна ва заҳматкаш одамгина яшай олиши мумкин.

Афсуски, барча робинзонлар ҳам Педро Серрано каби бундай ажойиб хусусиятларга эга бўлмаган. Уларнинг орасида кўрқоқ ва мўрт, ҳаётнинг оғир-енгил синовларига дош беролмайдиган, янгича шароитга мослаша олмайдиганлари ҳам учраб турган. Тақдирни қарангки, айнан шундай робинзонлар одатда кўпроқ нобуд бўлган. Халқ тили билан айтганда, нариги дунёга ажалидан беш кун олдин равона бўлган.

Ана шундай омадсизлардан бирининг 1726 йилда ёзилган кундалиги Лондондаги Британия музейида ҳозир ҳам сақланади. Уни “Комптон” номли инглиз кемаси капитани Моусон Вознесения (Меърож) оролидан топиб олади. Аниқроқ қилиб айтганда, Моусон дастлаб ушбу Робинзоннинг бутун ҳолдаги тана суякларига

дуч келади ва ўша ерда ётган кундаликни ҳам кўриб қолади.

Жеймс Холборн исмли кундалик муаллифи, унда ёзилишига қараганда, асли денгизчи бўлган. Уни қандай гуноҳи учун жазолаб, кимсасиз оролда қолдириб кетганлари ҳақида муаллиф лом-мим демаган. Шундан хулоса қилиш мумкинки, айби енгил бўлмаган ва қилмишига яраша жазоланган. Қолаверса, ўша замонлардаги урф-одатларга кўра, унга нисбатан инсоф қилишган. Унга бир дунё нарса — чодир, бир бочка сув ва ҳатто озгина шароб, иккита челак, това, қозонча, болта, овмилтиқ, ўқдори, нўхат, гуруч, пиёз, чой, туз ва Инжил қолдириб кетишгани айни шундан далолат беради. Афтидан, ҳар қалай, Жеймс қаттиқ гуноҳкор бўлган.

Танҳоликда қолган денгизчи юрагини дастлабки кунданоқ умидсизлик эгаллайди. Уни ташлаб кетилган бу егуликлар тез орада тугаб қолади, кейин очимдан ўлишим аниқ, деган кўрқув муттасил таъқиб этади. “Мен ёлғизлик азоби ва кўрқинчдан қийналмоқдаман, — деб ёзган у кундалигида. — Энди ҳеч қандай умид қолмади, қодир эгам ўзи асрасин”.

Жеймс овчиликка мутлақо ярамасди: бор-йўғи бир нечта чайка — баликчи қуш отиб олади. Уларнинг патини юлиб, тузлайди ва офтобга ёйиб қўяди. Ўқ-дорини аямай ишлатиб, баланд қоя устига чиқади-да, энди кераксиз милтиққа кўйлагини илиб, чўққи устидаги ёриққа тиқиб тикка қилиб қўяди. Бу умидсизлик аломати эди. Холборн оролга яқин ўтадиган кемалардан биронтаси кўйлакни пайқаб қолар, деган илинжда эди.

Педро Серранога ягона егулик бўлган тошбақа гўшти Холборннинг

кўнглини айнитарди. Шунга қарамай, ўзини мажбурлаб бўлса-да, ўлиб қолмаслик учун шу гўштан ер эди. Бир неча бор балиқ овлашга уриниб кўради, лекин ҳар сафар ҳаракатлари беҳуда кетади. Озиқбоп илдизларни теришга ҳаракат қилади, аммо тезда бу юмушни ҳам тўхтатади: у ўсимликларнинг фарқига унча бормас, заҳарланиб қолишдан қўрқар эди.

Булари етмагандек, сувнинг ҳам туби кўриниб қолади. Егулик олиб, булоқ ёки жилға излаб йўлга тушади. Узоқ давом этган саргардонликдан кейин бир дарага дуч келади. Унинг тубида милтиллаб сув оқиб ётарди. Бироқ жилғани топгани билан унга қандай тушиб боришни билмайди. Балки бунга юраги дов бермагандир, балки ҳолдан тойгандир. Гап шундаки, тик қоятошларда юравериб бошмоғи тезда ишдан чиқади: пошналари титилиб, узоққа юришга ярамайдиган бўлиб қолади.

Холборн вазиятдан чиқиш, тўғри йўл топиш борасида қанчалик хом ўйлаганини унинг қуйидаги қайдларидан ҳам билса бўлади: “Семиз бир тошбақа топиб олдим, унинг тухуми кўп эди. Тухумни гуруч билан қовуриб, тансиқ таом тайёрладим. Исланиб қолади деб кўрққаним учун қолганини кўмиб қўйдим. Чунки оролдаги тошбақалар шунчалик баҳайбатки, ҳар қайсисини битта одам бир-икки кунда еб тугатолмайди. Кун иссиқ бўлгани учун сақлаб қўйишнинг ҳам иложи йўқ”.

Ўзингиз айтинг, бу ўринда тошбақа этини майдалаб, офтобда қоқлаб олган Педро Серранонинг тадбиркорлигини эсламай бўладими?

Кундаликни ўқиганимиз сари боёқишнинг кўрқувдан шалвираб, бутунлай бўшашиб боргани ва энг ёмони,

кун-бакун ақлини йўқота бошлагани яққол сезилади. Унинг кўзига бир-биридан даҳшатли нарсалар кўринади. Кундаликнинг сўнгги саҳифалари Жеймснинг бошига ёғилаётган бахтсизликлардан нолаю фигонига тўла. Бу саҳифалар аввало қушларнинг тухумини шимиса ҳам, тошбақа қонини ичса ҳам босилмаётган, аксинча, кучайиб бораётган ташналик азобидан шикоятлардан иборат.

Кундаликдаги сўнгги ёзув куйидагича эди: “Юраман-у, лекин фақат суньягим қолган, танимда заррача мадор йўқ, бошқа ёзолмайман. Қилган гуноҳларимдан пушаймонман, чин дилдан тавба қиламан. Ва мен кўрган қийинчиликларни ҳеч кимнинг бошига солмагин, деб Яратганга илтижо этаман. Бошқалар нажот топсин, шайтон васасасига учмасин, деб бу воқеаларни ёздим. Мен жонимни уни менга ато этган зотнинг ўзига топшираман. Умидворманки, у мени кечиради...”

Афсуски, Жеймс Холборннинг кўзи кеч очилади. Бизнинг шундай демоқдан ўзга иложимиз йўқ. У эртароқ охирашни ўйлаб яшаганида, эҳтимолки, худо ва бандалари томонидан унутилган бир оролда бунчалар хор бўлиб ўлмас эди.

Энди ҳикоя қилмоқчи бўлганимиз, айтиш мумкинки, робинзонномачилик тарихидаги ягона ҳодиса.

Маълумки, Россия ёки Испания, Бразилия ёки Ўзбекистонда бўладими — қатъи назар, дунёдаги барча болакайлар ҳайратланарли тарзда бир-бирига жуда ўхшайди. Уларнинг ҳаммаси жонсарақ, қизиқувчан, ғайратли ва ҳар бир ишда катталарга ўхшашга ҳаракат қилади. Тинч уммонининг кўз илғамас кенгликлари

сингиб кетган миттигина Ҳаво (Ева) оролидаги офтобда куйган қора-кура болакайлар бошқа тенгдошларидан заррача фарқ қилмайди.

Улар олти нафар бўлиб, Тоуга исмли тўнғичи ўн бир ёшда, у жўрабоши, энг кенжаси эса еттида эди.

Ҳаво оролида тирикчилик асосан балиқчилик орқасидан бўлгани учун бу ердаги ҳар бир эркак, табиийки, балиқчи ҳисобланарди. Ўз-ўзидан тушунарлики, бизнинг қахрамонларимиз ҳам балиқ тутиш билан шуғулланар ва келажакда балиқчи бўлиш орзуси билан яшарди. Тўғри, улар саёз жойларга чангак ташлаб, балиқ овларди. Уларнинг ота ва акалари эса ҳиндуларнинг пирог деб аталувчи узун ва тор қайиғига миниб, уммон бағрига чиқиб кетар ва у ерда тунец овлар эди. Тунец — оқунлар оиласига мансуб катта ва йиртқич балиқ. У ҳатто тажрибали балиқчига ҳам осонгина тутқич бермайди. Болакайлар ҳам тезроқ уммонга чиқиб тунец овлашни, иш бароридан келган пайтда катталардан мақтов эшитишни орзиқиб кутарди.

Кунлардан бир куни сўрайвериб ҳоли-жонига қўймаганидан сўнг отаси Тоугага денгизга чиқиб балиқ овлашга изн беради. Майли, қайиқни ҳам олақол, дейди у. Тоуга бу қувончни дўстлари билан баҳам кўришга шошилади. Жўралари унга ҳавас қилаётганини кўриб, ўша заҳотиёқ, қани, бўлақолинглар, сизларни ҳам олиб кетаман, бир маза қилинглар, дея уларни ҳам балиқ овига таклиф этади. Болалар қувончининг чеки йўқ эди.

Эртаси куни тонг ёриша бошлаши билан олтовлон қайиқни сувга судраб тушади, елканни ўрнатиб, кирғоққа яқин сувости қояларини четлаб, денгизга чиқади. Ҳаво худди

олдиндан келишиб қўйгандек очиқ ва осуда, самода булутдан асар ҳам йўқ эди. Болакайлар тобора соҳилдан узоқлашиб борарди, тез орада Ҳаво ороли кўздан ғойиб бўлади. Шундан сўнггина улар балиқ овига киришади. Овнинг бароридан келиши таъиндек эди — дастлабки уринишдаёқ бир нечта йирик балиқ тўрга тушади. Лекин ҳали бу чинакам балиқ ови эмасди. Ҳамма қачон тунец тўрга илинаркан, дея бетоқат кутарди.

Кутилмаганда довул туради. Болалар балиқ овлашга берилиб кетгани боис осмонда булут пайдо бўлгани, у шиддат билан кўпайиб, самони бутунлай қоплаб олганини ҳам билмай қолади. Дафъатан шамол бошланади, уммон чайқалиб, ёмғир томчилай бошлади. Ёш балиқчилар елканни йиғиштириш ҳақида ўйлаб улгурмасиданоқ кучли шамол зарбидан мачта мажақланиб кетади.

Болалар, ҳақиқий балиқчилар каби, кўзёши қилмай, талвасага тушмай, кулфатга мардона қарши туради. Улар қайиқнинг тўшига қаттиқ ёпишиб, айни чоқда унинг мувозанатини сақлашга тиришади. Уммон, гўёки болаларнинг матонатини синаб кўрмоқчидай, кутурганча қайиқни, худди кокос ёнғоғи пўчоғи мисол, у ёқдан бу ёққа отиб, ирғитиб ўйнади.

Шиддатли пўртана бир неча кун узлуксиз давом этади. Ва ана шу кунлар мобайнида тизгинсиз омонат қайиқча уммон бўйлаб чирпирак бўлиб айланиб, тўлғониб юради. Кичикрок

болалар бутунлай ҳолдан тойган алфозда қайиқ тубида чўзилиб ётарди. Энг ёши каттаси бўлган Тоуга ва Мауги уларни хом балиқ ва кокос ёнғоғи пўчоғига тўпланган ёмғир суви билан боқади.

Ниҳоят, қайиқ бир куни қирғоққа келиб тўхтади. Кейин маълум бўлишича, улар етиб келган манзил Ҳаво оролидан 140 чақирим нарида жойлашган Ота (Ата) ороли экан. Оролда одам зоти яшамас эди.

Тоуга ва унинг дўстлари оролда роппа-роса 450 кун ҳаёт кечиради. Улар робинзонлик қисматига тезда кўникади ва овқат топиш йўлларини ўрганиб олади: мудраб ётган қушларни тутар, қумдаги тошбақа тухумларини кавлаб олар, кокос дарахти устига чиқиб ёнғоғини терар эди.

Ёш робинзонларни бир гал орол яқинидан ўтиб қолган “Жаст Дэвид” номли Англия кемаси олиб кетади. Болаларнинг ҳаммаси соғ-саломат, тетик ва куч-ғайратга тўлиқ экани “Жаст Дэвид” денгизчиларини ҳайратга солади.

— Биз бу ерда умр бўйи яшашимиз ҳам мумкин эди, — дейди робинзонларнинг энг кенжаси. — Фақат ота-оналаримизга ачинамиз. Улар бизларни соғинаётган бўлса керак.

Сиз нима дейсиз, билмадим-у, лекин Ҳаво оролининг бу жасур болакайларини катта ёшли, яна денг, денгизчи бўлмиш Жеймс Холборн амаки билан мутлақо ёнма-ён қўйиб бўлмайди.

Охири келгуси сонда

Tarixiy taraqqiyot va ijtimoiy tasavvur

Инсон келажagini ўз тафаккури ва қўли билан яратеди. Шоир "Ғойибдан келажак бахт бир афсона" (Ғ.Ғулом) деганида инсоннинг ана шу яратувчанлик кучини назарда тутган. Яратувчанлик эса тарихий тараққиёт қонуниятларини билиш ва келажакни илмий фараз қилиш билан боғлиқдир.

Тарихий тараққиёт қонуниятлари ижтимоий ҳаётдаги мураккаб, бир-бирини рад этувчи куч, манфаат ва оқимларнинг фундаментал хусусиятларини ифодалайди. Улар жамият ҳаётининг туб илдизларини, барча гуруҳ ва ижтимоий қатламлар ўртасидаги муносабатларни, немис файласуфи Карл Ясперс ибораси билан айтганда "давр мағзини" камраб олади.

Кейинги йилларда илмий-тарихий изланишларда догматик тарихий-материализм ўрнига турли назарий концепциялар юзага келди. Улардан бири тамаддуний ёндашувдир.

Мазкур ёндашувнинг шаклланиши немис олимлари И.Гердер, О.Шпенглер ва инглиз тарихчи-файласуфи А.Тойнби номлари билан боғлиқ. Агар И. Гердер (1744-1803) асарларида тил, санъат, маданиятнинг инсоният тарихидаги ўрни тадқиқ этилган бўлса, О.Шпенглер (1880-1936) асосий эътиборни умуминсоний тараққиёт ва маданиятнинг юзага келиши, кучга тўлиши ҳамда емирилиши ёки тамаддунларнинг шаклланиш босқичларига қаратади. А.Тойнби (1889-1975) эса жаҳон тарихини 21 тамаддунга бўлиб ўрганиш ғоясини илгари суради. Унинг фикрига кўра, тамаддунлар локал, яъни ўз доирасида, бошқаларидан айрича, мустақил ривожланган.

Тамаддуний ёндашув, тарихий материализмдан фарқли ўлароқ, жамият тараққиётини бешта босқич ва антогонистик кучлар курашидан иборат дея талқин этмайди; у инсон, жамият ва маданиятнинг шаклланишини тадрижий ривожланиш натижаси сифатида баҳолайди. Тамаддуний ёндашув келажакни илмий фараз қилишда ҳам ана шу мезонга таянади.

Айрим кишилар ҳаётнинг мураккаблиги, та-

содифларга бойлигини рўқач қилиб, жамият тараққиётини аниқ башорат этиш мумкин эмас, деган хулосага келади. Дарҳақиқат, кенг ижтимоий-тарихий жараёнларни айрим кишилар ҳаётидан олинган мисоллар орқали тўлиқ ва мукамал фараз қилиб бўлмайди. Тор нарса кенг нарсани ўзига жо этолмаганидек, алоҳида индивид ҳаёти кенг ижтимоий ҳаёт хусусиятларини тўлиқ акс эттира олмайди. Ҳар бир индивид ҳаёти ва қарашларида умумий жараёнга зид жиҳатларни истаганча топиш мумкин. Фридрих Ницше "Тарихни унинг ўзи каби кенг, яъни тарихни яратувчилар баҳолаша арзийди" деганида айрим мисоллар билан ҳали тарихни билиш, баҳолаш мумкин эмаслигини таъкидлаган.

Фараз реал борлик ва ижтимоий муносабатларни илмий билишдан келиб чиқиб илгари суриладиган фикрлардир. Тахминан айтилган фикр илмий фараз эмас, чунки у ҳар доим ҳам узоқ кузатишлар натижаси бўлавермайди. Тўғри, баъзан киши ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб, муайян ҳодисанинг икки, уч кун ёки бир ойдан кейин нималарга олиб келишини адашмай айтиб бериши мумкин. Бу ўринда шахсий ҳаётий тажриба фараз ўрнини босади. Аммо умумий тарихий жараёнларни илмий фараз қилишда шахсий ҳаётий тажрибага, у қанчалик катта бўлишдан қатъи назар, таяниб бўлмайди. Бу — биринчидан.

Иккинчидан, ҳаёт тасодифларга, истисноларга бой. Ижтимоий муносабатлар ранг-баранг бўлиб боргани сайин тасодиф ва истисноларнинг пайдо бўлишига шунчалик кенг имконият яратилади. Бироқ тасодиф ва истиснолар айрим ҳолларда умумий тарихий жараёнларга зид бўлса-да, барибир унинг негизда вужудга келади.

Учинчидан, марксизм-ленинизмнинг энг катта хатоси тарихий тараққиётдаги тадрижийлик, ворисийлик ва маданий ривожланиш қонуниятлари ўрнига ғайримантикий, ғайриҳаётий концепцияни, яъни келажакни синфий низоларни авж олдирган ҳолда куриш ғоясини ил-

гари сурганида эди. У тенглик, адолат, синф-сиз жамият куришга ички қарама-қаршиликларни атайин антогонистик қарама-қаршиликларга айлантириш орқали эришмоқчи бўлди. На-тижада “порлоқ коммунизм” куриш ғояси ғайринсоний фаразга айланди. Расул Ҳамзатов ибораси билан айтганда, “Агар сен ўтмишга тўппончадан ўқ узсанг, келажак сени замбарак билан қарши олади”.

Бугун Ўзбекистон умуминсоний ва демократик тамойилларга асосланган фуқаролик жамияти куришни мақсад қилиб қўйган. Бу ғоя жамиятимизда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ҳамда маънавий-ахлоқий муносабатларни тубдан ўзгартиришга олиб келмоқда.

Бу борада халқимизнинг хошиш-иродаси, юртдошларимизнинг яратувчанлик кучига таянган ҳолда катта ютуқларни қўлга киритмоқдамиз.

Кишилар эркин ва бахтиёр ҳаёт куришга интилар экан, улар тарихий тараққиётни маълум бир андоза шаклида тасаввур этади. Бу шахсий, оддий ҳаётий тажрибадан кенг бўлган ижтимоий тасаввурдир. Ижтимоий тасаввур шаклланган жойда эса тарихий тараққиётни аниқ фараз қилишга замин ҳозирланади.

Тангрикул ҲАМРОЕВ,

Тошкент Юридик институтининг
доценти

Til va dil birligi

Тил — воситаи робитаи оламиёндир. У инсонга ўзлигини англаш, фикр-туйғулари, орзу-истакларини ифодалаш ва ўзгалар билан муомала қилиш учун берилган. Шу боис ижтимоий ҳаётни тилсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Тилнинг софлиги, нафислиги, кундалик ҳаётда тўғри ишлатилишини доим назорат қилмоқ зарур. Чунки тил орқали халқ, миллат ўзининг қиёфасини намоён этади.

Ҳар бир мамлакатнинг ўз рамзлари мавжуд, улар орқали давлатлар бир-биридан фарқланади. Булар — давлатнинг номи, ҳудуди, байроғи, герби, мадҳияси, конституцияси, фуқаролиги ва тилидир. Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқароликни таъминлайдиган, уларни бир-бири билан бирлаштирадиган муҳим восита — давлат тилидир. Тил миллатнинг бирлиги, унинг узвий, таркибий қисми ҳисобланади. Унда миллатнинг ўтмиши, ҳозир ва келажаги муҳасамлашган бўлади.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганига ҳам ҳадемай ўн беш йил тўлади. Конституциямизнинг 4-моддасида: “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили — ўзбек тилидир”, деб муҳрлаб қўйилган. Неча йиллардан буён ўзбек тили халқ ўртасидаги оддий мулоқот воситасини бажаришдан тортиб давлат ва ҳукумат ишларида расмий тил сифатида қўлланиб келмоқда. Масалан, мамлакатимизнинг қонун чиқарувчи олий органи — Олий

Мажлис сессиялари ўзбек тилида олиб борилмоқда. Юртимизда янги қонунлар, Президентимиз фармонлари ва ҳукумат қарорлари ҳам ўзбек тилида қабул қилинаётир. Оммавий ахборот воситалари — газета ва журналларининг кўпчилиги, радио ва телевидение дастурлари ҳам асосан давлат тилида олиб борилаяпти.

Маълумки, дунёда кўп миллатли бўлмаган бирор-бир мамлакат ёки давлат йўқ. АҚШ, Хиндистон, Хитой, Буюк Британия, Франция, Россия каби мамлакатлар бунга мисол бўлиши мумкин. Бу мамлакатларда ягона фуқаролик мавжуд. Бир давлат ҳудудида яшайдиган турли миллат ва элат вакилларини ягона фуқаролик атрофига жипслаштириб турадиган омиллардан бири ҳам давлат тилидир. Шунинг учун ҳам бундай мамлакатларда давлат тилини яхши билиш фуқароликка қабул қилишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Масалан, Америка Қўшма Штатларининг расмий (давлат) тили тўғрисидаги қонуннинг (билл) 162-моддасида: “Инглиз тили Америка Қўшма Штатлари ҳукуматининг Расмий (давлат) тилидир”, деб ёзиб қўйилган. Қонуннинг “Фуқаролик бурчлари” деб номланган 163-моддасида эса: “Америка Қўшма Штатлари барча фуқароларни ўзларининг жисмоний ва ақлий қобилиятлари доирасида инглиз тилида ўқиш, ёзиш ва гапиришга даъват қилади” деган норма мавжуд. Мазкур

қонуннинг 169-моддаси: “Америка Қўшма Штатларининг ҳар қандай агентлиги (ташкilotи) ёхуд департаменти (вазирлиги) Штатлар ҳукуматидан ёхуд унинг тармоқларидан, ёхуд ҳар қандай шахсдан, ёхуд ташкilotдан инглиз тилидан бошқа тилда мулоқот қилишни, ёхуд материаллар билан таъминлашни талаб қилиши мумкин эмас” деб бошқа тилларда гапириш ва иш юритишни ман қилади. АҚШ социолингвисти Элизабет Мертз “Тилнинг тафаккурга таъсири тўғрисидаги ижтимоий назария” асарида бунинг сабабини шарҳлаб, бундай деб ёзади: “Инглиз тилини яхши билиш АҚШ фуқароси бўлиш — бу сиёсий концепцияни тушунишни талаб этар экан, мазкур ижтимоий назария АҚШ фуқароси мақоми билан инглиз тилини билиш ўртасида тенглик борлигини билдиради”.

Демак, давлат тили ва унинг мақоми тўғрисидаги ижтимоий назариянинг илдизи анча чуқур. Тил унда гапирадиган халқларнинг тафаккур ва маънавиятини шакллантиради.

Хорижий тилларни ёшлиқдан ўргатишга ниҳоятда масъулият билан қараш керак, чунки шахс дунёқарашини шакллантиришда биринчи ўрганилган тил умрбод ва ўчмас из қолдиради. Модомики, АҚШнинг сиёсий ғояларини, концепцияларини фақат инглиз тили орқали чуқур тушуниш мумкин экан,

мазкур тилни эрта ўрганиш шахснинг бу борада мутахассис бўлиб шаклланишида муҳим ўрин тутади.

Давлат тилимиз ўзбек тили бўлгани учун миллий мафкурамиз истиқлол ғояси, маънавий-ахлоқий қадриятлар, халқимизнинг бой тарихи, мумтоз санъати ва адабиёти, урф-одатлари, анъаналари ҳам айнан шу тилда ифодаланиб, сайқалланиб, ривожланиб, мукамаллашиб боради. Буни тушуниш, унинг мазмун-моҳиятини теран англаш учун ҳам ўзбек тилини пухта билиш керак. Чунки, бу қадриятларни бошқа бир тилда ифодалаш, чуқур ҳис этиш, улардан завқланиш мумкин эмас.

Шундай қилиб, кўп миллатли давлатимиз халқларини ягона фуқаролик тамойиллари атрофида жипслаштирадиган, уларда давлат сиёсатига содиқлик ва ватанпарварлик ҳисларини шакллантирадиган етакчи омил давлатимизнинг расмий тили — ўзбек тилидир. Демак, бу тилни давлат тили сифатида тан олиб, шу тилда иш юритиш нафақат қонуний талаб, балки шу юртга, унинг халқига, миллатига содиқлик ва фидойийлик намунасидир.

Қосим МАЪМУРОВ,

филология фанлари номзоди, доцент

Абдуваҳоб ҚўЧҚОРОВ,

фалсафа фанлари номзоди, доцент

Kulgi ma'naviyati

Ўзбек халқи кўпминг йиллик маданий мероси сифатида сўз санъатини юксак қадрлайди. Ундан куч-қувват, маънавий озиқ олади.

Сўз санъатининг таъсирчан ва жозибали бир тури — ҳажвиёт. Ақли теран, маънавияти юксак, эзгулик йўлида собитқадам миллатгина ҳажвни тушунади ва қадрлайди. Ҳажв маънавий қадрият сифатида жамият аъзоларини бир-бирига янада яқинлаштиради, бирлаштиради, ўзаро меҳр-оқибатни мустаҳкамлайди. Кулги — тинчлик, фаровонлик, тотувлик рамзи. Уруш ва тўполон, ўзаро низолар юз бериб турган муҳитда кулгига ўрин бўлмайди.

Инсон доимо тинчлик, хотиржамлик, кут-барака, меҳр-муҳаббат муҳитида яшашни орзу қилади. Шунинг учун у маънавий камолот, мод-

дий фаровонлик учун курашиб яшайди, ҳеч бир соҳада камчилик, кўнгилсизлик, англашилмовчилик бўлмаслигини истайди. Лекин одамларнинг онги ва дунёқарашини, билим савиясини ва нафс даражасини ҳар хил бўлгани учун уларнинг бир-бирини англаши ҳам турлича кечади. Шу боис ҳаётда ҳам ачинарли, ҳам кулгили воқеалар учраб туради. Юксак ақл эгалари кундалик турмушдаги камчиликларни баъзан жиддий, баъзан кулги воситасида танқид қилади.

Истиқлол кулги санъатига ҳам мустақиллик ва эркинлик берди. Энди кулги ва ҳажв санъатидаги мезон ҳам аниқ: қўлингдан келса — кулдир, қўлингдан келмаса — чиранма.

Бугунги кунда чинакам ҳажвий асар яратиш учун ақлли, зукко, сўзга чечан бўлишнинг ўзи

кифоя қилмайди. Бугуннинг ҳажвчиси маънавий етук, ҳалол-пок, бегараз, камтар, дилида одамларга нисбатан меҳр-муҳаббати кучли бўлиши даркор.

Халқимизнинг уста ҳажвчи адиблари кўп. Улар орасида айниқса, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад ижоди алоҳида ажралиб туради. Ёзувчи асарларининг халқчиллигини таъминлаган омиллар ҳақида гапирганда, аввало устоз адибимизи шахсиятидаги самимийлик, қувноқлик, зукколик, тўғрисиқлик, яхшиликка жонфиқолик каби хислатларни тилга олиш зарур. Саид Аҳмад ўз халқини ниҳоятда севади, унинг шодлигидан қувониб, нуқсон ва камчиликларидан ташвиш тортади. У одамларни қулдириш, уларга кулги улашишни беминнат хизмат деб тушунади. Саид Аҳмаднинг серқирра ижоди адабиётшуносликда бир қадар ўрганилган. Аммо унинг ҳажвиёти фалсафий-эстетик жиҳатдан махсус тадқиқ этилмаган.

Саид Аҳмаднинг ўзи дунёдан қулмай ўтиб кетган инсонни энг бахтсиз одам деб таърифлайди. Дарҳақиқат, ичида губори йўқ кишигина қулади. Аммо шуниси ҳам борки, ўзбекининг гапига кулиш учун, аввало, ўзбек бўлиш керак. Демак, кулги миллий тил ва тафаккур билан бевосита боғлиқ. У кўпинча шакл ва мазмуннинг бўзилишидан юзага келади. Инсон ҳар бир нарса, ҳодиса ва одатдан шакл ва мазмун мутаносиблигини ахтаради. Унинг эстетик диди, билиши шунга кўникиб қолган. Шунинг учун бирон-бир гап тингловчида одатдаги тушунчага тескари маъно пайдо қилса, у кулиб юборади. Баъзан қайсидир ҳолат ҳам кулгига сабаб бўлиши мумкин. Бунинг учун томошабин ҳолатнинг шакл ва моҳияти тўғрисида маълум тушунчага эга бўлиши керак.

Психология фанидан маълумки, инсон нафси ҳар нарсага қодир. Шарқ мумтоз меросида нафс таҳлилига бағишланган, унга қарши кураш йўлларини кўрсатган китоблар кўп.

Дарҳақиқат, инсон нафси турли даражада бўлганидек, унинг кайфияти, ҳолати ҳам турли вазиятда бўлади. Бирор нарсадан севинувчи ёки хафа бўлувчи ҳам, бировга ғазаб ёки муҳаббат улашувчи ҳам — аслида, нафсимиз.

Агар биз ҳажвга ҳам нафс даражалари ва ҳолатлари нуқтаи назаридан қарасак, ҳажвий асарларнинг табиати, одамларга ёқиш-ёқмаслиги, ўткинчи ёки боқийлиги, ҳақиқатга яқинлиги ёки аксинча, сохталлиги сирларини тасниф этиш имконини қўлга киритамиз.

Нафс ҳақидаги фикрлардан маълум бўладики, ғазаб қуввати инсонга ўзини ва номусини сақлаш учун ато этилган. Унинг пайдо бўладиган, куч оладиган жойи — инсоннинг юраги. Юрак — инсоннинг ҳимоя қуввати сақланадиган асосий аъзоси. Агар ҳимоя қуввати ғазаб,

нафрат шаклида намоён бўлса, у ўзга кишининг руҳияти ва ҳолатида салбий биомайдон вужудга келтиради. Салбий биомайдон ҳар икки томондан ҳам ортиқча куч — энергия сарф бўлишига олиб келади. Биз буни “фалончи мени хафа қилди”, “кайфиятимни бузди”, “асабим бузилди” тарзида ифода этамиз.

Демак, инсон ғазабини икки — ё жиддий, ё кулгили тарзда баён этиш имкониятига эга. Назаримизда, ўткир сатиралар, танқидий ҳажвийлар қуввати ғазаб маҳсули ўлароқ яратилади. Бу сатирик асарлар инсонлардаги ёки жамиятдаги иллатларга нафрат ва ғазабни ифода этади. Албатта бундай асарлар ҳам ўқувчига маълум маънода яхши кайфият бағишлайди. Аммо инсон ундан барибир ўзи истаган руҳий озиқни тўлалигича ололмайди. Шу сабабли сатирик асарлар вақт ўтиши билан ўз вазифасини бажариб бўлиб, одамларнинг эътиборидан қолиб кетади.

Агар асарда самимий табассум уйғотадиган гап бўлса, кулги қилинган одам ҳам хафа бўлмайди. Чунки бундай асарлар ғазаб эмас, инсонга меҳр-муҳаббат маҳсули сифатида пайдо бўлади.

Халқимиз севиб томоша қиладиган аския, латифа, интермедия ва комедияларнинг яшовчанлиги ҳам уларнинг ғазабдан холилиги, самимиятга тўлаллиги билан изоҳланса, ажаб эмас.

Ҳажвчилар ўз ижодини юксалтириш, қоқиниб-сурилмаслик, гоёвий-сиёсий таҳотога йўл қўймайлик, энг муҳими, халқни тўғри йўлга бошлашга ўз ҳиссасини қўшиши, эстетик дидни ўстириши учун кулгининг табиати, пайдо бўлиш сабаблари, ҳажв усталарининг маҳорат мактабидан яхши хабардор бўлиши керак. Оғзаки сўз усталари ҳажвчи адиблар маҳоратидан сабоқ олиб, ўз билим савиялари ва эстетик таъмоилларини мукамаллаштириши зарур. Чунки оғзаки кулги санъати ёзма ҳажвий адабиёт тажрибасисиз ривожланмайди, бир жойда депсиниб қолади.

Ҳажвчи ва қизиқчилар адабиёт, фалсафа, тарих, педагогика, психология, диншунослик каби кўпгина соҳаларни, бир неча тилни, халқ маданияти ва миллий маънавиятни, умумбашарий қадриятларни, ёшлар ва кексалар феъл-атворини, жаҳон сиёсатини яхши билиши керак. Шундагина у одамлар эътиборини қозона олади.

Қисқача айтганда, ҳар қандай ижодкор каби, ҳажвчи ҳам ўзини халқнинг истеъдодли фарзанди деб билиши, шунга муносиб яшаши лозим.

Шерали ҲОЖИЕВ,

илмий тадқиқотчи

Dizayn — san'atmi yoki tijorat vositasi?

Маданиятнинг гуллаб-яшнаши шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишига боғлиқ. Италияда илк шаҳарлар XII-XIII асрларда пайдо бўла бошлайди. Шундан сўнг савдо-социк, хунармандчилик жадал тараққий этади. XV-XVI асрлардаги Оврупо Уйғониш ёки Ренессанс даври ҳам ана шундай тараққиёт маҳсулидир. Жамиятнинг маънавий ва маданий турмушида кўп нарсалар такомиллашади, янги мафкуравий қарашлар, эстетик эҳтиёжлар шаклланади, айни чоқда буюмлар олами ҳам, одамларнинг дунёқараши ҳам ўзгаради. Мовут тўқиш, темир ва ёғочни қайта ишлаш корхоналарида жисмоний меҳнат ўрнини сув кучи билан ишлайдиган механик дастгоҳлар эгаллайди. Бадиий ва техник ижодиётнинг бир-бирига боғлиқлиги шу нарсада ҳам кўринадики, айтилик, рассомчилик ва ҳайкалтарошлик одатдаги қасб-хунарларга тенглаштирилади.

Ўша даврнинг энг машҳур рассом-муҳандисларидан бири Леонардо Да Винчи (1452-1519) эди. У тўқимачилик ва қурилиш машиналарини, металга пардоз берувчи дастгоҳларни лойиҳалаштиради.

Илк Уйғониш даври санъати учун оддийлик ва аниқлик ўзига хос хусусият бўлиб, уларда антик давр қадриятлари қайта гавдалантирилади.

Уйғониш даври кейинроқ бошқа мамлакатларга ҳам ёйилади, Оврупанинг маданий маркази аста-секин Италиядан шимолга кўчиб ўтади. У ердаги буюмлар оламида Италия санъати ва хунармандчилигининг таъсири сезилиб турса-да, лекин халқлар аънаналари ҳам ўз аксини топган эди. Масалан, Франция, Голландия ва Германияда шифтлар итальян палаццоларига нисбатан пастроқ, дераза ва эшиклар кичикроқ, интерьерлар ҳам бошқача эди.

XVII асрнинг бошларига келиб, Фарбий Оврупода ҳашаматли саройлар, қасрлар қурила бошлаган. Зинапоялар ҳайкаллар билан безатилиб, фавворалар билан уйғунлаштирилган. Бу давр санъати “барокко” номини олган. Мебелларни безатиш усули бойитилиб,

ўйма нақшлар билан бир қаторда садаф ёки бронза ишланган.

XVII асрнинг охирида Франция модалар мамлакатига айланиб қолади. Қирол Людовик Ўн тўртинчи ҳукмронлик қилган даврда француз саройининг дабдабаси тилларда дoston бўлиб кетади. XVII асрнинг иккинчи чорагида жаҳон меъморлиги монументаллик ва конструктив равшанликдан маҳрум бўлади. Бу ҳол айниқса интерьерларда яққол кўзга ташланади: деворлар ва шифтлар ялпи декорацияга айлантиради. Шундай қилиб, “Рококко услуби” даври (“рокайль” — рокавина кўринишидаги ўрам демакдир) бошланади.

XIX асрнинг ўрталарида, хунармандчилик ва санъат соҳасида турли оқимлар ўртасида қизгин кураш бошланган бир пайтда янги услубий йўналиш — модерн оқими вужудга келади. “Модерн” — янги демакдир. Янги услубнинг дастлабки аломатлари бельгиялик меъмор ва рассом Ван де Вельде ишлаган интерьерларда пайдо бўлади. 1897 йилда Дрезденда бўлган халқаро кўргазмада унинг ишлари кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб этади. Тез орада бу услуб Оврупанинг бошқа мамлакатларида ҳам кенг тарқалади...

1919 йилда Германиянинг Веймар шаҳрида “Баухауз” (қурилиш уйи) ташкил этилади. У дизайн билан шуғулланадиган дастлабки ўқув юрти эди. “Баухауз”га унинг ташкилотчиси, немис меъмори Вальтер Гропиус бошчилик қилади. Қисқа вақт ичида “Баухауз” дизайн соҳасида чинакам методик марказга айланади.

“Баухауз” фаолиятининг бошланиши ўзаро уйғун буюмлар муҳитини вужудга келтириш йўли билан жамиятни қайта қуриш мумкин, деган хаёлий ғоялар таъсири остида ўтган. “Баухауз” тарихидаги муҳим босқич — билим юртининг Веймардан саноят шахри Дессауга кўчиб ўтиши бўлди. Бу ерда, Гропиус лойиҳасига биноан, жаҳон меъморлигининг ноёб намунаси бўлган махсус бино барпо этилади. Унда ўқув аудиториялари, устахоналар, талабалар ётоқхоналари, профессорларнинг квартиралари

ўзаро уйғунлашган ҳолда қурилган. “Баухуз” фақат дизайнерлар тайёрлабгина қолмай, меъморлик ва бадий конструкциялашнинг чинакам илмий лабораторияси бўлиб ҳам хизмат қиларди.

Дизайнерлар ёрдамида катта муваффақият қозонишнинг ёрқин мисоли Фарбий Германиянинг “Браун” фирмасидир. Фирманинг етакчи дизайнери Фриц Айхлер фирма маҳсулотини таҳлил қилиб чиқади ва харидорнинг умумлашган образини назарда тутиб, тузилиши оддий, функционал жиҳатдан бунқсон транзисторли приёмниклар моделини тайёрлайди. Натижада шундай русумли приёмниклар харидоргир бўлиб кетади.

“Браун услуги” жаҳон тижоратчилигида дизайннинг муҳим воқеа эканидан далолат беради. “Браун услуги” — ҳар қандай декоратив қўшимча ва материаллар ясамалигининг йўқлигидир. Бу кулранг нозик товланишлар, қора ва оқ тусларнинг уйғунлиги асосига қурилган одми ранглар йиғиндисидир. Бу тежамли услуб. Шу боис ҳозирги замонда тижорат ва тадбиркорликнинг муваффақияти дизайн санъати билан чамбарчас боғлиқ.

Комилжон ҒУЛОМОВ,

Низомий номидаги Педагогика университетининг ўқитувчиси

Ranglar tilsimi

Дунё биз билмайдиган, баъзида ҳатто тасавур ҳам қилолмайдиган сир-синоатга тўла. Инсон уларни мукамал ўрганиш ва моҳиятига етишга ожизлик қилади. Аждодларимиз Оллоҳнинг қудратидан далолат берадиган мўъжизалар қаршисида лол қолиб, бу дунё шу қадар мукамалки, ундаги ҳеч нарса бекорга яратилмаган, деган хулосага келганлари ҳам бежиз эмас.

Биргина ранглар жозибасини олиб кўрайлик. Бу оламнинг гўзаллигини, нарсалар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутларни рангларсиз тасавур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам олимлар асрлар мобайнида ранглар ҳақида кўп бош қотирган, бу мавзуда қанчадан-қанча тадқиқотлар қилган.

Рангни илмий ўрганиш борасидаги саъй-ҳаракатлар натижасида рангшунослик фани юзага келган. Ҳозир бир қанча давлатларда шу йўналишда махсус институтлар, илмий марказ ва лабораториялар мавжуд. Уларда ранглар воситасида инсонни даволаш, тарбиялаш, қалбида турли туйғу, онгида фикр уйғотиш, одамнинг ички дунёсини билиш, маънавиятини шакллантириш каби мавзуларда мунтазам тадқиқот олиб борилмоқда.

Дарҳақиқат, биз умримизнинг ҳар лаҳзасида рангларга ошно бўламиз. Лекин уларнинг руҳиятимизга таъсирини ҳаммавақт ҳам ҳис қилавермаймиз. Ҳолбуки, ранглар инсон

маънавиятини шакллантиришда муҳим ўрин тутуди. Улар ҳар дақиқада руҳиятимизга ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин.

Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби мутафаккир боболаримиз рангларнинг номлари, турлари, рамзий маънолари, инсон соғлиги ҳамда руҳиятига таъсири ва бошқа хусусиятлари ҳақида ибратли фикрларни ёзиб қолдирган. Чунончи, Абу Райҳон Беруний “Китоб ал-жавоҳир маърифат ал-жавоҳир” (“Минералогия”) асарида рангларнинг 200 дан зиёд турини санаб, уларнинг келиб чиқиши тўғрисида маълумот берган.

Аждодларимиз бизга ранг ва унинг инсон ҳаётидаги ўрни, шифовий, тарбиявий, фалсафий, руҳий жиҳатлари ҳақида шундай кўп маънавий хазина қолдирганки, афсуски, биз бу меросдан етарли фойдалана олмаяпмиз. Таълим тазими, тиббиёт, техника, қишлоқ хўжалиги, иқтисодиёт ва бошқа соҳаларда бу масалага жуда кам эътибор берилляпти. Ҳолбуки, жаҳондаги ривожланган давлатларда рангга жуда катта аҳамият қаратилади. Бизда, катта илмий мерос бўлишига қарамай, рангшунослик бўйича ханузгача бирорта олим етишиб чиқмагани ачинарлидир. Рангларни яхши билмаслигимиз баъзан иқтисодиётимиз ривожига, энг ёмони, юртдошларимиз саломатлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Чунон-

чи, ота-боболаримиз сариқ рангни сариқ касалга даво деб ҳисоблаган. Шунинг учун беморга сариқ либос кийдирилган ва у ётиб турадиган уй сариқ рангли буюмлар билан жиҳозланган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.) ҳам касал кўргани сариқ салла ўраб борганлари бежиз эмас. Чунки сариқ ранг қуёш нури, илиқлик, кўтаринки руҳ рамзи ҳисобланган. Ультрабинафша нурдан замонавий тиббиётда даволаш мақсадларида фойдаланилаётгани ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди. Бироқ бу нурдан ўринсиз ё керагидан ортиқ фойдаланилса, зарари кўпроқ бўлади.

Қора ранг — мотам, чексизлик, кўркув, тушкунлик, ноаниқлик рамзи. Шунинг учун бу рангдан фойдаланишда эҳтиёт бўлиш керак.

Меъморлик соҳасида нотўғри ишлатиш натижасида рангларнинг инсон руҳиятига салбий таъсир этиш ҳолатлари кузатилмоқда. Ҳолбуки, қандай мақсадда ишлатилишига қараб, ҳар бир бино ўзига хос рангда бўялиши керак. Айтилик, булунги кунда банклар, дўконлар, меҳмонхоналар, лицей ва коллеж бинолари учун бир хилда қора ойна ишлатилмоқда. Покиза ва беғубор орзу-умидлар билан яшайдиган ёш йигит-қизлар ўқийдиган маскан, аксинча, тиниқ ва ёрқин ранглар билан безатилиши керак эмасми? Қора ранг болаларни тушкунликка туширади, хира ёруғлик уларнинг руҳига салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, бундай бинода сунъий ёритиш воситаларидан кўпроқ фойдаланишга тўғри келади. Бу эса ортиқча электр энергиясини беҳуда сарф қилиш ҳамда талабалар кўзининг зўриқишига сабаб бўлади.

Ҳар бир бинонинг ички ва ташқи кўриниши, мазмунидан келиб чиққан ҳолда, турлича рангда бўлади. Масалан, мактаб синфхоналари ўзига хос талаблар асосида бўялади. Чунки болалар рангни катталарга нисбатан бошқачароқ ҳис қилади. Бунинг устига, болалар, ёшига қараб, турли рангни яхши кўради. Олимларнинг ҳулосасига кўра, болалар илиқ ранглар билан бўялган хонада ўзини яхши ҳис этар, ўсмирларнинг 70 фоизи эса мовий рангни ёқтирар экан. Шу сабабли куйи синфлар хоналарини сариқ, пушти рангга, ўсмирлар ўқийдиган хоналарни эса мовий рангга бўяш тавсия этилади.

Ота-боболаримиз эса азал-азалдан қуёш тушган уйда яшаган одамнинг тани соғ, умри узун бўлади, деган эътиқод билан яшаган. Уй курса ҳам, қуёшга қаратиб қурганлар. Чунки қуёш нури тушиб турган жойда микроб камаяди. Биология фанидан маълумки, ўсимликларда хлорофил моддаси камайса, нимжон,

рангсиз бўлиб ўсади, ҳатто мева ҳам бермайди. Одам ҳам ёруғлик тушмаган жойда ишласа ёки яшаса, нимжон, ранггар, кучсиз бўлиб қолади.

Тошкент шаҳридаги Миробод бозори шарқона усулда қайта қурилди. Бироқ бозор томи яшил шифер билан ёпилган. Бу ташқаридан жуда чиройли кўринади. Лекин ранг танлашда меъморлар катта хатога йўл қўйган. Бозорга борсангиз, сотувчилар расталарни плёнкалар билан ёпиб олганини кўрасиз. Чунки бундай шароитда мева, гўшт ва бошқа маҳсулотларнинг ҳақиқий ранги кўринмайди, яшил нур гўшт, помидор, сабзи ва бошқа нарсаларнинг қизил рангига қўшилиб, жигаррангга ўхшаш кўримсиз бир тус беради. Бу ҳолатни кўрган харидор ҳайрон, сотувчи ҳам хижолатда. Хуллас, бу, биринчидан, одамларнинг руҳига салбий таъсир этмоқда, иккинчидан, иқтисодиётга зарар келтиряпти.

Америкалик психологлар бу борада аллақачон жиддий тажрибалар ўтказиб, жуда катта муваффақиятларга эришган. Улар бир ресторани турли ранглар билан безаб, тажриба ўтказган. Дастлаб у яшил ва ҳаворанг, яъни совуқ ранглар билан бўялганда, нимагадир хўрандалар кундан-кунга камайиб кетган. Ресторан директори оғир аҳволга тушиб қолган. Кейин аён бўлганки, яшил ва ҳаворанг овқат рангига қўшилиб, бўғиқ тус берар экан. Натижада хўранданинг кайфияти ва иштаҳаси йўқолиб, овқатни охиригача емай, ташлаб чиқиб кетар экан. Рестораннинг ички безаклари илиқ рангларга бўялганда, аҳвол ўзгариб, хўрандалар сони кўпайиб, даромад ҳам ошган.

Бизнингча, юртимизда соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш учун ранглар билан боғлиқ куйидаги масалалар ҳал этилса, эришиладиган натижалар янада салмоқли бўлур эди:

— таълим тизимида ранглардан фойдаланиш моделини тузиш ва бу борада илмий тадқиқотлари олиб бориш;

— рангшуносликка оид адабиётларни чоп этиш;

— рангшунослик бўйича кўргазмалар қуруллар, электрон версиялар, слайдалар, видеофильм ва плакатлар тайёрлаш, рангшуносликка доир мукамал илмий асосланган дастурлар, қизиқарли рангли тест саволларини ишлаб чиқиш, рангшунослик атамалари луфатини тузиш;

— тараққий этган мамлакатлардаги рангшунослик илмий тадқиқот институтларига олимларимизни илмий сафарга юбориш;

— ҳаётнинг турли соҳаларида рангнинг ўрни ва ўзига хослиги масалаларига бағишланган конференциялар ўтказиш.

Хулоса қилиб айтганда, рангшунослик фанини янада тараққий эттириш Ватанимиз равақига хизмат қилади. Чунки ранглар зами-

ридаги билимларни билмасдан туриб, юксак тараққийга эришиш қийин.

Саидхобор БУЛАТОВ,

педагогика фанлари доктори, профессор

Anglanishi zarur bo'lgan mohiyat

Адабиёт ҳамиша ҳаракатда — янгиланиб, ўзгариб яшайди. Ҳаракатдан қолдимиз, нафосатини йўқотади. Чунки у инсон қалбини тадиққ этакдиган санъат. Инсон қалби эса доимий ўзгаришлар масканидир. Турли сабаблар туфайли юз кўрсатадиган бадиий оқимларнинг тинимсиз ўзгариб, янгиланиб туриши бежиз эмас. XX асрда кескин эврилишларни бошидан кечирган ўзбек адабиётида ҳам турли-туман оқимлар пайдо бўлди. Натижада улар миллий адабиётимизда имкон доирасида сифат янгиланишлари содир этди. Аммо ўша оқимларнинг ҳаммаси ҳам узок яшай олмади. Оқимларнинг айрим тарафдорлари қарашларини ўзгартирди, бошқа соҳада истеъдодини намоён этди. Аммо ижтимоий турмушдаги ўзгаришлардан холи бир оқим — модернизм бор эдики, ўтган вақт, ўзгарган тузумлар унинг мавқеини мустаҳкамлади.

Миллий адабиётимизда модернизм бир аср мобайнида уч бора майдонга дадил чиқди: XX аср бошида, 60-йиллар ва истиқлол даврида.

Ўзбек адабиёти XX асрнинг 10-йилларида техникавий тараққийёт, кескин ижтимоий тўнтаришлар сабаб зиддиятли туйғулар исканжасида қолади. Бу кескинлик инсоннинг маънавий, ижтимоий-сиёсий ва адабий илдизларини асрий анъаналардан узиб юборади. Жамиятда ва адабиётда мутлақо янги оқимлар шаклланди. Чунки инсоннинг асли ва нималарга қодир экани ўтмишдан узилган, бугуни нотинч ва эртаси номаълум бўлган долғали пайтдагина яққол намоён бўлади. Айнан ана шундай омиллар туфайли ўша пайтда юртимизда адабиёт ва миллат тарихида муҳим аҳамият касб этган ижтимоий-бадиий йўналиш — жадидлар ҳаракати ва адабиёти пайдо бўлди.

Жадид адабиёти ғарбдан олган шаклий янгилликлари, адабиётда ясаган ўзгаришлари билан модерн (“модерн” атамаси айнан истилоҳ тарзида эмас, балки адабий янгиланиш жараёни сифатида қўлланмоқда) адабиёт эди. Дунёқараши шарқлик одамларникидан тамомла ўзгача бўлган ғарбликлар ва уларнинг турмуш тарзи билан танишган ижодкорлар “ҳаётни бутун ингичкаликлари билан” (Фитрат) реалистик тарзда тасвирлай бошлади. Бу янгилик ўзбек адабиётига “Улоқда” каби ҳикоялару “Кеча ва кундуз” каби романларни тақдим этди.

Ижтимоий ҳаётда ҳам, бадиий ижодда ҳам орзусига эришолмаган ижодкорлар орасида декадентликка майл кучайди. Аммо эртанги кунга ишонмаслик, ўлимга интилиш, инқирозни олдиндан ҳис қилиб яшаш, келажакдан ёруғлик кутмайдиган тушкунлик “бахтиёр шўро тузуми” аъмолларига ёт бўлгани туфайли тақиклаб қўйилгач, ижод аҳлига ўз иқтидорини реалистик услубда намоён этишдан бўлак илож қолмади. Айнан шу иложсизлик XX асрнинг 60-йилларида ўзбек адабиётида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи каби истеъдодларни майдонга чиқарди. Чунки ҳамма айтган гапни ҳамма қўллаган услубда янги жиҳатлари билан ифодалашга барчанинг ҳам чоғи келавермасди. Агар ўша даврдаги ҳукмрон мафкура босими туфайли туғилган ички ғалаён ва тўлғоғиш бўлмаганида, адабиёт бир қолипга тушган, ижод эса илҳом бахш этувчи ўткир ҳиссиётларсиз сўна бошланган бўларди.

Хуллас, XX асрда замонавий ўзбек адабиёти деган янги бинонинг пойдевори яратилди. Аммо аср охирида юз берган ўзгаришлар бу жараёнга янги сифат бағишла-

ди. Бу даврда инсоннинг ижтимоий борлиги, маърифий даражасини биринчи ўринга олиб чиққан адабиёт энди унинг қалбига бўйлай бошлади.

Модернистлар одамга алоҳида индивидуум сифатида ёндашди. Шу пайтга қадар ижтимоий табақа вакили деб келинган инсон шахси улар ижодида индивидуаллашди. Шу сабаб эндиликда бу янги адабиёт ҳам, унинг қахрамонларию ўқувчилари ҳам оммавий бўлолмайди. Бизнинг назаримизда, бу адабиёт алоҳида шахсларнинг бетакрор туйғу ва кечинмаларини тасвирловчи индивидуал адабиёт бўлади. Ҳар қандай “ижтимоий ҳаракат, фанний тушунчаларга қарши оқим сифатида юзага келган” (Фитрат) модернизм воқеанинг ўзига эмас, у уйғотадиган хис, қолдирадиган таассурот, туғдирадиган кайфиятларга кўпроқ аҳамият бериб, кечинма воситасида бадиий воқелик яратади. Бу эса ҳар бир ижодкор интиладиган маррадир. Шу боис бугунги кунда модернизм ижодкорга эркинлик берадиган, уни ҳар қандай чекловлардан холи этадиган оқимга айланиб қолди. Бу йўналиш, юқорида айтганимиздай, фақат туйғу ифодасини эмас, балки туйғунинг ўзини ҳам янгилади. У янги-

ча ҳиссиётни янги тарзда бера билиш санъатига айланди.

Бутун олам — англаниши зарур бўлган моҳият. У ақдан эмас, қалбан идрок этилганида воқеликнинг ботини ўқувчи кўз олдида бус-бутун намён бўлади. Модернизм воқелик моҳиятини яхшироқ англайди ва тасвирлайди, чунки у воқеликдан инсонга эмас, инсондан борлиққа, яъни субъектдан объектга қараб боради. Унинг бош тамойили — муаллиф тасавуридаги воқеликни сўзга кўчиришдан иборат.

Вақт ўтиши билан ҳар қандай янгиликка кўникиш мумкин. Дастлаб галати кўринган модерн шеърлар ҳам ўзлашгач, анъанавий туюла бошлайди. Аммо ҳар қандай адабий оқим маҳсулотига қўйиладиган биринчи талаб — бадиийликка эга бўлиш ҳамisha долзарблигича қолади. Чунки ҳар қандай асарнинг асл моҳияти, бош янгилиги, модернлиги ҳам ана шундадир.

Муҳайё ЙЎЛДОШЕВА,

*Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институтининг аспиранти*

Usta Qobilning noqobil o'g'li

Одатда, ҳар қандай бадиий асарнинг кадр-қиммати унинг вақт синовларига қанчалик дош беролгани билан ўлчанади. Атоқли адбимиз Одил Ёқубовнинг “Видо” ҳикояси ҳам шу нуқтаи назардан диққатга сазовор асарлар сирасига киради.

Асар бош қаҳрамони уста Қобилнинг аҳволи оғирлашади. Уста шаҳардаги кенжа ўғли Нодирга хабаркаш юборади. Нодир хотини билан етиб келади. “У шундай галати семир-ганки, тарам-тарам қип-қизил юзи, қовоқлари шишиб, кўзлари қисилиб қолган...” деб таърифлайди уни муаллиф.

Нодир номзодлик диссертациясини химоя қилиш арафасида турган ёш олим. Уста Нодирни бошқа фарзандларидан кўра

кўпроқ севган, болагиданоқ унга муҳаббат қўйган эди...

Абдуллажон эса — устанинг тўнғич ўғли. “Улар йигирма беш йилдан бери ёнма-ён меҳнат қиладилар, аммо уста шу бугунгача унинг нақадар хушбичим, мўмин-мулоийм бир йигит бўлганини сезмайди. Бирор марта унинг чехрасига суқланиб қарамайди, ишидан, гап-сўзларидан миннатдор бўлиб: балли болам, демабди!.. Бу фикр ҳозир устанинг дилига азоб бераётгани йўқ, буни пайқамганига ажабланипти, ҳатто бу кашфиётдан қувоняпти...”

Демак, уста умрининг охирида гўё ўз фарзандларини қайтадан кашф этади. Афсуски, суянган тоғда кийик турмас, деганларидек,

бирининг ёмон томонини, бошқасининг яхши томонини кашф қилади.

“Мен мешчанлик ботқоғига ботиб қолган чиркин одамларнинг гап-сўзини сариқ чақага ҳам олмасман, ҳа!” дейди Нодир.

Бу гап тасодифан устанинг қулоғига чалиниб қолади.

“Нодирмиди у ё уста янглишдими? Наҳот Нодир, унинг кенжатоғи, эркаси, фахри — Нодир шу гапларни айтса?..”

Уста икки томчи илиқ кўзёши чуқур ботган ёноқларига юмалаб тушиб, соқолига сингиб кетганини ҳис этади. Лекин у: “Мен икковингдан ҳам розиман. Сен ҳам рози бўл, болам”, деб мардонатор виро сўзини айтади. Яъни, Нодирнинг шаҳарга қайтишига — муддатидан кечикмай номзодлик диссертациясини ҳимоя қилишига розилик беради.

Сўнгги дамларда бошида турган Абдуллажонга: “Болаларга... ҳаммасига бирдай қаранглар. Баравар кўринглар уларни... уқдингми?” деб васият қилади. Яъни, ортиқча эркалатиб юборилган фарзанд бемехр бўлиши мумкин, деб огоҳлантиради.

Ҳўш, бундан роппа-роса 40 йил муқаддам — 1963 йилда ёзилган “Видо” ҳикоясининг бадий, эстетик қиммати нималардан иборат? Бу ҳикоя эскирганми ёки ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмаганми?

Авваламбор, қаҳрамонларга муносабат масаласида холислик асосий мезон ҳисобланади. Дастлаб, уста Қобил кенжа ўғли Нодир томонга ён босади, лекин унинг “ғалати семиргани”ни кўриб: “тўрт йил ичида тамоман бошқа одам бўлган-қолган”, деб субъектив ҳулоса чиқаради. Аслида, “ғалати семирган”и Нодирнинг салбий томонини кўрсатмайди. Босим бир жойда ўтириб ақлий меҳнат билан шуғулланган киши хомсемиз бўлиб қолиши мумкин. Демак, “ғалати семириш” — кишининг жисмоний нуқсони, холос. Нодирнинг ахлоқий нуқсони бошқа жойда яққол кўринади: “Ҳа, бу қандай бўлди, бобой?” дейди у дадасига. “Бобой” сўзи устани гўё қайтадан дармонсизлантиради. Шу биргина сўз ота-бола ўртасига совуқчилик солади. Муаллиф эса ҳукм чиқаришга шошилмайди: “Уста “бобой” сўзини Нодирнинг оғзидан ҳар кун бир неча марта эштади, бироқ, ажабо, унга ҳеч ўргана олмайди”, деб холис эътироф билан чекланади. Шундай бўлса-да, ота-бола муносабатида жарлик пайдо бўлганини ўқувчи дарҳол пайқайди ва бу ўринда Нодирни айбдор деб билади.

Сўнг ака-ука — Абдуллажон билан Нодир-

нинг ўртасида зиддият пайдо бўлади. “Башарти шу сафар ёқлаб олмасам, олти-етти ойга сурилиб кетади бу савил”, дейди Нодир. “Сурилса нима бўпти? Дадамиз бу аҳволда ётганда...” деб эътироз билдиради Абдуллажон. Албатта, бу даҳанаки жангда бир томонни мутлақо ҳақ ёки ноҳақ деб бўлмайди. Чунки “савил” (диссертация) олти-етти ойга сурилиб кетса, шубҳасиз, Нодир яна бир бор азоб-укубат чиғириғидан ўтиши керак. Буни илмий тадқиқот жараёнидан узоқ бўлган Абдуллажон ҳатто тасаввур этолмайди. Лекин муаллиф бу ўринда ҳам холис бўлади: “Нодирнинг овози бирдан ўзгарди, худди кўнгли озор чеккан ёш боланинг овозидай титраб кетди...”

Орадан бир неча кун ўтиб, уста Қобил вафот этади. Кўмиш маросимида бутун қишлоқ кўчиб чиқди, атроф қишлоқлардан ҳам жуда кўп одам келди, фақат бир киши — Нодир бўлмади, лекин унинг йўқлигини ҳеч ким сезмади ҳам”, деб ҳикояни якунлайди муаллиф. Албатта, муаллиф нозик имо-ишоралар билан Нодирни қоралайди, бироқ уни бутунлай одам қаторидан чиқариб ташламайди. Боз устига, ота ҳам “шаҳарлик” бўлиб кетган ўғлини қораламайди: “Майли, омон бўлсин”, дейди.

“Видо” ҳикояси мутолаасидан сўнг кўнгилда қарама-қарши фикр-мулоҳазалар пайдо бўлади: қишлоқда яшайдиган ўқувчи назарида Нодир салбий қаҳрамонга ўхшайди, лекин шаҳардаги илмий муҳитдан хабардор бўлган киши Нодирни илм-фан фидокори экан деб ўйлайди ва беихтиёр “унинг йўқлигини ҳеч ким сезмаслиги” мумкин эмас-ку, дея муаллифга эътироз билдиради. Шу боис ўқувчи анча вақтгача “Видо” ҳикояси ҳақида ўйлаб юради.

Уста Қобилнинг ноқобил ўғли эса кишининг раҳмини келтиради, холос. Зинҳор-базинҳор ундан нафратланмаймиз, унинг аҳволини тушунишга ҳаракат қиламиз.

Эҳтимол, ҳикоянинг ва умуман, ҳар қандай бадий асарнинг эстетик қиммати ҳам, унинг умрбоқийлиги ҳам айнан ўқувчи қалбини ларзага солиб, ўйлашга мажбур қилишидадир? Шундай бўлса, “Видо” ҳамон ўзининг бадий-эстетик кадр-қимматини йўқотмаган тўлақонли асарлардан, дейишга ҳақлимиз.

Саодат КОМИЛОВА,

Тошкент вилояти Педагогика институтининг катта ўқитувчиси

Tilsimotlarga to'la xilqat

Хаёт ва абадият, висол ва ҳижрон, севги ва нафрат, сўнгсизлик ва улкан борлиқнинг зарраси бўлмиш инсон муносабатлари адабиётнинг азалий мавзуларидан бўлиб келган. Бу мавзулар бўйича кўплаб асарлар яратилган бўлса-да, ҳанузгача тўлиқ талқинини топмаган. Чунки инсоннинг ўзи тилсимотлардан иборат хилқатдир. Уни ҳаракатга келтираётган ва абадийликка дахлдор қилган коинот эса мўъжизалар макони. Инсон қисқа умри давомида сирли оламнинг маъно-мазмунини англаб етмоққа интилади.

Нозик туйғу ва кечинмаларга бой бўлган Ойбек шеърятининг мохиятини ҳам борлиқ ва инсон, ўлим ва абадият, боқийлик ва фанийлик ҳақидаги фалсафий қарашлар, сезги ва ҳолатлар ташкил этади. Айниқса, унинг ўтган асрнинг 60-йилларида яратилган шеърларида умр кемасининг фано денгизи қирғоқларига яқинлашаётганини ҳис этиб, ўлимни мардонавор қарши олаётган лирик қаҳрамон қиёфасини кўргандек бўламыз. Шоир вафотидан бир неча кун илгари ёзилган куйидаги шеър табиатнинг гўзал, бетакрор, оний манзараси тасвирига бағишланган бўлиб, қалдирик, яшин ва жалалардан сўнг булутларнинг қоялардай чўнг қарвонини ёриб чиққан қуёш тасвири билан бошланади. Ойбек шу тариха инсон учун ўлим сўнги манзил эмаслиги, унинг борлиқ зарраси сифатида абадийликка дахлдорлигини уқтирмакчи бўлади. Табиатнинг мўъжизакор қудрати ва ижодкорлигидан ҳайратга тушган лирик қаҳрамон ўзининг ўлими ҳасрат ва кулфат чекишга арзишмаслигини таъкидлаётгандек бўлади. Шеър "Самонинг ярмига тушар камалак, Нақадар ижодкор, серзавқ табиат! Нашъа ва сурурга тўла бу фалак, Не деган нарса бу — ҳасрат ва кулфат!" сатрлари билан якунланади.

Хаётининг сўнги йилларида кенг ёритилган абадий ҳаракатдаги борлиқ тасвири Ойбек шеърятига 20-йиллардаёқ кириб келган эди. Унинг 1927 йилда ёзган "Турмуш денгизи" шеърисида инсоннинг ҳаёт аталмиш улкан денгизда муттасил сузиб бораётган ҳолати

тасвирланган эди: "Ҳар тўлқин — ҳаётдан бир сафҳа, Чеки йўқ доимий бир кетиш: Чексизлик, мангулик — йўқ етиш, Бу борлиқ тўхтамас бир лаҳза". Бўронсиз, тошқинсиз ҳаётни тасаввур эта олмаган шоир бошқа бир шеърда ҳаёт денгизи тўлқинларида сузиб борар экан, юлдузларга мурожаат қилади. Наҳотки инсон умр деб аталмиш йўлни босиб ўтишга маҳкум бўлса? Доимий ҳаракатдан иборат чексиз бу йўлни у неча бор босиб ўтар экан? "Ҳаёт денгизи нималар кўрди, Сўйла, эй юлдуз, эсингда борми? Чексиз из йўлда... Кимлар ох урди? Бу кўҳна йўлдан ўтиш даркорми?" ("Юлдузларга боқаркан") каби саволлар уни чулбақ олади. Шоирнинг фикрича, у денгизга қўшилмоқчи бўлган дарё сингари интилади: "Узоқ белгисиз йўлга талпинар. Қайдадир денгиз? Чопар, ахтарар" ("Шаршарак"). Лекин инсон денгиз ичида мавжуд. У бу ҳолни англамай чопаверади, ахтараверади. Бир қадар тасаввуфона қарашларни ёдга солувчи денгиз — муттасил ҳаракатдаги борлиқ ҳамда инсон руҳи ва жисмини ўзига чорлаётган қудрат тимсоли.

Табиатнинг мўъжизакор қудратидан ҳайратга тушган шоир "Сўнгсиз уфқларда қишнинг ҳаёли абадий сукутдек узалмиш жимжит..." ("Қорнинг захар тилли...") дея сукунатда абадийлик, уфқларда сўнгсизликни кўради. Қуёш Ойбек қаламида "ҳаётнинг абадий булоғи"га айланади: "Сендан гўзал, қувноқни тополмадим мен, Эй ҳаётнинг абадий олтин булоғи!" ("Қуёш"). Денгиз қаърида эса абадий куч ва куй яширин: "Абадий бир кучла энтиқиб ётасен, ай буюк денгиз" ("Қора денгизга"); "Абадий куйингни туманли тоғлар тинглайлар бир улуғ сукунат билан" ("Денгизга").

Ойбекнинг бадиий тафаккурида мавҳум тушунчалар моддийлашади ва ҳаётий тасвирини топади: "Порлайсен абадий олтин машъала! Сендадир гўзаллик, ҳақиқий ҳаёт" ("Санъат ишқи"). Табиат ҳодисалари эса инсоннинг, қушларнинг тана аъзолари шаклида намоён бўлади: "Оқшом қора кўлкаси

Чексиз буюк қанотин билинтирмасдан ёзар” (“Тарқоқ тутунлар каби...”); “Чексиз осмонда яна олтин киприкларини юлдузлар ўйнатади” (“Йўлда”); “Чексиз осмоннинг мовий ойнасин шамоллар момик булут-ла суртар...” (“Гуллар, майсалар...”). Юқоридаги сатрларда Ойбек мангу, чексиз, абадий, буюк каби сифатлашларни ёнма-ён қўллагани ва улар чуқур фалсафий ифода, жозибатор образ,

таъсирли талқинларнинг яратилишига ёрдам берганини кўраемиз.

Хуллас, Ойбек адабиётнинг ўлмас мавзуларига янгича ёндашгани ҳолда жозибатор шеърини дурдоналар яратиш, маънавиятимиз хазинасига муносиб ҳисса қўшган.

Ақбарали СОБИРДИНОВ,
филология фанлари номзоди

Fitratning ta'limot usuli

Мақомчиликдаги анъанавий ижро услубига оид тадқиқотлар фақат Шарқ мусиқа назарияси ёки мақомот амалиёти билан чегараланиб қолмасдан, мусиқашунослигимизнинг илғор тажрибаларига ҳам таянади. Ана шу йўналишнинг илмий-услубий асосларини яратишга интилган, асримиз бошида биринчи бўлиб мақомот ритмикаси масалаларига жиддий эътибор қаратган олим, профессор Абдурауф Абдурахим ўғли Фитратдир.

Бухорода Фитрат ташаббуси билан йирик мақомчи устозлар Ота Фиёс Абдулгани, Ота Жалол Носировдан В. Успенский ёзиб олган шашмақомга бағишланган илк илмий мусиқа китобида (1924 й.) таниқли ҳофиз, танбур, доира, сурнай ва кўбиз ижрочилари таърифлаб ўтилган. Мазкур китобдаги ҳар бир боннинг номланиши жуда оддий ва анъанавий бўлиб, мавзулар ўзбек ва рус тилларида баён этилган.

Абдурауф Фитрат — миллий мусиқа хусусиятлари ва уларнинг ижроси бўйича қатор тадқиқотлар муаллифи. Унинг “Ўзбек мусиқаси тарихи тўғрисида” мақоласида (1928 й.) халқимизнинг бой мусиқий меросга эга экани алоҳида таъкидланади: “У бир мусиқаки, ёлғиз ўзининг классик қисмида уч юздан ортиқ куй сақлаган; бир мусиқаки, бу куй 15 га яқин чолғунинг эгасидир; бир мусиқаки, унинг текширишга лойиқ назарияси, усули бор”.

Фитрат “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” китобида (1927 й.) усул ва пардаларни, ҳар бир мақом ва унинг шўъбаларини тавсиф этиб, чолғу асбобларидан рубоб, гижжак, кўшнаи, кўбиз, доира, ноғора, тамбур каби

созлар тўғрисида қизиқарли маълумотлар беради. Шунингдек, миллий мусиқамизнинг хорижий Шарқ мусиқа анъаналари билан ўзаро алоқаси, умумий ва фарқли жиҳатлари хусусида тўхталиб бундай ёзади: “Шарқ мусиқаси асоси ҳам назария эътибори билан бирдир. Ҳаммаси 12 мақом ила юрадур, шундай бўлса ҳам услуб ёғидан қараганда турк, форс, араб, хинд мусиқалари орасида шундай айирма бордурким, бирини англаб юрган киши иккинчисини эшитганда бир нарса англай олмай қоладур.”

Олимнинг фикрича, Шарқ мусиқий анъаналарининг илмий тамойиллари 12 мақом тизимига асосланган анъанавий мусиқа назарияси ва ритмикасида иборатдир. У “Аруз ва Мусиқа” асарида биринчилардан бўлиб куй ва газал уйғунлиги масаласини ёритишга ҳаракат қилган: “Кўринадурким, мусиқа олимларимиз мусиқий усул белгилаганда, шеърда арабнинг аруз тартибини қабул қилганлар... Мана шуни кўрган бир кўп илмий кишилар Шарқ мусиқаси билан араб арузи орасида қаттиқ бир бойланиш бордур деб ишонадурлар. Мен ҳам шунга ишониб анча тиришим, ойларча, йилларча давом этган ахтаришимда кўзга кўринарли бир натижага эришмадим. Ҳар ҳолда, меним бу кунги қанотим шудир: “Шарқ мусиқасининг усули тартиб этилганда араб арузига ёндашилган нақрларни бир-бирига боғлаш учун аруз ҳарфларини бир-бирига бойлаш арузнинг “сабаб”, “вадат” каби истилоҳлари билан қабул қилинган”, деб эътироф этади.

Фитратнинг мусиқий ритмика ва аруз вазн-

лари орасидаги умумийлик ва фарқли жиҳатлар, бу икки тизимнинг мавжудлиги борасида билдирган фикрлари шашмақом ижро амалиётида муҳим аҳамият касб этиб, у Абдулқодир Мароғий, Абдурахмон Жомий, Нажмиддин Кавкабий-Бухорий, Дарवेशали Чангийларнинг муסיқий рисолаларида келтирилган маълумотларга асосланади. Олим мақомлар тўғрисидаги мазкур асарида Шарқ мамлакатларида машҳур бўлган 12 мақом тизими ҳақида фикр билдириб, уларни шашмақом билан қиёслаб, назарий таҳлил этади. Ҳинд, форс, турк муסיқаси билан миллий муסיқамизни таққослайди. Уларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаб, таъриф беради. Муҳими шундаки, Фитрат ўзбек муסיқашунослигида илк бор шашмақом доира усулларини “бум, ба-ка” тизими асосида тасниф этади. Бу оғзаки ижро аънанасидаги ритмик ижодиёт намунаси сифатида тарихий-назарий аҳамиятга эгадир. Олимнинг таъкидлашича, қадимий рисолаларда қўлланган “тан, та-на, тана-нан” рукнлари торли чолғуларни чертишдан чиққан “нағма”лар ифодасидир. Уста ҳофизлар, ашулачилар чолғусиз ашула айтганда, мазкур усулни чир-

манда — доира воситасида амалга оширган. Чолғунинг қаттиқ товушига тўғри келганда, юмшоқ чертиб (уруб) “бум — чиқоргон”. Бундан шуни англаш мумкинки, Фитрат қадимий ийқо таълимотини ва умуман, ўрта аср Шарқ муסיқа назариясини чуқур ўрганиб, уни шашмақом амалиёти билан боғлиқ ҳолда муқояса қилиб, амалиётга киритган. Аллома асарларида урма чолғу сози — ногоранинг тузилиши, ундаги чолғу усуллари ва ҳар куйнинг ўзига хос жиҳатлари хусусида алоҳида таърифлар берилган. Айниқса, ногора созининг махсус усуллари ҳақидаги маълумотлар қизиқарлидир. Фитрат урма чолғулардан доира ва ногоранинг зарб усулларини кўрсатиш билан бирга, шашмақом ва бошқа мақомлардаги доира зарб усулларини сўзлар ифодасида баён этган. Бу борадаги 24 хил усул алоҳида-алоҳида келтирилган. Хуллас, миллий муסיқамиз аъналарини тиклаш, ва тадқиқ этиш, тарихини ёритишда аллома Фитратнинг хизматлари беқиёс.

Саид БОЛТАЗОДА,

тадқиқотчи

Ma'rifat mahsuli

Юксак эътиқод соҳиби бўлган инсон тафаккурига хос хусусиятлар унинг хатти-ҳаракати, илмий-бадиий, ахлоқий-фалсафий, илоҳий-ирфоний қарашларида акс этиб туради.

Алишер Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарининг биринчи мақолатида келтирилган ҳикоятлардан маълум бўладики, Абдурахмон Жомий ҳам, Навоий ҳам ана шундай юксак тафаккур эгаси бўлган.

Бир ҳикоятда нақл қилинишича, Абдуллоҳ исмли котиб Ансорийнинг “Илоҳийнома” рисоласини Навоийга келтиради. Навоий Ансорийни беҳад қадрлар эди. Шу сабаб шоир дастлаб китобнинг бир саҳифасига кўз ташлаб, нима ҳақда эканини билиб қўймоқчи бўлади. Лекин бу тўғрида “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да куйидагиларни ўқиймиз: “Фақир

очиб, хутбасин ўқимоқ бунёд қилдим, бу хаёл билаким, бир саҳифа ё гояташ бир варақ ўқилгай, андоқки эл маъхудида, сўзининг хўблуг ва равонлигининг ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки жуздин ортуғроқ эди, итмомға етти. Мажлис хуззори воқиф бўлуб, таажуб қилдиларким, бир рисолаким, икки жузвга яқин, балки ортуғроқ бўлгай, бир таважжуҳ била бошдин-оёққа ўқимоқ холи аз ғаробат эмас” (Алишер Навоий. *Мукамал асарлар тўплами, 20 жилдлик, 15-жилд. Т., 1999, 15-бет. Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинган*).

Демак, рисоланинг равон услуби ва теран маъноси Навоийни бутунлай ўзига ром қилиб олади ва шоир икки қисмдан иборат китобни охирига етказмасдан туриб, ундан

бош кўтаролмайди. Эртаси куни Навоий хонадонига ташриф буюрган Абдурахмон Жомийнинг назари "Илоҳийнома"га тушиб, уни қўлига олади. Кечаги ҳодисани ул зотга сўзлаб берадилар. Шунда Мавлоно Жомий ҳайратга тушиб бундай дейди: "Ажаб амр иттифоқ бизнинг ва сизнинг оралиқда воқеъ бўлгон эрмиш: икки ёки уч кун бурунроқ мавлоно Шайх Абдуллоҳ ушбу рисолани бизнинг қошимизга келтуруб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук, охирига дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди" (15).

Орадан яна бир кун ўтиб, китоб эгаси келади. Баъзилар унга Навоий китобни бир ўтиришда ўқиб чиқганини айтади. Шунда у: "Ҳазрати Махдумий (яъни Жомий — Ш. Ҳ.) хизматлариға ҳам элтиб эрдим, аларға ҳам ушбу ҳол воқеъ бўлди", дейди.

Навоий бу воқеани икки нарсанинг исботи учун келтиради: биринчиси — сидқ, яъни Жомийнинг олий даражадаги ростгўйлигини кўрсатиш (бу Абдуллоҳ котибнинг тасдиғи билан исботланади); иккинчиси — устоз ва шогирднинг "Илоҳийнома"га муносабатида бир хил воқеа содир бўлган.

Сидқ деганда ёлгон гапирмасликкина эмас, нарса-буюм (айтайлик, ижод намунаси), воқеа-ҳодисага ҳаққоний ва тўғри баҳо бериш ҳам тушунилган. Сидқни Навоий, ҳатто тасаввуф аҳлининг асосий аъмолидан бири деб билган. Шунинг учун ҳам суфийларни "сидқ аҳли" деб ҳам аташган.

Комил инсонлардаги яна бир гўзал фазилат — табассум. Комиллик тимсоли, сарвари коинот — пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом гўзал табассум соҳиби бўлганлар. Турк олими, нақшбандия шайхи, профессор М. Жўшон ул зоти шарифнинг бу хислатлари ҳақида шундай ёзади: "Қаҳқаҳа уриб, қаттиқ овозда кулмаганлар, фақат табассум билан кулардилар" (М. Жўшон. "Ислом, тасаввуф ва ахлоқ". Т., 41-бет).

Худди шу фазилат ҳазрат Жомий сийратини ҳам беаган. "Хамсат ул-мутаҳайирин"-ни ўқир эканмиз, Навоий устозига нисбатан: "Алар табассум қилиб, дедиларким", "Ул ҳазрат табассум қилиб айтдиларким", "Алар табассум била айтдиларким", "Алар мутабассум бўлиб айтдиларким" сингари ифодаларни кўп қўллаганига гувоҳ бўламиз. Демак, табассум билан кулиш ҳам — камолот белгиси.

Нега орифлар наздида қаҳқаҳа уриб, ҳаҳолаб кулиш катта нуқсон саналади? Чунки "у сендаги малаклик унсурини (фаришталик сифатини) ўлдирди... Аслида, қаҳқаҳа ифрот, қовоғи осиклик эса тафритдир" (М. Сайдо ал-

Жазарий. "Тасаввуф сирлари". Т., 1999, 37-бет). Кулги меъёридан ошса, гофиллик юз беради. Хўмрайиб, тунд башара билан юриш ҳам — айб. У ижтимоий муҳитда сўлгин, маҳзун бир кайфиятни туғдиради. Шунинг учун Алишер Навоий "Маҳбуб ул-қулуб"да очик чехрали одамнинг юзини тоза гулга қиёслайди. У хушсурат, гўзал ахлоқли, очик чехрали, табассум соҳибларини куйидагича таърифлайди: "Кулагач юзлук, хуш ахлоқким, нифоқ кудуратидин бўлғай йироқ, гулшани беҳишт эрур жилвагоҳ ва мақоми ва фирдавси аълодадур таҳаррук ва ороми. Очуқ юзидин халойиққа нишот ва чучук сўзидин улусга инбисот... Осу да андин ёру агёрки, мундоқ киши бўлсун умридин бархурдор".

Аждодларимиз истараси иссиқ, кўриниши ёқимли, кўркам юзли кишилардан ёмонлик чиқмайди, деган эътиқодда бўлган. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётимиздаги маънавий олами гўзал ижобий образларнинг сурати ҳаммиша сийратига мос. Ичи қора қахрамонларнинг ташқи олами ҳам жирканч тарзда қаламга олинади. Хусрав томонидан Фарҳодни ўлдиршига йўлланган ҳийлагар кампир тасвирига эътибор беринг: "Қадди икки букилган бу зол кампирнинг бутун фикру хаёли фалак золиникига ўхшарди. Юзида макр чизигидан ажинлар тушган, умрида тилидан бирор чин сўз чиқмаган бу кампир агар ўзининг шум ҳийла ва найрангларини ишлата бошласа, қўлида тош мумдай эрир эди... Агар у бир ишни тескарисига олишни истаса, бир сўз билан юз оилани буза оларди" (Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин (насрий баёни билан). Т., 1989, 552-бет).

Алишер Навоий тасвирича, очик чехрали инсон жамиятда нифоқ туғдириш, одамлар орасига низо солишдек ғаламисликдан ҳазар қилади. Ундан ҳеч кимга ғашлик ва ғам етмайди. Хушсурат инсоннинг покиза вужуди шубҳа ва гумон, кек ва адоватдан холи бўлади. Унинг очик юзидан элга сурур, ширин муомаласидан халққа маънавий фароғат етади.

Алишер асарлари таҳлили асосида айтиш мумкинки, юксак инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди: бу хислатлар маънавий-маърифий жиҳатдан мунтазам тарбияланиб бориш натижасида шаклланади ва камол топади.

Шавкат ҲАЙИТОВ,

Бухоро Давлат университетининг
доценти

"Sust xotin"mi, "suz, xotin"?

Мустақиллик йилларида тўй-маросимларимиз, урф-одатларимиз, миллий байрамларимиз тикланди. Аллаю ўланларимиз, ёр-ёру лапарларимиз, термаю дostonларимиз баралла янграй бошлади. "Оқ суяк", "Тўқмоқ", "Қиз кувмоқ", "Чиллик", "Кўпкари" сингари ўйинларимиз яна ҳаётимиздан мустахам ўрин олди.

Бундай қадриятларимиз орасида айниқса, халқ кўшиқлари муҳим ўрин тутди. Уларда муайян уруғ, қабила, эл-элатнинг ўзига хос анъанаси, яшаш тарзи, ҳатто қишлоқларнинг қандай жойда — тоғда ёки текисликда жойлашгани акс этган. Баъзан битта кўшиқ ҳар қайси туманда турлича айтилган. Масалан, "Ёзи", "Кўш ҳайдаш", "Суст хотин" каби ўнлаб кўшиқлар фикримизнинг далили бўлиши мумкин. Хусусан, "Суст хотин", аслида, қадимий маросим кўшиғи бўлиб, ҳар жойда турлича номланган: "Сус хотин", "Талаби бўрон", "Ёмғир талаб", "Суз хотин", "Сув хотин", "Чала хотин" ва ҳоказо.

Сурхондарё вилоятининг айрим туманларида "Суст хотин" маросими иштирокчилари фақат аёллардан иборат бўлса, бошқа жойларда фақат эркаклардан ташкил толган. Гоҳида бундай тадбирда ёш болалардан тортиб чолу кампирларгача иштирок этган. Маросимга катта тайёргарлик кўрилган. Дастлаб катта кўғирчоқ ясаб, уни кийинтириб, бошига рўмол ўрашган. Ёмғир маъбудаси, яъни "Суст хотин" тимсоли бўлган кўғирчоқни бир киши баланд кўтариб олдинда борган, қолганлар унга эргашган. Одамлар қишлоқ айланиб, хонадонма-хонадон юриб, "Суст хотин" кўшиғини баланд овозда айтган. Хонадон эгалари "Сайёр труппа"ни хурсандчилик билан кутиб олиб, кўғирчоқ устидан сув селган, хайр-эхсон қилган.

Кўшиқ нақоратдан бошланиб, иштирокчилар куйидаги мисраларни такрорлаган:

*Суст хотин, сузма хотин,
Кўланкаси майдон хотин.*

Кўшиқнинг бошқа бандлари кўғирчоқ кўтарган, овози баланд иштирокчи томонидан куйланиб, қолган иштирокчилар эса нақоратга жўр бўлган. Кишилар Суст хотиндан ёмғир ёғдиришни илтижо қилиб сўраган:

*Ёмғир ёғдир, ҳўл бўлсин,
Еру ҳаҳон кўл бўлсин.
Майсалар кулоч ёзсин,
Суту қатиқ мўл бўлсин.*

*Ёмғир ёғдир, ҳўл бўлсин,
Кўрғоқчилик йўқ бўлсин.
Арпа, буғдой бош тортсин,
Кайвонилар ош тортсин.*

*Ёмғир ёғди, ҳўл бўлди,
Еру ҳаҳон кўл бўлди.
Шафтолилар барг ёзди,
Дунё тўла гул бўлди...*

Кўшиқнинг асосий мазмуни — ёмғир маъбудаси Суст хотинга илтижо, мурожат қилиш орқали деҳқончиликнинг баракали бўлишини тилашдан иборатдир. Бунда халқимизнинг она ерга, табиатга чексиз меҳр-муҳаббати ифодаланган.

Таниқли фольклоршунос олимлар К. Имомов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов ва О. Сафаровнинг "Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди" китобида ёзишларича, Сурхондарёнинг Жаркўрғон туманидаги Қорлиқ қишлоғида "Суст хотин" маросими "Суз хотин" деб аталиб, унда фақат эркаклар қатнашган. Кўшиқнинг сўзлари бошқа жойдагилардан фарқ қилади:

*Ҳаволарни ёғдиргин, Суз хотин,
Буғдойларни бўлдиргин, Суз хотин.
Ёмоннинг уйи куйсин, Суз хотин,
Деҳқонларга қут бергин, Суз хотин.*

"Суст хотин" маросими Марказий Осиё халқларининг оташпарастлик динидаги ҳосилдорлик маъбудаси Нохитга (Анахита) сизиниш тимсоли ўлароқ, ибтидоий одатлардан ҳисобланган.

Хуллас, "Суст хотин" ("Суз хотин") маросими матриархат даврида вужудга келиб, узок даврлар мобайнида турлича тасаввурлар таъсирида муайян ўзгаришларга учраган ҳолда бизгача етиб келган.

Музаффар НАИМОВ,

тадқиқотчи

SUMMARY

History is a continuous process. But one has always benefited from recalling good moments and turning points throughout history. In an article, political scientist Quddus A'zam writes about complicated and conflicting processes and events that occurred before independence, which was achieved thanks to President Islam Karimov's efforts.

At its landmark stages of development, society feels more need for advanced ideas and teachings than ever. Today it is crucial to employ modern and effective methods for putting the essence and principles of the national idea across to people. Rasul Tojiyev and Ismatulla Toxtarov in an article, «Unorthodox method of education», tell of one, which involves electronic means.

We very often hear terms like globalization, global village, economic and financial globalization, counter-global processes and cultural globalization. What is the essence of the issue, which is the subject of much debate these days. Will it bring humankind progress or crisis? In an article entitled «Contradictions of globalization», Bahodir Zokir discusses the matter, trying to explain this difficult process providing clear evidence.

Argentinian thinker Khorhe Luis Borxes is keen on unusual ideas. He can find a paradox in any piece of literature. The book is the lead character in his works. He thinks not only a human being, but also God, is a book that needs to be «read» and understood. In an article, «Borxes paradoxes», a doctor of philosophy, Viktor Alimasov, focuses on these aspects of the thinker's philosophical views.

Who was in reality the artist publicly known and respected as Usta Momin, who converted to Islam? How did he end up in Uzbekistan and what kind of life, including creative, did he lead? What does he have to do with Afandi jokes, or better, Nasriddin Afandi? Prof Naim Karimov tries to provide detailed answers to these questions in an article entitled «Adopted child».

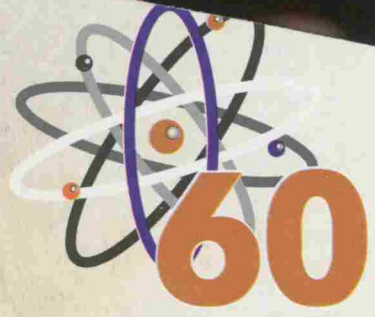
Prof Abdulla A'zam devotes his article, «Master», to examining four lines of verse by Zahiriddin Muhammad Bobur.

«...**I** can't say even to my wife who may come in now that I will always be by her side during her ups and downs. These words can only be said by those who live in peace and happiness. To make such a promise, one has to be wealthy enough.» In an article rendered by Nizom Komil, Danish writer Hans Christian Branner narrates a story about poverty and how it destroyed a relationship of love.

Daniel Defo did not make up the character of Robinzon Cruzo. An English sailor called Alexandr Selkirk is the main character in the story. By the way, there were Robinzons before and after Selkirk.

...The trials that Spanish sailor Pedro Serrano experienced were the worst of all. The island where he had to spend exactly seven years was a real ordeal. Serrano found himself on a sandy surface that was eight miles long and had no plants or lakes, or even stones, on it...

The author of the story is Russian writer Ivan Golovnya.

ТАФАККУР

ТАФАККУР 1/2004

Келгуси сонда ўқийсиз:

Қадриддин ХАЛИЛОВ.
Маънавий қувват нима?

Анвар ЧОРИЕВ. Шахсни
ўрганиш методологияси

Баҳодир ЗОКИР.
Евро ва Шарқ либерализми

Феруза ОБИДЖОНОВА.
Зигмунд Фрейднинг руҳий
олами

Иброҳим ҲАҚҚУЛ.
Абдулла Қаҳҳор жасорати

Ризоқул КИЧКИНА.
Ўзимизнинг ўзбеклар

Иван ГОЛОВНЯ.
Танҳалик азоби (охири)